

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ
Ч.АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ**

УДК:894.341 (575.2) (043.3)

**АНДАШЕВ ДИЛДЕБЕК БЕКТУРСУНОВИЧ
ШУКУРБЕК БЕЙШЕНАЛИЕВДИН ЧЫГАРМАЧЫЛЫК
ЭВОЛЮЦИЯСЫ**

Адистиги: 10.01.01 – кыргыз адабияты

**Илимий жетекчи –
филология илимдеринин доктору,
профессор Л.Укүбаева**

БИШКЕК - 2010

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ	3 – 9
І г л а в а. Ш.БЕЙШЕНАЛИЕВДИН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫНДА	
БАЛДАР ТЕМАСЫНЫН ИШТЕЛИШ ДИНАМИКАСЫ	10 – 52
ІІ г л а в а. Ш. БЕЙШЕНАЛИЕВДИН РОМАН ЖАНРЫНДАГЫ	
ИЗДЕНҮҮЛӨРҮ.....	53 – 110
ІІІ г л а в а. ШҮКҮРБЕК БЕЙШЕНАЛИЕВДИН ДРАМАТУРГДУК	
ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ	111 – 142
КОРУТУНДУ	143 – 150
ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР	151 – 157

КИРИШҮҮ

Шүкүрбек Бейшеналиевдин чыгармачылык тагдыры ХХ кылымдагы кыргыз совет адабиятынын өнүгүш тарыхы менен тыгыз байланыштуу. Ал чыгармачылык чыйырын 40-жылдарда, согуш мезгилинде райондук газетага чакан макала, очерк жазуудан баштап, бара-бара ырларын жарыялаганга жетишкен. 50-жылдардан тарта «Чыныгы достук», «Алкыш», «Кычан» аттуу балдарга арналган прозалык чыгармаларды жаратып, республикалык, союздук окурмандардын көңүлүнөн түнөк таап, сынчылардын назарын бурган эле. Адабият тарыхынан белгилүү болгондой, көптөгөн чыгармачыл инсандар бир гана адабий жанрда, айталы прозада, же поэзияда, же драматургияда өз чыгармачылык мүмкүнчүлүктөрүн көрсөтүшөт. Ал эми Ш.Бейшеналиевдин чыгармачылык феномени бул жагынан көп тарамдуу. Анын чыгармачыл мурасында проза да («Кычан», «Солдат махабаты», «Мүйүздүү козу», «Таалай жолу», «Болот калем»), драмалык чыгармалар да («Мейман», «Уядан учкандар», «Кычан», «Тоо койнундагы гүл», «Кайра жашарган өмүр») бар жана ал чыгармалардын идеялык-тематикалык, проблематикалык, жанрдык багыттары ар кыл. Булардын арасында балдар үчүн жазылган чыгармалары арбын. Негизинен балдар үчүн чыгарма жаратуу эң татаал, ал жазуучудан өзгөчө даярдыкты, өзгөчө дүйнө таанымды талап кылат. Чыгармаларды балдар турмушунан алып жазылгандыгы үчүн эле балдар адабияты деп атоонун өзү бул түшүнүктүн маанисин толук ача албайт. Андыктан балдар адабияты деген түшүнүк турмуш чындыгын көркөм чындыкка айлантууга келгенде жаш балдардын дүйнө кабылдоо, түшүнүү өзүнчөлүгүн өзгөчө манерада, стилде түзүп берүү чеберчилигине ээ, балдарга жеткиликтүү чыгармаларга гана колдонулушу керек. Ш.Бейшеналиевдин чыгармачылык тажрыйбасында бул тариздеги чыгармалар аз эмес экендигине ынанууга туура келет. Ал кыргыз адабиятында балдар адабиятын эстетикалык, идеялык жактан жаңы бийиктиктерге көтөрүү боюнча маанилүү салым кошууга жетишкен калемгерлердин бири. Г.Х.Андерсен атындагы

дүйнөгө таанымал эл аралык сыйлыкка татыктуу болгондугу айтылгандарга толук күбө.

Ш.Бейшеналиев коомдун, улуттук аң-сезимдин өнүгүшүнө чыгармачылык талантын гана жумшабастан, инсан, коомдук ишмер катары да жигерин, энергиясын сарптаган жана арнаган. Анын тарыхый кыргыз инсандарынын өрнөктүү өмүр жолдорун чагылдыруу менен бирге өткөндү баалоого болгон астейдил чакырыгы — жазуучунун чыгармачылык максаты менен адамдык позициясынын эриш-аркактуу өнүккөндүгүн айгинелейт. «Кычан», «Болот калем», «Жараланбаган жаралуулар», «Тайлак баатыр» сындуу чыгармаларынын көркөм курулушунда өткөн менен бүгүнкүнүн ортосундагы байланыштын диалектикасын табуу аракети орун алган. Адам баласынын жеке эси менен коомдук эс тутумдун жалпылыгын жана өзүнчөлүгүн көркөм образдар системасы аркылуу аныктоо менен жазуучунун эртеңкинин келечегине карата көркөм ой жүгүртүүсүнүн параметрлери көрүнөт. Ал эми драмалык чыгармаларында моралдык-этикалык проблемаларды курч коюу менен көөнөрбөс жана утурумдук түшүнүктөрдүн ортосундагы алмустактан берки келаткан таймаштын жүрүшүн каармандарынын кулк-мүнөздөрү, дүйнө кабылдоолору, кызыкчылыктары аркылуу чечмелеп, адам эсинин ар дайым алдыңкыга, жакшылыкка умтулуп туруусу мыйзам ченемдүү болсо деген тилегин ортого салат жана ал тилегин ар бир окурманга жеткирүүгө аракеттенет.

Ш.Бейшеналиевдин чыгармачылыгы көп кырдуу жана оригиналдуу экендигине карабастан кыргыз адабият таануу илиминде аликүнчө бул таланттуу калемгердин бейнеси, тажрыйбасы системалуу түрдө иликтене элек. Жазуучунун чыгармачылык жолун кыргыз адабиятынын тарыхы менен бирге карап, кыргыз адабият таануу илиминин бүгүнкү күндөгү жетишкендиктеринин бийиктигинен көз жүгүртүп, системалуу изилдеп чыгуу **диссертациялык ишибиздин темасынын актуалдуулугун аныктайт.**

Жазуучунун чыгармачылыгы тууралуу басма сөз беттеринде,¹ кыргыз адабиятынын тарыхы боюнча жазылган омоктуу изилдөөлөрдө атайын портреттик бөлүмдөр,² кыргыз адабиятынын тигил же бул тарамдары жөнүндө жазылган эмгектерде³ калемгердин жеке салымдарына байланыштуу бир топ пикирлер айтылгандыгы маалым. Жазуучунун чыгармачылыгы көптөгөн чакан жана көлөмдүү эмгектерде чагылдырылгандыгына карабастан бир дагы изилдөөлөрдө анын драматургдук лабораториясы тууралуу толумдуу пикир жок экендигин белгилемекчибиз. Изилдөөчүлүк иште биринчи ирет анын драматургдук өзүнчөлүгү кеңири талдоого алынууда. Ш.Бейшеналиевдин калемгердик концепциясын, адабий процесстин тизмегиндеги ээлеген ордун, деги эле чыгармачылык өнүгүш жолундагы ийгилиги жана кемчилдигинин адабий өнүгүштүн контекстинде жана жазуучунун жеке чыгармачылык эволюциялык өнүгүшүндө системалуу изилдөөгө алуу **иштин жаңычылдыгын түзөт.**

Изилдөөнүн негизги максаты. Ш.Бейшеналиевдин чыгармачылык – чеберчилик эволюциясын иликтөөдө анын ийгилиги жана кемчилдигин айкын тастыктаган урунттуу чыгармаларына гана анализ жүргүзүү пландаштырылды. Эгерде жазуучунун чыгармачылык жолун фактографиялык негизде кароо максат этилсе, анда анын ар бир чыгармасын көлөмүнө жана сапатына карабай толук кароо зарылдыгы туулмак. Биз өз изилдөөбүздө аны максат кылбадык. Ошондуктан иликтөөнүн максатына байланыштуу анын этаптуу саналган чыгармалары гана изилдөө орбитасына тартылып, талдоого алынып, алар аркылуу жазуучунун бүткүл чыгармачылык индивидуалдуулугу ачылып берилмекчи.

¹ Артыкбаев К. Чабыттуу жолдо // Сов. Кыргызстан. -1978. -25-окт.; Абакиров К. Мезгил сынынан өткөн чыгарма// Кыргызстан маданияты. – 1982. – 6-сент.; Абдраимов Ж. Жаштардын жазуучусу // Жаш ленинчи. –1970. – №10; Матиев К. Верность земле и красоте// Детская лит-ра. – 1985. – №3; Разумневич В. Радость открытий// Комсомолец Киргизии. – 1978. – 5-окт., ж.б.

² Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. 2-т. – Ф.: Илим, 1990. – 661–678-беттер; Кыргыз адабиятынын тарыхы. 7-т. – Б.: Шам,2002. – 53–72-беттер.

³ Түлөгабылов М. Кыргыз балдар адабиятынын тарыхы: Окуу куралы. – Б.: Мектеп, 1991; Артыкбаев К. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. Окуу куралы. – Ф.:Мектеп, 1982. – 487–499-беттер; Вакуленко В. Киргизская детская литература. – Фрунзе, 1977; Сулайманов М. Азыркы кыргыз балдар прозасы. – Ф.: Мектеп,1980. – 72-б.

Изилдөөнүн теориялык жана методологиялык негизи катары Ш.Бейшеналиевдин чыгармачылыгы же конкреттүү чыгармасы тууралуу айтылган сын-пикирлер, изилдөөчүлүк эмгектер алынды. Атап айтканда илимпоз-окумуштуулар: К.Артыкбаев, К.Асаналиев, М.Борбугулов, А.Садыков, В.Вакуленко, М.Сулайманов, С.Карымшаков, А.Эркебаевдер сыяктуу адабиятчылардын көз караштары, ойлору жетекчиликке алынды. Ошондой эле көркөм чеберчилик, сюжет, конфликт, образ, мүнөз, көркөм сөз каражаттары тууралуу жазылган М.Б.Храпченко, Ю.А.Андреев, Б.Л.Бессонов, Л.И.Емельянов, А.Н.Иезуитова, О.В.Творогов сыяктуу орус адабиятчыларынын теориялык эмгектери, адабий талдоолору иштин методологиялык негизин түздү. Изилдөө учурунда салыштырма-тарыхый жана салыштырма-типологиялык методдор пайдаланылды.

Ш.Бейшеналиевдин чыгармачылыгы жалпы кыргыз адабияты гана эмес бүткүлсоюздук адабий процесстин составдык бөлүгүнө да кирет. Демек, жалпы адабий кыймылдагы тематикалык, идеялык жана эстетикалык изденүүлөр, ошондой эле ийгиликтер менен кемчиликтерге ар дайым үн алышып келген чыгармачылык тажрыйбага Ш.Бейшеналиевди да эгедер десек болот. Ошондой болсо да, Ш.Бейшеналиевдин көркөм ойлоосунун өзүнчөлүгүн көрүү маселеси анын чыгармаларынын оригиналында жүргүзүлүшү зарыл деп эсептейбиз. Анткени, чыгарманын башка тилдерге котормосунда сөзсүз түрдө котормочунун “колу тийген” болот да, текст кандай болбосун алымча кошумчаларга дуушарланат. Ошондой эле башка тилге которулган чыгармага байланыштуу айтылган адабий сын пикир, жүргүзүлгөн талдоолор конкреттүү калемгерге адрестелгендей көрүнгөнү менен дилинде башканын (котормочунун) эмгеги эске алынып, оригиналдын өзүндөгү барлар жок болуп, жоктор бар болгон моменттер учураары белгилүү. Жогоркудай кырдаалдан улам Ш.Бейшеналиевдин чыгармачылык эволюциясын анализдөө учурунда негизинен жазуучунун чыгармаларынын түп нуска тилдеги үлгүсүнө байланыштуу айтылган сындарга, пикирлерге таянууга атайын максаттуу басым коюлду.

Эскерилгендей, диссертациялык иштин максаты Ш.Бейшеналиевдин көп кырдуу чыгармачылык тажрыйбасын, анын эволюциясын ар тараптуу жана системалуу мурдагы жетишкендиктерди эске алуу менен изилдөөгө алуу. Изилдөөнүн алдына коюлган максаттан улам иште **төмөнкү милдеттерди** илимий негизде чечүү зарылдыгы пайда болду:

- жазуучунун балдар адабиятын өнүктүрүүдөгү жеке чыгармачылык салымын аныктоо;
- жазуучунун романдык ойлоосунун даражасы жана тибин көрсөтүү;
- кыргыз романистикасына прозаиктин кошкон салымы, андагы тематикалык, идеялык табиятындагы өзүнчөлүктөр менен жалпылыктарын белгилөө;
- коомдогу бышып жетилген моралдык-этикалык, социалдык проблемалардын прозаиктин чыгармаларында коюлушундагы көркөмдүк менен публицистикалуулуктун синтезин аныктоо;
- айрым чыгармаларынын бир нече вариантта жана жанрларда жазылыш себептерин, көркөмдүк жалпылыктарын жана айырмачылыктарын, алардын алымдуу, кемчил жактарын аныктоо;
- жазуучунун жеке тагдырындагы автобиографиялык фактылардын көркөм трансформацияга учурашы аркылуу жалпы мааниге ээ болуш даражасын көрсөтүү;
- калемгердин драматургиясындагы сюжеттик конфликт жана анын көркөм образ-мүнөздөр аркылуу чечилишин адабий анализге алуу;
- драматург катары стилдик индивидуалдуулугун аныктоо.

Ш.Бейшеналиевдин көп кырдуу чыгармачылык эволюциясын ар тараптуу илимий талдоого алуу **теориялык жана практикалык жактан мааниси зор**. Ш.Бейшеналиевдин чыгармачылык жолу кыргыз адабиятынын дээрлик алтымыш жылдык тарыхы жана тажрыйбасы менен карым-катыштуу. Конкреттүү жазуучунун чыгармачылык жолун анализге алуу аркылуу адабиятыбыздын белгилүү бир мезгилиндеги идеялык, көркөмдүк, эстетикалык процесси илимий призмадан өткөрүлөт. Натыйжада жеке

аркылуу жалпынын өнүгүш өзгөчөлүгү дагы бир ирет, коомдук-саясий өзгөрүүлөрдөн соң бааланып отурат.

Көптөгөн калемгерлер совет бийлигинин ыдырашы менен чыгармачылык таланты басылып келгендей, же жетиштүү баасын албагандай кейп жасашып, мурдагы чыгармаларын оперативдүү өзгөртүшүп, кошумчалашып дагы бир ирет басып чыгарууга далбас урушту. А Ш.Бейшеналиев мындай ишке барган жок, демек, бул жазуучунун чыгармачылык принциби ошол учурдун, б.а. өз мезглинин коомдук талаптарына ылайык, үндөш өнүккөндүгүнүн далили. Жазуучунун көркөм ойлоо жекелигин ушул ыңгайда үйрөнүп, изилдөөнүн мааниси өзгөчө мааниге ээ.

Диссертациялык иш Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын мурдагы Манас таануу жана көркөм маданияттын улуттук борборунда (азыркы Ч. Айтматов атындагы тил жана адабият институтунда) аткарылган. Ошондой эле анын Проблемалык жана Окумуштуулар кеңешинде талкууланып, жактырылган. Изилдөөнүн айрым бөлүмчөлөрү мезгилдүү басма сөз беттеринде, илимий кабарлар жыйнактарында апробацияланды.

Диссертациялык иш киришүүдөн, үч главадан, корутунду бөлүмдөн жана пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат. Киришүүдө изилдөөчүлүк максат, милдеттер, теманын актуалдуулугу, жаңылыгы, изилдөөчүлүк илимий принциптер, эмгектин практикалык баалуулугу негизделет.

Иштин биринчи главасы “Ш.Бейшеналиевдин чыгармачылыгында балдар темасынын иштелиш динамикасы” деп аталып, мында жазуучунун кыргыз балдар адабиятына келиши менен анын көркөм-идеялык, таанытуучулук баалуулугун арттыруу боюнча жасаган чыгармачылык тажрыйбасы кепке тартылып, жазуучунун ийгиликтери менен бирге кемчиликтери да талданат. Экинчи главада (“Ш.Бейшеналиевдин роман жанрындагы изденүүлөрү”) жазуучунун роман жанрындагы чеберчилик

маселелери улуттук романистиканын көркөм формалык жана мазмундук жактан жаңыланышына жана өнүгүшүнө кошкон салымдары “Таалай жолу”, “Даңкка жараша жүк”, “Урпактар үнү”, “Болот калем” жана “Жараланбаган жаралуулар” романдарынын мисалында талданат. Үчүнчү глава “Ш.Бейшеналиевдин драматургдук өзгөчөлүгү” деп аталып, анда калемгердин драматург катары идеялык-көркөмдүк табылгалары, драмаларда козголгон проблемалар, аларды драматургия жанрынын талабына ылайык көркөм интерпретациялоодогу автордун ийгилик, кемчиликтери адабий анализге алынат.

Корутунду бөлүмдө Ш.Бейшеналиевдин чыгармачылык изденүүлөрүн талдоо боюнча чыгарылган илимий тыянактар берилип, жазуучунун жекелигин жана жалпы менен биримдигин аныктаган белгилери айкындалат. Иштин соңунда пайдаланылган адабияттардын алфавиттик тартиптеги тизмеси жана изилденген тема боюнча диссертанттын публикациялары тиркелди.

І Г Л А В А

Ш.БЕЙШЕНАЛИЕВДИН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫНДА БАЛДАР ТЕМАСЫНЫН ИШТЕЛИШ ДИНАМИКАСЫ

Кыргыз элинин белгилүү прозаиги, драматургу жана балдар жазуучу Шүкүрбек Бейшеналиев 1928-жылы азыркы Нарын областынын Ак-Талаа районундагы Куртка айылында туулган. Ш.Бейшеналиевдин балалык чагы Улуу Ата Мекендик согуштун жылдарына туш келгендиктен, кыйынчылык жагдай-шартка жараша убагынан эрте жетилген курбалдаштары сыяктуу турмушка эрте аралашты. Толук эмес орто мектепти, башкача айтканда 7-классты бүтөөрү менен эмгек жолун баштоого аргасыз болгон. 1943-жылы Нарын шаарында ачылган алты айлык мугалимдер курсунда окуп, андан соң орто мектепте мугалим, директор болуп иштеген. Жашынан идиректүү Ш.Бейшеналиев 1946-жылы Нарын педагогикалык окуу жайын экстерн бүтүрүп, 1948-жылы Кыргыз мамлекеттик университетинин филология факультетине өтүп, аны 1952-жылы ийгиликтүү аяктаган. 1952—53-жылдары СССР Илимдер Академиясынын Кыргызстандагы филиалындагы Тил жана адабият институтунда илимий кызматкердик орунда иштейт. 1953-жылы Ш.Бейшеналиев «Жаш ленинчи» журналына редактор болуп дайындалат. Ал эми 1954-жылы Кыргызстандагы жаштар уюмунун Борбордук комитетинин секретары болуп шайланып, 1956—59-жылдары «Ленинчил жаш» газетасынын редактору болуп иштеген. Мындан кийинки жылдары ал Кыргызстан жазуучулар союзунун секретары, чет өлкөлөр менен достуктун жана маданий байланыштын Кыргызстандагы Коомунун президиумунун төрагасынын орун басары, төрагасы болуп коомдук иштерде жүрдү. 2000-жылы оорунун айынан келгис сапарга узай берди.

Ш. Бейшеналиевдин чыгармачылык жолуна сереп салганыбызда ал 12—13 жашынан тарта колуна калем кармап, «чыгармачылык түйшүк» тартууга дилгирленип калган зирек жан экендигине ынанууга туура келет.

Анын калемгерлик алгачкы калем «дебюту» Улуу Ата Мекендик согуш жылдарына дал келет. Ал жазган алгачкы чакан кабар согуш убагында фронтко жылуу кийим камдаган улуулар тууралуу жазылып, 1941-жылы «Колхозчу» аттуу райондук гезитке жарыяланган. Ал эми 1946-жылдан тарта Ш. Бейшеналиевдин жазган ырлары жергиликтүү аймактан арылап, республикалык газеталардын беттерине да жарыялана баштайт. Алгачкы чыгармачылык чыйыры поэзия, кабар жазуудан башталганына карабастан Ш.Бейшеналиев адабий коомчулукка прозаик жазуучу, д р а м а т у р г катары кеңири таанымал.

Ш.Бейшеналиев алгач адабий коомчулукка таланттуу балдар жазуучусу катары таанылды. Ш.Бейшеналиев адабият майданына келген учурда жалпы союздук партиялык-идеологиялык көрсөтмөлөргө ылайык Кыргызстан ЛКЖС Борбордук Комитети өзүнүн 1950-жылдын апрель айындагы бюросунда Кыргызстан Жазуучулар Союзуна балдар адабияты боюнча атайын секция ачууну сунуш кылып, «Ленинчил жаш», «Комсомолец Киргизии», «Кыргызстан пионери» газеталарын балдарга арналган чыгармаларды өз беттеринде арбын басып, балдар адабиятын жакшыртууга арналган материалдарды кеңири жарыялоону милдеттендирген. Андан ары Кыргызстан Жазуучулар Союзу балдар үчүн жазылган мыкты прозалык, поэтикалык, драмалык чыгармаларга, обондуу ырларга конкурс жарыялап турган. 1952-жылы “Жаш ленинчи” журналы, 1953-жылы Кыргыз окуу педмамбас, кийинки аты “Мектеп” басмасы уюшулган. Мына ошол мамлекеттик идеологиялык көрсөтмөлөргө ылайык жүргүзүлгөн иш чаралардын Шүкүрбек Бейшеналиевдин чыгармачылык чыйырынын башталышында балдар жазуучусу катары калыптанышында түздөн-түз таасири бар десек болот. Ш.Бейшеналиев 1950-жылы балдар чыгармаларына карата алгач уюштурулган республикалык жабык конкурска “Чыныгы достук” деген повести менен катышып, 1-сыйлыкка ээ болот. Ошол эле жылы “Алкыш” повестин жаза баштайт жана ал 1953-жылы басмадан жарык көрөт. Көзгө көрүнүп калган таланттуу балдар жазуучусу катары Ш.Бейшеналиев

1953-жылы “Жаш ленинчи” журналына башкы редактор болуп дайындалат. 1954-жылы анын балдарга арналган “Демилге” аттуу аңгемелер жыйнагы “Мектеп” басмасынан басылып чыгат. Балдар журналынын баш редактору 1955-жылдан баштап баатыр пионер Кычан Жакыпов жөнүндө повесть жазууну пландаштырып, чыгармага материал топтоого киришет.

Ошентип, Ш.Бейшеналиевдин чыгармачылыгында балдар темасынын орун алышында аталган факторлордун ролу чоң болгон. Балдар темасында, балдар үчүн жазуу, балдарды ошол мезгилдин идеологиясына ылайык коммунисттик духта, коллективизмге, патриоттуулукка тарбиялоодо адабий чыгармаларга артыкча милдет жүктөлгөн. Бул иште “Жаш ленинчи” журналынын мааниси ал мезгилде эбегейсиз зор эле.

Адабий конкурста биринчилик орун ыйгарылган “Чыныгы достук” повестинде жетимчиликтин айынан оорукчал, кекчил, таарынчаак, корунчаак Жалий аттуу баланын кемчиликтерин окуучулар коллективи менен ата-энелердин бирдиктүү иш-аракеттеринин натыйжасында жоюлуш процесси чагылдырылат. Муну менен жазуучу баланын мүнөзүндөгү олку-солкулукту, өзүмчүл, ээн баш терс көрүнүштөрдү коомчулуктун кийлигишүүсү, коомдук максатка баш ийдирүү менен советтик жаңы гражданинди жетилтүүгө болот деген идеяны айтууга аракет кылган.

«Алкыш» повестинин сюжети согуштан кийинки айыл чарбасын калыбына келтирүү чараларын жүзөгө ашыруудагы жаш өспүрүмдөрдүн алымдуу иштерин чагылтууга арналган. Повесть өз мезгилиндеги традициялуу сюжеттерден анчалык айырмаланбайт. Мында ошол мезгилдин духу, каармандардын иш-аракеттери, кыскасы бардыгы тең талапка жараша берилген. Өз учурунда ага айтылган сындарда¹ бир ооздон бул повесттин балдарды тарбиялоодогу маанилүү салымы бар экендиги белгиленген эле. Албетте, өз мезгилинен алып караганда чыгарма жаш жеткинчектер үчүн окууга кызыктуу, тарбиялык, таанып-билүүчүлүк мааниси бар чыгарма

¹ Сулайманов Д. Балдар үчүн баалуу чыгарма // Ленинчи жаш. – 1953. – 9-авг.; Иманалиев К. «Алкыш» повести жөнүндө // Мугалимдерге жардам. – 1958. – №3. – 24–25-беттер.

болгондугун танууга болбойт. Чыгарманын башкы каармандары – мектеп курагындагы балдар. Алардын ичинен айрыкча бөлүнүп турганы – Абдылас. Ал – мезгил талабына ылайык төрт тарабы келишкен, бир сөз менен айтканда идеалдуу каарман. Автордун чыгармачыл максаты аны дал ушундай сүрөтөөгө багытталган. Повесттин биринчи эле беттеринен автор аны жигердүү, демилгелүү, өз теңтуштарынан турмуштук зарылдыктарды эрте айырмалоого акылы жеткен өспүрүм сыңары көрсөтөт. Ал үй жумушуна гана эмес, коомдук иштерге да эч тартынбай батыл киришип, башкаларды да активдүү аракетке чакырат.

«Абдылас үйгө бурулбай, портфелин асынган бойдон короого кирди. Каалга ачылары менен күрөң кунажын акырдан башын көтөрүп, Абдыласты тикчийип карап калды.

Кунажындын жанына келип, тыпыйган колу менен жонунан сылай баштады.

— Салган чөптү да жеп бүтө элек экенсиң. Суусап калган белемсиң, же мени сагындыңбы? — деп, тигиле карады. Күрөң кунажын да сөзүнө түшүнгөнсүп, мойнун созуп Абдыластын жанындагы асынган портфелин тили менен удаа-удаа жалап жиберди. Абдылас колун тартып алганда кунажынынын жумшак жүнү уучуна толо келди.

— Баса, ушул маалда уй түлөөчү эмес беле. Эртең, эски жүндөрүңдүн баарын тарап түшүрөм. Жүр эми сууга, — казыктагы жипти мүйүзүнө түрдү да:

— Акчеке, Акчеке, жүр, — өзү алдыга басты »¹.

Ошентип Абдылас үй чарбасындагы ишти жайгаштырган соң, башка балдарчылап ойноп кетпестен, санаага батат. Эми аны ойго салган маселе мектептин директорунун сөзү болду. Бир мезгилде колхоздун баштапкы партия уюмунун секретары да болгон Керимкул агайы Абдыласка кайрылып:

«— Алдыңкы пионерлердин бирисиң, өткөн жылы эгинчилик ишине жакшы жардам бердиң. Быйыл каникулду малчылар менен жайлоодо

¹ Бейшеналиев Ш. Тандалмалар. Повесттер. – Ф.: Мектеп, 1978. – 5-б.

өткөзгөнүң түзүк болор дейм, жакшы дем алып да келесиң. Жалгыз кантип барам деп жаткандырсың. Бая күнү башкарма болуп малчыларды бөлүштүргөндө апанды малга жиберүү жөнүндө сүйлөшкөнбүз — деп»¹ чечилген ишти билдирет. Мындай болгондон кийин, башкы каармандын болочок жумушу да, дайын эле. Бирок жазуучу аны дагы далай кыжалатка салып, апасы эмне дээр экен дегендей, ойлорду ойлонтот.

50-жылдардагы адабиятыбыздын өнүгүш маселелерине көңүл бурсак, анда адамдын жеке сапаттарына өзгөчө маани берүү орун ала баштагандыгына ынанабыз. Мындай тенденция, жеке эле кыргыз адабиятында болбостон, ошол учурдагы жалпы советтик адабияттагы көрүнүштөн болучу. «... С середины пятидесятих годов в советской прозе все больше возрастает — или, лучше сказать, становится явным и осознанным — интерес к человеку, его духовным и этическим ценностям. Все большой вес приобретает нравственная и гуманистическая проблематика»² — деп, көркөм психологизм ошол мезгилдеги адабий өнүгүүнүн негизги көрүнүшү катары белгиленип жүргөнүн эске алсак, Ш.Бейшеналиев да, албетте, адабий процесстеги изденүүлөрдүн илебинен сыртта калбаган экен деген жыйынтыкка келебиз. Повесттин каармандары жаш балдар экендигине карабастан алардын нравалык ориентирлерин, жан дүйнө байлыгын реалисттик планда көркөм тартуу аракетинде автор түркүн турмуштук, ошону менен катар чарбалык кырдаалдарды чыгарманын сюжетине тарткан. Мындай алымдуу жактарына карабастан повесттин негизги кемчиликтеринин бири катары образдын (Абдыластын – Д.А.) идеализацияланышы деп белгилөөгө туура келет.

Ал автордук кенемте эмес болучу. Бул мезгилдин талабына жараша калемгердик мамиленин натыйжасы дегенибиз туура. Мисал иретинде 50-жылдарда романчы катары таанылып калган Түгөлбай Сыдыкбековдун чыгармаларына кайрылалы. Анын ушул жылдары балдар турмушунан

¹ Бейшеналиев Ш. Көрсөтүлгөн китепте. 8-б.

² Современная русская советская литература. В 2 ч. Ч.1./Под ред А.Г.Бочарова, Г.А. Белой. – М.: Просвещение, 1987. – стр. 30.

алынып жазылган «Тоо балдары» романынын каармандары Ш.Бейшеналиевдин «Алкыш» повестинин каармандарына жалпысынан окшошуп турат. Анда — Аскар менен повесттеги Абдыластын, Сабыр менен Керимкулдун, Орусбек менен Карынын ортосуна параллель жүргүзүү аркылуу мезгилдин талабынан келип чыккан чыгармачыл максаттардын бирдейгилигин көрсөтүүгө болот. Эки башка манерада жана жанрдык формада жазылган чыгармалардын образдары көп жагынан бири-бирин кайталап, а тургай толуктап турат десе да болот. Абдылас сыяктуу Аскар да демилгечи, мектептеги балдардын арасында кадырлуу, чоңдор менен бирдикте коомдук иштерди жүргүзүүгө ар дайым даяр жана ынтызар болуп мүнөздөлөт. Албетте, мындан калемгерлер бирин бири «туураган» же образдарды «көчүрүшкөн» деген тыянак чыгаруу жарабайт. Бул калемгерлердин чыгармаларындагы айрым окшоштуктар мезгил талабынан, адабий процесстеги идеялык, тематикалык, проблемалык жалпылыктардан келип чыккан дегенибиз так болмокчу. Каралып жаткан повесттеги Абдылас мал чарбасына да кара жумуш чарбасына да, кыскасы, бардык жагына карамдуу, жанын берип иштөөгө даяр каарман. «Бул пионердик иш», деген бөлүмчөдөгү сценаларды келтирели. Мында Абдылас жазгы каникулга тараган балдарды «эки күн боло элек жатып», «директор агай чакырды» деген шылтоо менен баарынын башын коштуруп «алдыда орчундуу иш тургандыгын» билдирет. Ал иш төмөндөгүдөй эле:

« — Өзүңөр көрүп турасыңар. Эки-үч күндө мына бу талааларга колхозчулар эгин айдоо ишин башташат. Биздин колхозчу ата-энелерибиз, эзелтен бери айдала элек Күйрөк талаасында, бир айдан бери канал казып жатышат. Каналдан келген суу Кара-Сууга чейинки мейкиндикти бүт сугарат дейт. Жаңы жерге суу жетсе, эгин сонун чыгат. Анда биздин кардыбыз ого бетер ток болот. Күйрөктүн түзүнө али каналды чыгарыша элек экен. Эртең бүрсүгүндөн элдин көбү кош айдоого киришет. Эгер мектептин чоңураак балдары чогулуп барып, жардам берсек, алардын ордун басып калабыз.

Мүмкүн беш-алты күндө бүткөрүшүп да жиберибиз. Мен ушул пикирди силерди чогултуп барып, пионер вожатыйына айтайын дегем».¹

Келтирилген үзүндүдөн аныкталып тургандай, чоңдордун проблемасын чечишүүгө балдардын арасынан демилгечи бирөө (Абдылас) чыгып, башкаларын үндөп, кежирленген Кары, сары бала сыяктууларды уяткарып ойдогу максатты аткарууга чогуу-чаран киришет. «Олуттуу иш айтмакчы болгон» адамдын оюнда сөзсүз орчундуу пикир турат, мындайча айтканда «жаңы жерге суу жетсе, эгин сонун чыгары, демек кардыларынын ого бетер ток болору». Ошентип, 50-жылдардагы балдар темасына арналып жана балдар турмушунан алынып жазылган чыгармаларда балдар-каармандар демилгечи, чоңдордун проблемасын чечишүүгө «дайыма даяр» турган, а тургай жардам сурап өзүлөрү киришкен өспүрүм жаштар катары сүрөттөлөт.

Жогоруда эске алынган Т.Сыдыкбековдун романынын каармандары да айыл көркүн, маданиятын көтөрүүгө зор салым кошушат, атап айтканда айлананы жашылдандырууга жапа тырмак киришет, мектептин конушун которууда да зор көмөк көрсөтүшөт, айылдын кераягы Оморду кайра тарбиялоодо да искусствонун жардамын ыктуу колдонушат. Койчунун карышкыр тийгенден калган койлорун чогултууга да кол кабыш көрсөтүшөт. Ал эми 70-жылдарда жарык көргөн чыгармалардын биринде, атап айтканда, Чынгыз Айтматовдун «Эрте келген турналар» повестинде балдардын турмушу, алардын чоңдор арасында алган ордун, аткарган иштерин көрсөтүүдө башка манера, башка стиль тандалып алынгандыгын көрөбүз. Мында да жер айдоонун зарылдыгы тууралуу эпизод бар. Ал – Султанмураттын үшүп жана согуштан мурдагы турмушу тууралуу ойго батып отурганда башкарма Тыналиевдин келген учуру. Анда башкарма Тыналиев балдарга келип (Абдыластар менен курбалдаштарга мектептин директору Керимкул агай кайрылгандай) момуну сүйлөгөн: «...Ат жабдыгы

¹ Бейшеналиев Ш. Тандалмалар. Повесттер. — Ф.: Мектеп, 1978. – 21-б.

деген жок, соко, сеялкаларыбыз ремонттолбостон кар алдында жатат... Буга эмне үчүн жан күйөт дебейсиңерби. Алиги күздүктүн айдалбай калган эки жүз гектар кемчилигибизди жаздык менен жабыш керек. Согушта алган буйруктай кыңк этпестен аткараар иш. Демек өз күчүбүз менен пландан ашык эки жүз гектар айдашыбыз керек. Эки жүз гектар! Билдиңерби? Буга күчтү кайдан алмакчыбыз, кимге таянмакпыз? Мына ошол үчүн акылдашып отуруп, жаз жарышына даярдалып жаткан аракеттен тышкары дагы бир бригада кошчу даярдайлы деген бүтүмгө келдик. Айдоо алыс, Аксайда. Аялдар бара албайт. Башка жарамдуу эл жок. Эмне кылмакпыз? Ойлоп-ойлоп олтуруп, акыры окуучу балдар, силерден жардам сурайлы...»¹.

Мезгил менен коомдун талаптарынын ортосунда ар дайым тыгыз байланыш болору айтпаса да түшүнүктүү көрүнүштөрдөн. 50-жылдардын орто чендеринде балдар үчүн арнап чыгарма жараткандардын бири дасыккан романчы менен экинчиси жаш калемгер саналган жазуучулардын көркөм ой жүгүртүүсүндө мезгилдин, коомдук талаптардын шоокуму орун алып тургандыгы айкын көрүнүп турат. Ал талаптардын башкысы — жаш өспүрүмдөрдү коомдук кызыкчылыктар менен жеке кызыкчылыктарды шайкештикте, а тургай жогору коюуга тарбиялоо эле. Экинчиден, кыргыз адабиятынын өнүгүш деңгээли, тажрыйбасы али ылдыйкы баскычтардын биринде болгондуктан, чыгармадагы реализм деген көркөмдүк маселени чечүү идеологиялык зарылдык деген түшүнүккө артыкчылык берүү менен ишке ашырылган. Ал эми 70-жылдардын ичиндеги кыргыз адабиятындагы абал түп тамырынан бери өзгөргөн учур. Ошондуктан коомдук кызыкчылык менен жеке кызыкчылыктардын дал келиш маселеси Ч.Айтматовдун аталган повестинде орун алганы менен каарманды идеологиялык зарылдыкка карай идеализациялоо, декларативдүүлүк жок.

50–60-жылдардын аралыгындагы балдар темасында балдар үчүн жазылган чыгармачылардын көркөмдүк, идеялык өзүнчөлүгүн иликтеген

¹ Айтматов Ч. Үч томдон турган чыгармалар жыйнагы. 2-т. – Ф.:Кыргызстан, 1983.– 152–153-беттер.

адабиятчылардын бири ал мезгилдеги повесттердин бир тобуна анализ жүргүзүп келип, төмөнкүдөй байкоолорун ортого салат. «Эмгек баланын жүрүм-турумун, акыл-эсин өнүктүрүп, келечек багытына медресе болуп, кара күчү менен эрк сапаттарын бекемдеп, рухий муктаждыгына данакер болушу керек. Ушул аспекттен алып караганыбызда жогоруда аталган повесттердеги (жазуучулар Ш. Бейшеналиевдин «Алкыш», М. Жангазиевдин «Ажырагыс достор», Н. Байтемировдун «Сагын», «Бекем достук», Ж. Таштемировдун «Аскарбек» сындуу повесттеринен улам айтуудабыз) көтөрүлгөн тестиерлер менен өспүрүмдөрдүн эмгек проблемалары анчейин максатка ылайыктуу келип, купулга толо бербейт. Себеби, алардын көпчүлүгүндө эмгек процесси балдардын агымдагы турмуш-тиричилигинен, чөйрөнү аңдап билүү муктаждыгынан өнүгүп чыкпай, көп учурда, автордун эркин аткаруу зарылдыгынан, идея түзүүдөн улам келип чыгат,— деп ошол жылдардагы балдар адабиятындагы жалпы мүчүлүштүктүн чоо-жайын туура аныктап, оюн конкреттүү мисалдар менен далилдөөгө өтөт. «Мисалы,— дейт изилдөөчү андан ары, — «Алкыштын» каарманы Абдылас, Роза, Акай өңдөнгөн балдар мектеп окуучулары катары эмес, кадимки каныккан колхоз дыйкандары катары мүнөздөлөт. Алар сабактан кийин керели кечке канал казууга жардамдашат».¹

Адабиятчы М.Сулайманов тарабынан авторго коюлган бул доомат ашыкча коюлгандыгын белгилешибиз керек. Себеби чыгармада балдар сабактан кийин канал казып жүрүшкөн ата-энелерине жардамга келишпестен, жазгы каникул күндөрү Абдыластын демилгеси боюнча келишет. Текстке кайрылалы:

«Түндөгү ойлонгон максатын иш жүзүнө ашыруу үчүн Абдылас эртелеп уй фермасында чоңураак балдардын баарынын үйүнө барып, мектепти көздөй ээрчитип жөнөдү.

¹ Сулайманов М. Азыркы кыргыз балдар прозасы (50–60-жылдары жазылган айрым повесттер боюнча): Адабий очерк. – Ф.: Мектеп, 1980.

Эмне үчүн мектепке бара жатышкандыгы жалгыз Акайдан башкасына белгисиз. Абдылас кээ бири барбай коюшат деген ой менен директор агай келгиле деген — деп, өзүнүн оюн жашырып үйлөрүнөн ээрчитип чыкты.

Көздөрү алайган, чолок мурун кара бала сарайдан биртике узай түшкөндө Абдыластын бул ишин жактырбагансып:

— Бизди калп эле ээрчитип бара жатасың. Каникулга тараганыбызга эки күн боло электе агай бизди сагынып калыптырбы? Аларга да эс алуу керек да — деп, Кары калбайган эрдин чормойтуп Абдыласты акырая карады»¹.

Адабиятчы тарабынан айтылган балдардын кийинки иш-аракеттери жөнүндөгү бааларды негизинен туура катары санап, анын пикирине жол берели. «Алтургай Абдыласта түнкү уйку да болбойт, саанчы апасына көмөк көрсөтүп, түнү бою уй багып, музоолорун күзөтөт. Мектеп жабылганда бир катар классташтарын баштап жайлоодогу малчыларга барат, маданий-массалык жумуштарды аткаруу менен бирге, дары-дармек чөптөрдү жыйноого да үлгүрүшөт.

Иши кылып «Алкыштагы» балдар мектептен сүрүлүп чыгат. Кайрадан эмгек талаасында жашайт. Демек алар мектеп балдарынын өмүр чөйрөсүнө ылайык окуяларда ачылбай, турмуш фактыларына жараша мүнөздөлбөйт. Ошондон улам, бул багыттагы чыгармалар тез эле адабий фактыга айланып, алгылыктуу өмүр сүрө албай кала бергени белгилүү»² — деп, 50—60-жылдар аралыгындагы кыргыз балдар прозасынын өнүгүшүндөгү идеялык, көркөмдүк өксүктөрдүн себебин аныктоо аракетин тыянактайт. Адабиятчы М.Сулаймановдун пикири айрым чеберчилик маселелерине байланыштуу негиздүү экендигине кошулабыз. Көркөм психологизм жагдайынан алып караганда “Алкыш” повестинде мектеп окуучулары бир жактуу, схемалуу сүрөттөлгөн. Аларда психологиялык толгонуулар, карама-каршылыктарды

¹ Бейшеналиев Ш. Тандалмалар. Повесттер. – Ф.: Мектеп, 1978. – 20-б.

² Сулайманов М. Азыркы кыргыз балдар прозасы (50—60-жылдары жазылган айрым повесттер боюнча): Адабий очерк. – Ф.: Мектеп, 1980. – 14-б.

(ички-тышкы) жеңүү үчүн күрөшүү жетишпейт. Көбүнчө образдар статикалуу сүрөттөлүп калган. Абетте, согуштан кийинки мезгилде окуучулардын коомдук турмушту кайрадан калыбына келтирүүдөгү зор салымдарын танууга болбойт. Кеп бул жерде жазуучунун ошол турмуш чындыгын көркөм чындыкка, чыныгы искусствонун сапаттарына ылайык эмоционалдуу – экспрессивдүү планда толук кандуу ишке ашыра албай жаткандыгында болуп турат.

Аталган мүчүлүштүктүн себебин түшүндүрө келсек, бул биринчиден, жазуучунун али чыгармачылык тажрыйбасынын жетишсиздигинен болсо, экинчиден, ошол мезгилдеги улуттук адабиятыбыздын көркөм-эстетикалык деңгээли менен тыгыз байланыштуу. 50-жылдардагы көркөм адабияттын туундуларында али турмушту бир жактуу сүрөттөө, кубулуштун ички дүйнөсүн ачып берүүгө караганда тышкы көрүнүштөрдү сыпаттап сүрөттөөгө окшогон чеберчиликтин жетишсиздигинен орун алган кемчиликтерге байланыштырсак болот.

Канткен күндө да Ш. Бейшеналиевдин адабиятка болгон биринчи кадамынан эле эрки бекем, максаттуу жана аны аткаруу үчүн күрөшүүгө даяр турган жаш өспүрүмдөрдүн образдары түзүлө баштагандыгын белгилөө керек. Анын «Чыныгы достук» аттуу төл башы повести студент кезинде республикалык балдар чыгармаларына карата жарыяланган жабык конкурста I сыйлыкты жеңип алгандыгы мүмкүн анын балдар жазуучусу болуп калуусуна түрткү берген деген божомол мыйзамченемдүү. Биздин оюбузча ал окуянын калемгердин жеке чыгармачылыгы үчүн, болгондо да чыгармачылыгы жаңыдан башталып жаткан жазуучу үчүн зор мааниси болушу ыктымал. Бирок, балдар үчүн жазууну биротоло аркалап калуусу үчүн узак убакытка анын деми (сыйлыктын) жетер беле деген суроонун жаралышы да табигый нерсе. **Кандай болгон күндө да калемгерде балдарга карата чексиз сүйүү, алардын туюмун түшүнө алуу менен катар өзү сезген, баамдаган балдар дүйнөсүн чебер тарткан чыныгы искусство жарата албаса, ийгилик да болмок эмес.**

Ш. Бейшеналиевдин «Кычан» повестинин адабий бактысы өзгөчө зор болду. Бул повестти жазуучу кыска мөөнөттө жазууга жетишти. Чыгарманын жазылыш тарыхы тууралуу автордун айткандарын адабиятчы, филология илимдеринин доктору Качкынбай Артыкбаев «Чабыттуу жолдо»¹ деген Ш.Бейшеналиевдин чыгармачылыгына арналган макаласында жетиштүү даражада келтиргендиктен, биз ошону пайдаланууну туура көрдүк. «... Жазуучу «Кычан» повестинин жаралышына себепкер болгон жагдай тууралуу мына буларды баяндаган экен, — дейт окумуштуу. «1953-жыл. Мен «Жаш ленинчи» журналынын редактору элем... Азыркы... тарых илимдеринин доктору Салмоорбек Табышалиев ал кезде Кыргызстан ЛКСМ Борбордук Комитетинин агитация жана пропаганда иштери боюнча секретары эле. Күндөрдүн биринде ал мени чакырып калды. Көпкө чейин аңгемелешип отурдук. Сөз арасында 14 жашар Кычан Жакыповдун окууда зээндүү, коомдук ишке тартынбастан катышкан кыраакы, эр жүрөк пионер болгонун, душман колдуу болуп мыкаачылык менен өлтүрүлгөндүгүн, ал тууралуу айрым документтер бар экенин айтып калды. Бул окуя мени аябай толкундатты, кыялга чөмүлттү. Ошентип, Кычан төрөлгөн кыштакка сапар тарттым...» («Мугалимдер газетасы», 1972, 10-май)», — деп толук маалыматты чагылдырган.

Эгерде алгачкы повесттеринин биринен болгон «Алкыштын» сюжетин, образдарын мезгилдин туундусу деп түшүнсөк, анда «Кычан» деле ошондой деп түшүндүрүлүшү мүмкүн. Мындайча айтканда бул чыгарманы деле «социалдык заказдын» продуктысы катары кабылдоо зарыл өңдөнөт. Бирок автордун «бу окуя мени аябай токундантты, кыялга чөмүлттү» деген эскерүүсүнө көңүл бурсак, анда «социалдык заказ» менен чыгармачыл максаттын дал келишин көрөбүз. «Кычан» повестинин өз мезгилиндеги бүткүл союздук адабий аренадагы ийгилигинин бир себеби ушунда. Повесть жарыкка чыгар менен эле коомчулуктун назарына түшүп, окурмандар менен

¹ Артыкбаев К. Чабыттуу жолдо / Китепте: Артыкбаев К. Мезгил элестери: Адабий сын макалалар, адабий портреттер. – Ф.: Кыргызстан, 1979. –138–155-беттер

сынчылар арасында да оң баага татыктуу болду. Ш. Бейшеналиевдин Кычан темасына кайрылышы башка кыргыз акын-жазуучуларынын да чыгармачыл изденүүлөрүнө түрткү бергендигин фактылар далилдейт. Мисалы, элибиздин беделдүү акындарынын бири Абдрасул Токтомушев (1912—1995) 1957-жылы, тактап айтканда Ш. Бейшеналиевдин “Кычан” повести жарык көргөндөн көп узабай, «Жакып уулу» деген поэмасын жарыялаган болчу. Ал Кычан Жакып уулунун эрдигин поэтикалык формада даназалаган чыгармадан. Бирок поэма идеялык жагынан Ш. Бейшеналиевдин прозалык чыгармасынан кем түшпөгөнү менен көркөмдүк жагынан, башкача айтканда турмуштук фактыны көркөм фактыга айлантууга келгенде алда канча утулушта болгондугун чындык үчүн айтып өтүү абзел. Мунусун өз учурунда туура аңдаган акын аталган поэмасына дагы бир ирет кайрылып, кайрадан редакциялап жана алымча - кошумчасы менен иштеп чыккан. Кийинки вариантында, минтип айтсак деле болот, поэма «Кычан» деген аталышта жарыяланган жана мурдагы турмуштук фактыны констатациялап койгон деңгээлден айырмаланып, көркөмдүк жагынан бир топ ийгиликке жетишкен.

Кычан темасына Ш.Бейшеналиев да чыгармачылыгында кайрадан кайрылгандыгы маалым. Биринчи жолу «Кычан» повести 1956-жылы жарык көргөн. Бирок бул чыгармага автор экинчи жолу кайрылып, 1967-жылы аны бир топ алымча-кошумчалар менен жарыялаган. Ошондуктан Ш.Бейшеналиев тарабынан да «Кычан» чыгармасы эки вариантта жазылды деген пикирлердин толук жүйөсү бар экендигин айтуу керек.

«Кычан» повести Ш. Бейшеналиевдин «Алкыш» чыгармасы сыяктуу эле кыска убакыттын ичинде ал кездеги СССР аймагындагы элдердин тилдерине которулуп, жазуучунун ысымын союздук масштабга тааныткан. Повесттин башкы каарманы — Кычан Жакыпов, ал чыгармада өз аты менен берилген. Каарман — жогоруда эскерилгендей, турмушта болгон жан. Кычан Чүй боорундагы Кант районунун Социалчыл айылында туулуп, өсүп, жаңы

турмушту куруунун жүрүшүндө тап душмандарынын колунан курман болгон.

Жаш баланын өмүр жолуна кайрылыш, болгондо да жаңы турмушту куруу шарданында курман болгон өспүрүм тууралуу чыгарма жаратуунун мезгил үчүн зор тарбиялык жана пропагандалык мааниси бар эле. Орус адабиятында ушундай эле шартта курман болгон Павлик Морозовдун үлгүсү небак эле көркөмдөлүп, жаш жеткинчектер үчүн идеалдык образга айланып калганын эске алуубуз керек. Эми жергиликтүү материалдын бар экендиги жаш калемгерди бир жагынан делбелентсе, экинчи жагынан улуттук кыртыштагы жаш пионер баатырыбыздын образын жалпы союздук абройго көтөрүү, көрсөтүү мүмкүндүгү андан кем эмес шыктанууну тартуулаганы шексиз.

Повесттин башкы каарманынын прототиби бар экендигинен жазуучунун чыгармачылык изденүүсүндөгү маанилүү бир өзгөчөлүктү белгилей кетүү оң. Анткени, жазуучунун бир топ чыгармаларынын сюжеттик фактурасын тарыхый адамдардын жашоо турмушун чагылтуу түзөт. Жазуучу бир учурда негизги каармандарын өз ысымдары менен берсе, бир учурда прототиптин атын өзгөртүү менен турмуштук фактыларды көркөмдүктө түзүү аркылуу ишке ашырган. Андай чыгармаларына «Кычан», «Аманат», «Кордун тукуму» повесттерин, «Даңка жараша жүк», «Болот калем» романдарын атообуз эп. Албетте, булардан ичинен «Аманат» повестинин башкы каарманы толук бойдон прототиптик деп айтуудан алыспыз. Бирок, бир маанилүү фактыны эске сала кетүү жөндүү. Автор «Аманат» повестинин башкы фигурасын өзү көргөн кичинекей комузчу баланын таасиринде түзгөндүгүн эскермекчибиз¹.

«Кычан» повестинин фактурасында турмушта жашап өткөн пионер бала турганы менен илимпоз Д. Кулбатыров белгилегендей, Ш. Бейшеналиев аны натурасынан жазган эмес, повесть автордун көркөм ойдон чыгаруучулук фантазиясынын да жемиши болуп саналат деп эсептегенинде

¹ Адабий санжыра: «Аманат» повестинин баш каарманы // Кыргызстан маданияты. – 2003. – №1.

талашсыз чындык бар. Д. Кулбатыров эскерүүсүндө¹ мындан тышкары Кычандын образы турмуштагыдай так, элестүү чыккандыгын аныктап, повестти окуп жатканда тирүү Кычан жанында тургандай таасирде калгандыгын билдирген. Анын пикирине таянуу менен жазуучунун турмуштук окуяга чыгармачыл мамиле жасап, уккан, билгенине “жан киргизип”, тарыхый личность Кычандын жандуу образын жарата алган деп айтууга болот. Д. Кулбатыров Кычандын бала кезиндеги тентектигин, «айылдын бир катар адамдары аны «ак жүрөк» дешкенин, Аблес деген бала экөө атка тик туруп «биз Чапайбыз» дешип чабышкандарын, өзү теңдүүлөрдөн бөлүнүп, эрте көзгө түшкөндүгүн повесттен улам айтып отурган жок. Ал буларды айылдашы жана замандашы катары эскерет. Жөн гана эскерип отурбайт, баарыдан мурда ал буларды повесттин таасиринен улам айтууда. Бул нерсени ойго алсак, анда Ш. Бейшеналиев аталган чыгармасында Кычандын образын мурдагы повесттеринин каармандарынан айырмалуу идеализациялап, майдалап деталдаштырып мактап, окуяны горизонталдык планда жайылтып отурбастан, чыгарманын идеялык-тематикалык максатына ылайык жыйнактуу логикалык ыраатуулукка умтулгандыгы байкалат.

Жазуучунун бул повестинде ушуга чейинки балдар темасында жана балдар үчүн жараткан чыгармаларында учураган композициялык өзгөчөлүктү так сактаган. Ал өзгөчөлүк баарыдан мурда мына булардан: окуяларды чубалжытпай тема коюу менен окуя, мазмун биримдигин сактап, так, кыска баяндоо аркылуу өз алдынча бүтүндүккө жетишүүсүнөн, аны менен катар эле сюжеттин логикалык ыраатуулугун сактап, окуялардын өнүгүү, чыңалуу, кульминациясын, чечилишин ирээти менен берүүсүнөн көрүнөт. Айталы, наристе баланын Дүйшөкө ысымынан Кычан деген атка кандай турмуштук окуялардан кийин оогондугун баяндоодон соң Ш.Бейшеналиев башкы каарманынын мүнөзүнүн эволюциясын чагылдырууга өтөт. Кичинекей баланын турмуштук көз карашы мезгилдин таасири астында

¹ Кулбатыров Д. Мен Кычанды көргөм // Советтик Кыргызстан. – 1970. – 12-март.

калыптанууда болду. Натурасынан тирикарак баланын кантип өз курбулары арасында лидерге айлана баштаган процессин себеп-натыйжалуу көркөм түзүү аркылуу автор турмуштун жандуу картинасын чагылткан.

«Турмуш чындыгынын карама-каршылыктарын туура изилдеп, ошол тарыхый окуянын майда-баратына чейин көркөм жалпылоодон өткөрүп, эсте кала турган таасирдүү образдарды түзгөндүгү менен¹» Ш. Бейшеналиевдин бул повести өз мезгилиндеги көркөм чыгармалардан кескин айырмалуу. Кычандын образы совет бийлигин чыңдоо жылдарындагы типтүү образдардын бирине кирет. Жазуучу доордун типтүү кырдаалын жана типтүү мүнөзүн туура таап, аны көркөм даражада ишке ашыра алган.

Повесть наристенин ысымы Дүйшөкө экендигин билдирген тема менен ачылып, андан соң «Он жылдан кийин» деген бөлүмдө мектептеги балдардын кышында «кыркма чач маалими» Тенти агайынын көзөмөлү астында бой тарткан кыздар менен балдардын муз тээп жүргөн учуру сүрөттөлөт. Бул көрүнүштөрдө Дүйшөкө башка балдардан эч айырмаланбайт. Дүйшөкенин башка балдардан айырмачылыгы анын шоктугунда, бардыгын өз колу менен жасап үйрөнүп, таанууга умтулгандыгында экенин жазуучу анын атасына дем салууга келген Майрык молдо менен “таанышуусунан” баштайт.

Ш.Бейшеналиев өз каарманынын өзгөчөлүгүн аны менен окуучусун алгач тааныштыруусунда эле “жыландын башын кылтыйткандай” белги берет. Эгерде биринчи моментте Майрык молдо баланын атасы Жакыпка дем салганы келип, наристе баланы эссиз кылыгынан запкы тартса, экинчи учурда Кычан ага өзү тикелей тийиштик жасап, ортодогу эзелки таймаштын отун күчөтөт. Кычан менен Майрык молдонун купуя таймашы, конфликти уланып, эми ага окуучу балдар тобу кошулат. Жазуучу сюжеттин андан аркы өнүгүшүндө тап күрөшүнүн ошол мезгилдин андагы трафареттик чагылышын ээрчибестен, окуялардын табигый өнүгүшүн түзүү аракетин жумшайт. Чыгармада автордун социалдык маанайдагы антипатия, симпатия сыяктуу мамилелери ачыктан ачык

¹ Артыкбаев К. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. Окуу куралы. – Ф.: Мектеп, 1982. – 491-б.

берилбестен, ар окуянын кырдаал, чыналышына карай мерчемин сактайт. Повесттеги терс каармандардын бири болуп саналган Жумалы, акырында Кычанды сойгон Жумалы «Балбанга маашыркоо» бөлүмүндө Кычан суктанган таризинде сүрөттөлөт. Анын кара күчүнө баа берген көпчүлүк менен бирге: «Балдар, бөтөнчө Кычан Жумалынын соңунан калбай бучкактап кумарлуу үн салышты.

Балбан, балбан, Жумалы балбан!

Тоодой капты жерден так көтөрүп алган!¹ —

деп ырдашып аңыздайт. Келтирилген эпизоддон аныкталып тургандай, Ш.Бейшеналиев коллективдештирүү жүрүп жаткан учурду, демек тап күрөшүнүн арааны жүрүп жаткан учурду, жазганына карабастан, каармандарын шахмат оюнундагыдай «ак-кара» принцибинде курбагандыгы биринчи кезекте көңүл бурарлык чыгармачылык мамиле. Повесть жарыкка чыккан кезде Ш. Бейшеналиев отузга чыга элек курактагы маалы экен. Бир жагынан алганда чатырап толуп турган курагы десек да болот, экинчи жагынан алганда чыгармачылык тажрыйбасы али жетишээрлик эместей сезилет. Бирок мындай абалдарга карабастан Ш. Бейшеналиев ал мезгилде кыргыз адабиятында өкүм сүрүп турган социалдык конфликтти, анын катышуучуларын көркөм баяндоо боюнча бир беткейликти, «Кычан» повестинин мисалы көрсөтүп тургандай, жеригенге калемгердик чамасы жетишип калган экен.

«Кычан» повестинин көркөмдүк даремети тууралуу сөз кылганда жазуучунун пейзажист катары чеберчилиги калыптанып калгандыгын көз жаздымда калтыруу мүмкүн эмес. Пейзаж бул чыгармада тек жаратылыш көрүнүшү, жергенин кооздугун берген татымдуу сөздөрдүн курандысы эмес. Анын функциясы көркөмдүк менен бирге, идеялык, психологиялык да милдет аткаргандыгында, мындайча айтканда көп түрдүүлүгүндө, көп функционалдуулугунда. Автор пейзажды көркөм деталь сыңары колдонууда

¹ Бейшеналиев Ш. Тандалмалар. Повесттер. – Ф.: Мектеп, 1978. –151-б.

ар качан так, максаттуулукка умтулат. Натыйжада каармандын ички акыбалын туюнтууда, жалпы турмуштук жагдайды ачып берүүдө автор тарабынан пейзаж ыктуу колдонула баштаган деп корутундуласак болот.

«Аптап. Үп тартып үлбүрөгөн ысык абадан үзүлүп түшкөнсүгөн шүмүрөкөй каралжын алачык. Анын сырткы кебетесине жараша ичинде онтогон үн:

— Олда жаным, ай жаным...»¹

Автор бул учурда тек жайкы күндүн куйкалаган ысыгын көргөзүүнү гана максат этпестен, жаратылыштын кичинекей картинасы аркылуу жашоонун бүтүндөй социалдык фонун түзүүгө жетишип отурат.

«Пейзаж адабий чыгармада анчейин гана жаратылыштын көрүнүшү эмес. Ал адам турмушунун тамыр кагышы менен тыгыз байланышып, белгилүү идеалдык-көркөмдүк мааниге ээ. ...Реалисттик прозада пейзаж анчейин гана окуянын фонун, декорациясы эмес. Анда баарыдан мурда сюжеттеги сүрөттөлгөн турмуштук кырдаалдардын жүрүш процесси, каармандын мүнөзүндөгү ар кыл кубулуштар чагылат. Ошондуктан пейзаж чыгарманын образ системасындагы көркөм сөз ыктарынын маанилүүлөрүнөн болуп эсептелет»².

Повесттин сюжетиндеги автор тарабынан ыктуу колдонулган дагы бир-эки пейзаждык сүрөттөөлөрдүн функцияларына токтололу. Ал айрыкча Кычандын акыркы өмүр сааттарын чагылткан учурлар болгондуктан калемгердин пейзажист катары чеберчилигин дагы бир ирет баалоо ыңгайын ачат. Башкы каармандын акыркы мүнөттөрүн сүрөттөгөн маалда мүмкүн болушунча муңдуулукту, трагедиялуулукту кабаттап, боёкту коюуланта сүртө берүү ылайыктуудай сезилет. Бирок автор андай, орусча айтканда «дешевый трюкка» азгырылбастан, окуянын реалисттик жүрүшүн сактап, пейзаждын жардамы аркылуу сценанын трагизми менен оптимизмдин ортосундагы балансты сактоого жетише алган. Башка бир жазуучу мүмкүн,

¹ Бейшеналиев Ш. Тандалмалар. Повесттер. – Ф.: Мектеп, 1978. – 130-б.

² Кыдырбаева Р. З., Асаналиев К. Кыргыз адабият илиминин терминдер сөздүгү. – Б., 2004. – 365–367-б.

Кычан жаткан үйдү курчап турган калың элди шолоктотуп, кейиштүү экендигин күчөтүү ниетинде ошол маалда келип калган «кызыл жака начандик Дүйшөн Мамбетов менен башкарма Ызакул Нурматовду» да кошо көз жашын кылгытып, патетикалдуу сөздөрдү сүйлөтүп бүтүрсө деле ылайыгы келмек. Бир сөз менен айтканда адабияттын агитациялык функциясын алдынкы планга чыгарып, пафостуу аяктаса жарашчудай эле сюжет. Бирок Ш. Бейшеналиев үгүттүк, плакаттык жолдон качып, жаратылыштын көрүнүштөрүн көркөм каражат катары пайдалануу менен жасалма таасирге караганда психологиялык тереңдикти чыгармада түзүүгө жетишти. Ортодогу элдик мүлктү тымызын уурдаган, колхоздоштуруу үчүн жыйналган мал ачкадан кырылсын үчүн чөпкө өрт койгон Майрык молдо баштаган топтун кылыгын ачып, каматтыргандан кийин түрмөдөн качып келген Жумалы Кычанга кекенип, “баарын кылган ушул” деп андан өч алууну ойлогон.

«Көптөн бери кекенип жүргөн таш боор каракчы жалтанбаган айбаттуу балапандын чылбыр карышкан колунун каруусуна канжар урду.

«— Ме сага! Капсалаңдын, Майрыктын өчүн сени тирүүлөй кескилеп алам! — Канкордун темир чеңгелине аткылып, канжардын уусуна чыдабай, кызыл жаян канга боёлгон Кычан чыңырып, кулун үнүн созолонтту. **Так төбөдөн күлө карап жаркыраган жайкы күн Кычандын аянычтуу абалын көргүсү келбегенсип, кырданып жылып, булутка далдаланды. Ошол замат сурданган булуттан леп-леп жел жортуп:**

— Оо! Журт! Эл! — деген баланын үстөккө-босток чыккан кулун чыңырыгын коштоп, арык бойлоп жүргөн көк башы Актандын кулагына жеткизди».¹

Автор табигаттын күчтөрүнөн болгон күндү «Кычандын аянычтуу абалын көргүсү келбегенсип, кырданта жылдырып, булутка далдалантуу» жана «сурданган булуттун, леп-леп жорткон желдин» пайда болушун, анын

¹ Бейшеналиев Ш. Тандалмалар. Повесттер. – Ф.: Мектеп, 1978. – 317-б.

кабарчылык милдетти аткарышын көркөм чагылтуу аркылуу адам өмүрүнө жырткычтык менен кол салып жаткан Жумалы менен аларды карама-каршы койду. Сценадагы окуянын татаалдыгы да, катаалдыгы да, кечиримсиз иштин аткарылып жаткандыгы жөнүндөгү автордук ойдун тыянагын билдирүүдө жаратылыш көрүнүштөрү өзүнүн ролун аткарышты. Кычандын бери карабай калган оор абалын баяндоодо да автор жаратылыш сүрөтүнө дагы бир ирет кайрылган.

«Эшиктин алды толгон эл. Кары-жашы дебей айылападагылар бүт Жакыптын тамынын айланасында. Шыбыр-күбүр үн жандана түшүп тып басылат. Анан дабышсыз тынчтык уялайт. Баарысы каалгасы ачык үйдүн ичине үмүттүү карашат. Окус бирди-жарым адам баш бакса, жабалакташып, шыбыш менен баланын ал-жайын сурашып, биринен сала экинчисине жеткизишет. Көпчүлүгү асмандагы жымыңдаган миң-сан жылдыздарга жарык шооласын албыртып капталдан күлө багып чалкыган айга карап жакшылыкка жорушат. Ырым-жырымдуу карыялар асмандан ишараат издешип көздөрүн албайт. Алар негедир жакасын карманып дүрдүгө түшүштү. **Көрсө ай канталап, анын шооласы жылдыздарды кочкулдантып жибериптир»¹.**

Алынган мисалдардан көрүнүп тургандай, автор патетикага азгырылбастан, биринчи иретте сүрөттөлүп жаткан окуянын таасирдүүлүгүн, элестүүлүгүн, көркөмдүгүн жеткире берүүгө чыгармачылык аракетин сарптаган. Айылдык кыргыздардын кокус кимдир бирөөнүн башына капилет жамандык келсе жапырт биримдикте көтөрүшкө кулак түрө турган абалын, психологиясын, салтын «эшиктин алды толгон элдин» болушу менен таасын чагылдырып келип, боло турган жоготуунун жышаанын көркөмдөөнүн башкача жолу менен чечмелейт. Мындайча айтканда, ал «айдын канталап, анын шооласы жылдыздарды кочкулдантып жиберүүсү» менен көрсөтүлөт. Толгон элдин «эми кайдан көрөйүн» деген өкүрүк, ызы-чуусун, ата-энесинин

¹ Бейшеналиев Ш. Тандалмалар. Повесттер. – Ф.:Мектеп, 1978. – 319–320-б.

он талаа ыйын, көз жашын Ш. Бейшеналиев повесть бетине чубалжыта саймедиребейт. «Окуу башталарына төрт гана күн калган эле» деген бир сүйлөм менен орду толбос жоготуунун өкүнүчүн окурмандын көңүлүнө чөгөрүп, сыйдырып коюуга жетишет.

«Образдарды жандандыруу жана көркөм-эстетикалык таасирдүүлүгүн арттыруу үчүн мында жазуучунун оюнан кураштырылган жалпылоолор да кенен колдонулган. Башкалары жөнүндө айтпаганда да Кычан бу повестте тарыхый личность катары эмес, көркөм чыгарманын типтештирилген каарманына жеткирилген. Чыгарманын баа-баркын арттыруу үчүн жазуучу аны керектүү жана эң зарыл турмуштук кошумчалар, мүнөздүү окуялар жана жардамчы образдар менен толуктайт. ...Иши кылып, көркөм сюжетке жайгаштырылган ар кандай кошумча элестердин ажардуу таасири мында, биринчиден, кыргыз айылын колхоздоштуруу мезгилиндеги таптык күрөштүн татаал мүнөзүн ачуу зарылчылыгынан, экинчиден, автордогу жазуучулук шыктын, чеберчилик кумардануунун өсүп жетилгендигинен болсо керек»¹,— деген адабиятчы М.Сулаймановдун байкоолорунда чындыктын үлүшү бар деген пикирдебиз.

Ш. Бейшеналиевдин «Кычан» повести тууралуу дайыма эле бир беткей мактоо баалары айтыла берген десек натуура болор. Чыгарманын айрым кемчиликтери тууралуу рецензент катары Ж.Субанбеков өз мезгилинде төмөнкүдөй дооматтарды билдиргендиги белгилүү. Ал, биринчиден, «жазуучу сюжет куруу жагынан бир катар ийгиликтерге жетишкен, ошого карабастан, автордун чыгармачылык тажрыйбасынын жаштыгына байланыштуу сюжеттин өсүшү системалуу түрдө болбостон олку-солку болуп калган»,— деп эсептеген. Олку-солкулуктары катары адабиятчы төмөнкүлөрдү көрсөтөт: «Алдыңкы катардагы жазуучулардын... чыгармаларында сюжет жөнөкөйдөн татаалга өтүп, тактап айтканда кульминациялык чекитине чейин бошондобостон, улам чыңалып, булчуң

¹ Сулайманов М. Азыркы кыргыз балдар прозасы (50–60-жылдары жазылган айрым повесттер боюнча): Адабий очерк. – Ф.: Мектеп, 1980. – 57–58-беттер.

байлап отурат. Ш. Бейшеналиевдин повестинде мындай касиет сезилбейт. Повестте сюжет «Азуулуу камандын аксагы билинди» — деген главага чейин табигый түрдө өнүгүп, курч драмалык конфликтке өсүп жетет да, андан кийин дароо төмөндөйт. «Каман капканга түштү» деген главада кайра жанданып көтөрүлөт да дагы кайра жазылып кетип, «Төрт гана күн калган эле» деген главада чыйралып конфликтти чечилет. Сюжеттин мындай тармалданган ыргагы кандайдыр чыгарманын баалуулугуна чек коёт. Ушунун кесепетинен конфликтти маселеси бошоң курулуп, бүдөмүк чечилет. Жазуучу айыл чарбасы коллективдештирилгенден кийинки биринчи жылдардагы тап күрөшүнүн формасын өтө жылмалап көрсөтөт»¹.

Адабиятчынын дооматында бир караганда рационалдуулук бардай көрүнөт. Бирок айтылгандай бир караганда гана. Анткени, адабиятка саясатташкан мамиленин өңүтүнөн баам салганда «тап күрөшүнүн формасынын өтө жылмаланып көрсөтүлүшү» чыгарманын идеялык кемчиликтеринин өтө маанилүүсүнөн болуп саналмакчы. Ал эми адабиятка көркөм-идеялык, эстетикалык принциптердин талабынан мамиле жасалса, анда «Кычан» повестиндеги «сюжеттин мындай тармалданган ыргагы», белгилүү адабиятчы М. Бахтиндин роман жанрынын өзүнчөлүк бир сапатын аныктаган пикирин бул повестке карай колдонуу ыңгайына жол берет. Ал, тактап айтканда жазуучу Ш. Бейшеналиев бул чыгармасында колдонгон «сюжеттин тармалданган ыргагы» дегенибиз конфликттин бир гана ыңгайда эмес, ар мезгилдүү, ар кылка даражада күчөп, жанышы, жаңырышы, жанданышы, кыскасы, полифониялуу маанайда чечилгендигин күбөлөндүрөт. Ошону менен бирге тап күрөшүнүн формасынын чыгармада өтө жылмаланып чагылдырылышы эмес, анын таасирлери, мезгилдин духу, системанын талабы ачыктан-ачык орун алгандыгын тануу мүмкүн эмес. Бул түшүнүктүү нерсе, белгилүү аксиомада айтылгандай, коомдо жашап туруп, коомдон сырткары болуу мүмкүн эмес. Ошондуктан чыгарманын струк-

¹ Субанбеков Ж. Биздин Павлик жөнүндө// Советтик Кыргызстан. -1957. - 7-апр.

турасында орун алган, айталы, Кычан баш болгон мектеп балдарынын Майрык молдонун бутуна коньки байлашып, анын көнбөй тыбырчылаган ой-боюна койбой, тайтаңдатып, муз тептириши өңдүү сценалар реалисттик эпизодко караганда таптык аң-сезимдин көркөм чыгармада реализацияланышы катары караганыбыз жөндүү. Себеби, ал мезгилде коомду кайра куруу талабы, дүйнөнү материалисттик платформада андоо зарылдыгы жаштарды атеисттик жолдо тарбиялоону да пландуу караган эле. Ошол себептүү Майрык молдого байланыштуу чындыкка коошпогон окуя чыгарманын фактурасынан орун алган десек так болмокчу. Аныгында эле балдардын атасындай адамга жасаган кылыктарын адат-салттын, адептүүлүктүн нормалары менен актоого эч негиздүү жүйө жок.

Бул сценанын чыгармадагы функциясы жогоруда белгиленгендей бирөө гана: жоюулуучу таптын өкүлүнөн болуп саналган Майрык молдону жаңы турмуш шартка көндүрүү, кабыл алдыруу жана кайра тарбиялоо. Эгер ага болбосо ачык күрөш жарыялап, тап катары жоюу. Сюжет боюнча Майрык молдо көнбөдү, демек анын тап катары бетин ачуу, чүмбөтүн сыйруу маселеси алдыда экендигине ынануу керек.

Ж. Субанбековдун дооматы «Кычан» повестинин биринчи басылышы - на карата (аныгында биринчи вариантына) айтылган. Ал эми анын 1967-жылдагы басылышына байланыштуу айтылган сын пикирде, жогоркудан айырмалуу ойду жолуктурабыз. Дааналап айтканда, биринчиси «тап күрөшү жетиштүү курч сүрөттөлбөгөн» десе, кийинкиси жазуучулук чеберчилиги айрыкча «тап душмандарынын колхозго каршы жүргүзгөн күрөшүн, аракетин ишенимдүү татаал кагылыштарды сүрөттөп беришинде»¹ көрүндү деп таасын билдирет. Биздин баамыбызда кийинки рецензенттин пикиринде кыйла тактык, объективдүү байкоолор бар. Буга сын айтуучулардын адистик камылга, көз караштарынын түрдүүлүгү башкы себептен дегенибиз туура келбес. Ага негизги себептердин биринен болуп Ш. Бейшеналиевдин

¹ Сулайманов М. Анын өчпөс образы // Кыргызстан маданияты. – 1980. – 15-апр.

«Кычан» повестин кайра редакциялап чыгып, башка вариантын жазып бүтүргөндүгү. Ал эми антүүгө түрткү болгон, биринчиден, **калемгердин жазуучулук тажрыйбасынын, көз карашынын жетиле баштагандыгы, экинчиден, повесттин кемчилиги менен ийгилигин так, таамай көрсөткөн сын пикирлердин, сынчылардын болгондугу. Аталган эки факторду ойго алуу менен жазуучунун өз чыгармачылыгына сынчыл кароо сапаты** 60-жылдарда туруктуу көрүнүшкө ээ болуп калган деп корутунду чыгарсак болот.

Ш. Бейшеналиевдин чыгармачылыгында мезгилден озгон теманы таба алуу жана аны көркөм даражада түзүүгө жетишүү өзгөчөлүгү жолугат. Буга анын 1959-жылы жарыяланган «Карлыгач» аттуу повести айгине. Жазуучунун мындай өзгөчөлүгү тууралуу «Кыргыз адабиятынын тарыхынын» 7-томунда «бул автордун учурдун проблемаларына көбүрөөк кайрылуусу. Учурдун проблемаларынын ичинен келечектүү, перспективалууларын ылгап алып, аны күндө көрүп, угуп жүргөн көндүм көрүнүштүн деңгээлинен эмоциялуу таасир бере ала турган көрүнүштүн деңгээлине чейин жеткире сүрөттөө, же болбосо турмушта жаңыдан пайда боло баштаган жакшы башталмаларды дароо сезе билип, анын келечектеги типтүү көрүнүшкө айланарын алдын ала байкап, көркөм чыгарманын объектисине айландыруу сергек, баамчыл жазуучунун колунан гана келиши мүмкүн»¹, — деп баса белгиленген. Бул демейде мактоо үчүн айтылган юбилейлик пикирлердин бирине жатпайт. Бул 2004-жылы Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик сыйлыгына татыктуу болгон илимий эмгектеги көз караштан. Айтылган пикирдин орундуу фактысы иретинде «Карлыгач» повестинин сюжети талданат. Повесть чынында эле мезгилинен озгон темага арналган. Коомубуздун өткөн тарыхына назар салып, кылчайып артка карасак, повесттин сюжетиндеги проблема чыгарма жарыялангандан 5—6 жылдан кийин гана турмушка кирип, практикада орун ала баштагандыгын көрөбүз.

¹ Кыргыз адабиятынын тарыхы. 7-т. – Б.: Шам, 2002. – 60-бет.

“Карлыгачтын” коюлган проблемасы мезгил менен адымдаш болгондугуна карабастан, образдын ачылышында инди-видуалдаштырууга караганда, үгүттүк максат биринчи орунда тургандыгы айгине. Албетте жаш кыздын кой багуудагы кыйынчылыктары (аба ырайына байланыштуу, жок издөөлөрү) улуулардын, биринчи кезекте атасынын, колхоз башкармалыгынын ж.б. кеп-кеңеши анын тажрыйбасын арттырып, эл оозуна алынган даражага жеткирет. Бирок буларда негизинен социалдык фон роль ойноодо. Чындыкка келсек, 50-жылдардын акырында орто мектепти бүтүрүү чоң иш деп эсептелчү. Ал учурда жалпы милдеттүү билим берүү жети жылдык менен белгиленип турган жылдары он жылдыкты бүтүргөндөр сөзсүз жогорку окуу жайына кам урушары талашсыз эле. Ал эми Ш.Бейшеналиевдин «Карлыгач» повестинин каарманы Тоту аттуу кыз орто мектепти бүткөндөн кийин өз ыктыяры менен атасынын ордуна кой чарбачылыгына өтүп, атасынын койчулук таягын колуна алат.

Жаш адамдын турмуштан ордун табууга карата болгон далалатын, нравалык изденүүлөрүн реалисттик деңгээлде чагылтуу кыргыз прозасынын үлүшүнө 70-жылдардын ичинде гана туура келди. Андагы адабий процеске «кыргыз повести адам дүйнөсүн, психологиялык кубулуштарын билгичтик менен дилгир иликтөө жолуна өтүп кошулат. Адам жана коом, адам жана табият, адамдын адеп-ахлак изденүүлөрү, таанып-билүүсү бул жанрдын көркөм изилдөөсүнүн негизги борборуна айланды. Бул биринчиден, экинчиден, көркөм изилдөө масштабынын кеңейишине жараша анын жанрдык, стилдик касиет-сапаттары жаңыланып, кубулуп, философиялык, адеп-ахлактык, психологиялык катмарлары тереңдей баштады»¹,— деген аныктама берилген. Ал эми 60-жылдардын ичинде мындай тереңдиктердин жышааны али билине элек кез. Бирок адабий процесстин жаңылануусун алгалатуучу күчтөрдүн алдыңкы сабында жүргөн Ш. Бейшеналиев мындай «тереңдиктерди» тездетүүгө өз салымын кошту. Жаш адамдын нравалык изденүүсү менен турмуштан ордун табууга карата болгон индивидуалдуу

¹ Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. 1-т. – Ф.: Илим, 1987. – 597-бет.

кадамын чагылтуу өрнөгү кийин Төлөгөн Касымбековдун «Адам болгум келет», Кеңеш Жусуповдун «Карагайчылар», К.Акматовдун «Эки сап өмүр», М. Гапаровдун «Кыштакча» жана башка аты аталбаган авторлордун чыгармаларынын тематикалык жактан жаралышына түрткү берди дешке негиз берет.

Балдар темасындагы чыгармаларынын арасынан Ш. Бейшеналиевдин «Аманат» повести (1976) айрыкча бөлүнүп турат. Алгач бул повесть «Данакер» деген аталыш менен 1969-жылы жарык көргөн. Анын каарманынын, жогоруда эскерилгендей прообразы бар экендиги кийин белгилүү болду. Бирок автор повесттин башкы фигурасы Аманаттын образын көркөм түзүүдө толук бойдон прообразга негизденген дей албайбыз. Бул образдын жаралышына республикабызга белгилүү адабиятчы, сынчы-эстет, окумуштуу Санарбек Карымшаков кезегинде түрткү бергендиги эми жашыруун эмес. Жазуучу иш боюнча командировкага Жумгал өрөөнүнө барып калат да, ал жерден комузга тепендетип колун ойнотуп:

Мен кичине жаш бала,
 Комуз чертем аз гана.
 Даңгыр жолго түшкөнчө,
 Далыга чаап мактаба,—

деп, бир түрмөк ыр менен күү чертип жаткан баланы көрүп, анын кылык-жоругун ой желесинде чүрмөп жүргөн каарманга ыйгарып, повестине киргизет¹. Адабиятчы Ж. Абдраимов туура белгилегендей, повестте «адамдын ички сезимине дүрбөлөң салган ар кандай окуялар, эң башкысы нравалык маселелер бир кыйла дурус коюлган²».

Повесттин башкы каармандары кичинекей Аманат аттуу бала жана анын чоң ата, чоң энеси Нурак менен Батма. Повесттин сюжеттик өнүгүшүндө жана окуялардын чиеленишинде детективдик жанрдын айрым элементтери пайдаланылган. Айталы, элдик таланттардын кароосуна

¹ Караңыз: Адабий санжыра: «Аманат» повестинин баш каарманы // Кыргыз маданияты. – 2003. – №1.

² Абдраимов Ж. Чыгармадагы турмуш: Адабий сын макалалар, рецензиялар. – Ф.: Мектеп, 1981. – 30-бет.

Аманаттын энеси Алтынай менен кийинки атасы Бакирдин досу Шеровдун тымызын тапшырма менен келиши. Повестте табышмактуу паралелль тагдырлардын орун алышы окуянын кызыктуу жүрүшүнө, чыңалышына өбөлгө түзүп, каармандардын кулк-мүнөзүнүн ар кыл жагдайларда ачылышын шарттап турат. Жазуучу элдик педагогиканын таасирдүү, жугумдуу жактарын чыгармасындагы Нурак аксакал менен Батма чоң эненин образдары аркылуу даана, элестүү берүүгө жетише алган. Чыгарманын экспозициясында трагедиялуу окуянын добушу угулуп турганы менен оптимисттик маанай сюжеттин өзөгүн ээлейт. Жалгыз баласы Мусадан айрылган абышка - кемпирдин келечекке үмүттүү карашына көзү өткөн уулунун колуктусунун кош бойлуу калышы башкы себеп. Оорукчал болуп калган Алтынай жаңыдан төрөлгөн ымыркайды чоң ата, чоң энесиникине эптеп жеткиздирип берет да, ал жөнүндө бир топ жыл кабар алууга чамасы келбей калат.

Баласы тестиер куракка келгиче бир дагы кабар албаган эне же атанын тагдырлары, кандайдыр бир табышмактуу окуядан соң таануу, табышуу кыргыз жана дүйнөлүк оозеки чыгармаларда кеңири учураган фольклордук мотивдердин биринен экендигин эскерте кетели. Ал мотив жалаң гана оозеки үлгүлөрдө орун албастан жазма адабиятта трансформацияланганы кыйла эле жолугат. Алыстан мисал издебей алгачкы кыргыз романынан болуп саналган К.Жантөшевдин «Каныбектин» көркөм сруктурасына баш баксак мындай көркөм мотивди жолуктурууга болот. «Аманат» повестинде, адилеттик үчүн белгилөө зарыл, бул эпикалык формула сырткы гана таасирге ээ. Аныгында Ш.Бейшеналиев чыгармасында даяр мотивди далма-дал кайталаган эмес. Тескерисинче каармандардын ички чыңалуусун ачууга, психологиялык татаалдыгын түзүүгө, кырдаалдын жөнөкөй эместигин көргөзүү үчүн пайдаланып отурат. Алтынайдын абалы баласы алдында эки жактуу: биринчиси – баласын карабай койгон таш боор эне кейпинде, экинчиси – эми ал чоңойгон учурда, башка балалуу болууга мүмкүндүгү жок учурда эне болгусу, эне көрүнгүсү келген жасалмалуулукту кармаган эне сымак

кейпинде. Чындыкты Аманатка ким түшүндүрөт, ким Нурак аксакал менен Батма эненин көңүлүн жубатып, аларга белгисиз калган окуялардын түйүнүн чечет? Дал ушул маселелер повесттин кульминациялык чыңалуусун аныктаар маселелер эле. Тилекке каршы автор дал ушул нокоттуу моменттерди негедир солгундатып жиберип, окуялардын драматизмдүү учурларын ийине жеткире бере алган эмес дегенибиз так болмокчу. Бирок повесттин сюжеттик өнүгүшү башка линияларда негизинен көркөм, таасирлүү ишке ашырылгандыгы айгине.

Жаңы эле авторго карата айтылган «дал ушул нокоттук моменттерди негедир солгундатып жиберген» деген доомат жазуучу тарабынан кийин оңолгондугун эскере кетүү керек. Бирок жазуучу тарабынан оңолгон дегенде Ш.Бейшеналиев повестин кайрадан редакциялап, кошумчалап чыккан дегенди ырастоодон алыспыз. Сөз бул учурда Ш.Бейшеналиевдин повестинин негизинде тартылган көркөм фильм тууралуу. «Аманат» аттуу фильмдин көркөм тасмага түшүшүндө кыргыз искусствосуна зор эмгек сиңирген Б.Кыдыкеева (Батма эненин ролунда), Г.Ажыбекова (Алтынайдын ролунда) сыяктуулардын эмгеги зор. Фильм 1979-жылы «Кыргызфильм» студиясында тартылган. Анда айрым маанилүү жана маанисиз алымча-кошумчалар бар экендигин ойго алуу керек. Мисалы, кичинекей Аманаттын чоң ата чоң энесине алынып келиши алар жокто болгондуктан, эл Алтынайды тааныбагандыктан аны таш боордук менен баласын эмизбей таштап кетип, ошол боюнча бир кайрылган жок деген ишеним калып, чоң ата, чоң эңе да таарынычта, бала да ошондой сезимде жүргөн эле. Иш жүзүндө жүрөгү оорукчан Алтынай бийик жерде жүрө албагандыктан баланы курбу кызы Гоянага жеткирүүгө аргасыз болуп, кошуналардын «баланы эмиз» деген талабына жаштык, тартынчаактыгынан «энеси мен эмесмин» деп айтканга да жарабай, күтүп турган машинага түшүп, кылчайбай кеткен болучу. Анын кылыгы айыл арасында жогоркудай кеп-келечти пайда кылган жана ага негиз болуп берген эле. Фильмде телефондон Алтынай деген Алямын деп жүргөн аял экени, болгондо да «калтырып кетти» деген мамасы

экендигин уккан Аманатка Гояна келип окуянын кандай болгонун угузгандан кийин балада энесине деген сагыныч пайда болуп, таарыныч жоюлуп «мамалап» калышы берилет. Повестте кийинки атасы акын делинсе, фильмде өз атасы Муса менен чогуу окуган геолог болуп чыгат. Кыскасы, повесттин сюжетиндеги таасирдүү сценалар фильмде андан ары улантылып, айрым режиссердук өзгөртүүлөргө кабылгандыгы байкалат. Албетте, адабият менен кино искусствонун ортосундагы айрым өзүнчөлүктөргө байланыштуу чыгармадагы кээ бир параллель ассоциацияны жараткан сюжеттик линиялар фильмде камтылбай калгандыгы түшүнүктүү. Мисалы, Кула бээ, анын Телтору атка кондурулган кулуну жана бул кулундун кырсык чалып сууга агышы, бээнин азасы, сүтүнүн агышы, акырында ага желеде сагалаган жүдөө боз кулунду жетелеп келип, ага өлгөн кулундун терисин каптап, кула бээни жоошуткан, ички кусасынан арылган бөлүмчөлөр. Повесттеги ал окуялар автор тарабынан кыргыз турмушун терең билген адам катары гана эмес, биринчи кезекте идеялык максат, психологиялык параллель үчүн жакшы табылган көркөм ыкма эле. Бирок бул көрүнүштү повестте сүрөттөлгөндөй киного түшүрүш кыйын. Балким бул окуяны режиссёр кулундуу бээнин фонунда Батманын, б. а. Аманаттын чоң энесинин кейиштүү баяны, кошуна байбичелер менен болгон аңгемеси сыяктуу планда киного киргизгенде кинонун эмоционалдык таасирдүүлүгү дагы тереңдей түшмөк деп ойлойбуз.

Аманат тестиер болуп калган чагында анын энеси Алтынай кийинки күйөөсү Бакир менен кеңешип, аны менен таанышууга, колдон келсе карыялар менен катышып жүрүүгө амал издешет. Аны композитор Шеровдун жардамы аркылуу ишке ашырышат. Повесть мажордук нота менен аяктайт. Аманат “калтырып кетти” деп жаман көрүп жүргөн мамасын жакындан көргөндө, анын абалын дааналап билгенде ички таарынычы, бүт кеги тарап, аны аёо сезими пайда болот. Кийинки атасы да өз атасы сыяктуу илимдин адамы, сезимтал баланын көңүлүн табууга бар дараметин ысыраптаган жан болуп сүрөттөлөт. Ошондон болуу керек, алар бачым эле тил табышып, баары чогулуп Нурак менен Батма карыяларга келишет да,

бейит башына барышат. Дал ошерде сюжеттик линиялардын түйүнү чечилип, гуманисттик идеянын салтанаты өкүм сүрөт.

«Жолду катары мен саа баламды жуткан каргашалуу кара аска тууралуу айтпадым беле. Тигине... — Батма Бакирди жандай тарамыштуу каржайган, каралжын чеңгелин муштумга чокмороктото өйдө кезеди. Бакирге, бул шордуу аял олчойгон зоока ташка ызырынып, күн күркүрөп, чагылган чартылдап, быры-чырынын күлгө айлантса деп каргап жаткандай туюлду.

— Бакир байке, далдап карасаң. — Аманат чыңкылдады, — ана, кылда учунда жарк-журк этип кубулган эмени көрдүңбү? Муса папам алам деген дал ошол урчук таш. Как ошондон тайгылып, бу түпкүргө учкан...

— Ооба. Көрдүм, — деди Бакир. — Капкара алмаз сымал күн нуруна чагылып кулпурууда. Шумдуктуудай таш!

— Бакир шап ыргып көз ирмем ойлонуңку турду да, чечкиндүү бурк этти:

— Азыр мен ошого чыгып көрөйүн, кур дегенде учунан бармактай таш чагып түшөм. Ошол бөлүкчөнү Мусанын мүрзөсүнө коёбуз.

Ал шарт имерилип бир нече кадам шилтегенде, сонунан зээнди кейите Аманаттын үнү баркырады: — Кой, кой! Сен чыкпайсың аякка! Мен каалабайм, корком, кереги жок!..

Бакир тык токтоду. Ал баланын атасынан энесине, анан Алтынайга чуркап жулунганын, ыйлаганын, бакырганын байкады:

— Кармагыла! Жибербегиле! Анын кулап өлүшүн каалабайм!..

Бакир калдактай чуркап жетип, Аманатты тапатак көтөрүп көөдөнүнө кысты. Бала аны моюндан бек кучактады. Ал али букулдап ый аралаш сөз катты:

— Сени жибербейм! Мен сенин өлүмүңдү каалабайм! Жүргүлө кетеличи, кетеличи буерден, коркуп турам. Сени карыш жылдырбайм!

— Жарайт, уулум, соорону кой, мен эч жакка жылбайм. — Толкунданып жашыган Бакир Аманатты эркелете кайпактады. — Мен сенин

жаныңдан чыкпайм... Биз баки-жогубуз — энем, атам, Алтынай, се-ен, ме-ен... бирге болобуз. Сен ошону каалайсың, чынбы? Кой эми, басыл, басыла кой, жетет эми!

— Чын эле ушинтебизби, атаке! — Аманат Бакирдин мүрүсүнөн колун албай, карт Нуракка мойнун созду, — биз баарыбыз бирге болобузбу?

Карыя узакка үнсүз тунжурады.

— Кантесиң туйгунум? Кулунчагыңды сооротсоң, сен экөөбүз анын ушунчалык капаланып ыйлаганын көрдүк беле. Каралдыңдын чымындай жанын тынчтантсаң. Теңирим сени жалгыз таштабас-с. Айт каралдыңа, эми биз — бир гана үй-бүлөбүз.

— Ырас, биздин биригүүбүз кажет, — секин кобурады Нурак, — биз... биз бириктик... — Жерди таяна кажарлуу обдулуп, алаканын сакалдуу дидарына жанытты. — Оомийин! Бүтгү, эми үйүбүзгө кайталы¹».

«Аманат» повестинде борбордук башкы каарман бала экендигине карабастан чыгарманы толук балдар үчүн деп айтыш кыйын. Анткени, бул чыгармада жашоонун олуттуу маселелери — ата-бала, небере, эне-бала мамилелери сыяктуу татаал турмуштук окуя сюжеттин өзөгүнө коюлуп, бала дүйнөсүн баамдашка дарамети жетпес татаал маселелер туурасында жазуучу образдуу ой терметүүнү максат этет. Ошондуктан Ш. Бейшеналиевдин балдар үчүн жазылган башка чыгармаларынан бул такыр башкача стиль, композицияда аткарылгандыгын көрүүгө болот. Айталы, Нурак менен Батма эненин ченемсиз күйүтүн кооз патетикалуу, сентенциялуу сөздөр менен балдардын жан дүйнөсүнө жеткиликтүү таасирдүү кылып айтыш кыйын. Карыяларды бардык машакат, муңду ичинен тына көтөрүүгө эрктери жетишкен, турмуштун ар кандай соккусун тике карап, акыл менен аңдоого кудурети бар адамдардын тиби катары чагылтуу гана чыгарманы ички табигый логикасына туура келет. Бул повестинде да Ш. Бейшеналиев каармандарын сүрөттөөдө өзүнө таандык манерадан тайган эмес. Чечмелеп

¹ Бейшеналиев Ш. Тандалмалар. Повесттер. – Ф.: Мектеп, 1978. – 416–417-беттер.

айтканда, ал мурункусундай эле каармандарынын турпатын көркөм түзүүдө портрет түзүүгө көбүрөк көңүл бурат. Бирок эч кимисин көркөм мүнөз түзүү милдетинен тышкары сырткы келбетин, майда-чүйдөлөп бети-башын, боюн, кийген кийиминен бери деталдаштырып отурбайт. Калемгер мындай көп сөздүүлүккө караганда каармандарынын ички түйшөлүүсүн берүү аркылуу, анын психологиялык дүйнөсүн көз алдыга келтирүүгө ашыгат да, образдын элестүүлүгүнө башкача жолдор менен жетишет. Калемгер үчүн биринчи иретте каармандын мүнөзүн, бала болсо да андагы личностук башталмалардын өзгөчөлүгүн, сапатын, принциптерин көрсөтүү башкы шарт экендиги байкалат.

Албетте, жогоруда белгиленген позитивдүү көрүнүштөр менен катар, автор тарабынан дайыма эле бала каармандын мүнөзүнүн калыптаныш жолдору, турмуштук сабактарды алуу, аларды тажрыйба катары топтоо кыяздары көркөм даражада толук ачыла бербегендиги байкалат. Мындай кемчилик, тактык үчүн айтып коюу зарыл, Ш. Бейшеналиевдин өткөн кылымдын 60-жылдарына чейин балдар үчүн жазылган айрым чыгармаларына мүнөздүү көрүнүш. Балдар мамилелерин бир жактуу сүрөттөө, жаш каармандын жан дүйнөсүндөгү ички карама-каршылыктарды ачык-айрым динамикалуу чагылдырууга караганда коомдун талабына жараша көрсөтмөлүү-дидактикалык идеализациялоо 60-жылдарга чейинки кыргыз гана эмес, жалпы советтик адабияттын озуйпасына жатар көрүнүш Ш. Бейшеналиевге да таандык болгон. Мындай жалпы өнүгүш тенденциясынан, бүткүл коомдук-саясий трактовкалоо үстөмдүгүнөн калемгер катары Ш. Бейшеналиев деле буйтап сыртта кала алган эмес. 60-жылдардан кийин ал кездеги советтик системанын өнүгүш жолунда омоктуу коомдук-саясий окуя болуп өтү, «Жеке адамга сыйынуу жана анын залдарын жоюу» деген ураандын коомдук турмушка ачык коюлушу турмуш чындыгын көркөм чындыкка айлантуу маселесинде чыгармачыл адамдар үчүн бир топ жагымдуу жагдайларды тартуулады. Эми калемгер чыгармачыл ойлорун жеке көз карашы, түшүнүгү боюнча чечмелеп берүү мүмкүндүгүнө

ээ болду. Анын натыйжасында көркөм чыгармалардын фактурасында мурдагыдай ашкере саясатташкан маанини алып жүргөн декларативдүү каармандардын ордуна жеке турмушу, кызыкчылыгы, өз алдынча дүйнөгө көз карашы бар, кээде карама-каршылыктуу мүнөзгө ээ каармандардын тиби келе баштагандыгы белгилүү. Бул жагымдуу турмуштук өзгөрүүлөрдүн илеби кыргыз балдар адабиятына да таасирин берди. 60-жылдардын ичиндеги кыргыз балдар адабиятынын арымына назар таштасак, биринчи иретте көркөм-идеялык жактан сапаттык өзгөрүүлөргө дуушарлангандыгы көзгө урунат. Бул айрыкча биздин изилдөөчүлүк теманын объектиси болгон Ш. Бейшеналиевдин чыгармачылыгына да тиешелүү экендигин көрүүгө болот. Эгерде 60-жылдарга чейин Ш. Бейшеналиевдин чыгармачылыгында республикалык жабык конкурста биринчи сыйлыкка татыктуу болгон «Чыныгы достук» повестинин сюжети кайрылсак, анда деле мезгил духуна шайкеш схематизм бар экендигин тануу мүмкүн эмес. Ал эми анын атын жазуучу катары чыгарган «Кычан» повести өзүнүн таанып-билдирүүчүлүк максаты боюнча жалпы духтан өзгөчөлүү деле эместигин, бирок көркөм-эстетикалык жагынан бир топ айырмачылыкка ээ экендигин көрүүгө туура келет. Жогорку позитивдүү коомдук-саясий кырдаалдардын пайда болушу менен Ш. Бейшеналиевдин чыгармачылыгындагы балдар темасынын көркөм иштелиши бир топ жогорку баскычка көтөрүлдү.

Биздин байкообузду балдар прозасын изилдеген окумуштуу М. Сулаймановдун пикири да бекемдеп келет. Анын айтымында: «...50-жылдардагы бир катар балдар повесттеринде каарманды тарбиялоо, ага таасир көрсөтүү амалдары кандайдыр бир атайын түзүлгөн шарттарда, устаттын таасири астында педагогикалык «лабораторияда» жүргүзүлүп, ошолордун жардамы менен оңолуп-түзөтүлсө» 60-жылдардан тарта абал башкача боло баштагандыгын көрсөтөт. Адабиятчынын ою боюнча «мектеп жашына чейинки бөбөктөрдү эпикалык жанрдын каарманына чейин көтөрүп, анын аң-сезимине чоң адамдардын ишеничин туудуруу 60-жылдарга чейинки кыргыз балдар повесттериндеги ойдо жок нерсе болуучу», — деп келип

алымдуу мисал иретинде Ч. Айтматовдун «Ак кемесин» жана Ш. Бейшеналиевдин «Данакер», «Ат жалында секелек» аттуу повесттери бул маселени бир топ жандандырганын белгилеген. Эми «авторлор — деп оюн улантат адабиятчы,— мектеп жашына чейинки балдардын турмушундагы айрым көрүнүштөрдү белгилүү даражада көркөм жалпылап берүүгө жетишти. Алты жашар Аманат, ошол теңдүү Бадма менен Ч. Айтматовдун делдең кулак зээндүү баласы кадимки оюн дүйнөсү менен катар коомдук турмушта көрүнө алышат. Мисалы, ар нерсеге дилгир Аманат чоң атасынан үйрөнгөн комуз күүлөрүн чыгармачылык каадага көтөрсө, намысчыл Бадма Доржиге атаандашып ат жалында машыгат. Ал эми Ч. Айтматовдун баласын болсо көркөм ой чыгармачылыгы жомоктор менен уламыштар кызыктырат, чөйрөсү менен мүлдө дүйнөнү көркөм формада тануу түйшүгүнө батат. Эң башкысы, бөбөктөрдүн жашоо кумарындагы мына ушул дымактуу иш-аракеттер мектеп жашына чейинки балдардын психологиялык өсүү өзгөчөлүктөрүнөн жана эстетикалык таламдарынан келип чыгып отурат»¹,— деп корутундулайт.

Ш. Бейшеналиевдин балдар адабияты боюнча зор салымын, жеке чыгармачылык өзүнчөлүгүн тааныткан «Мүйүздүү козу» аттуу повести болду. Ал 1976- жылы балдар адабияты боюнча Эл аралык жюриинин чечими менен Г.Х. Андерсен атындагы Ардактуу дипломго татыктуу болгон. Бул эл аралык сыйлык эки жылда бир жолу балдар адабияты боюнча айрыкча маанилүү делинген, көркөм-идеялык жогорку талаптарга жооп берген чыгармаларга ыйгарылат. Повесть ондогон чет тилдерге которулуп, дүйнө балдарынын китебине айлангандыгы анын кезегинде аталган сыйлыкка татыктуу болгондугунан аныкталып турат. Китептин мазмунундагы турмуш кыргыз баласынын жашоосунан алынып жазылгандыгына карабастан, ары кызыктуу, ары жөнөкөй болгондугунун мисалы жазуучуга чыгармадагы

¹ Сулайманов М. Азыркы кыргыз балдар прозасы (50–60-жылдары жазылган айрым повесттер боюнча): Адабий очерк. – Ф.: Мектеп, 1980. – 24–25-беттер.

окуяны улантуу жөнүндөгү каттардын келгендиги билдирет. Анын бирөө төмөнкүдөй:

«Урматтуу таксыр Бейшеналиев! Бизге «Мүйүздүү козу» китеби абдан жакты. Айрыкча мага өз мүйүзүнөн айрылган козу өтө жакты. Сиз дагы көп, көп китеп жазарыңызга ишенем. Анткени «Мүйүздүү козу» мени өтө кызыктырды. Сиз ушу мүйүздүү козу жөнүндө дагы бир жаңы китеп жаза аласызбы. Китептеги сүрөттөр эң сонун экен. Эне-атасына айтып жаздырган Виктория Смит, 4 жашта. Саут Кройдон, Англия».

Албетте, кыргыз калемгерлери ичинен окурмандардан кат-өтүнүч алып, тигил же бул чыгарманын каармандарынын кийинки тагдырларын дагы узартып баяндап берүү жөнүндө суранычтар аз болгон эмес. Айтсак, кезегинде К. Баялиновго «Бакыт» повестинин каармандары Айша менен Миколанын мамилесине кызыккан каттар келсе, Ч. Айтматовдун Жамийласы менен Даниярдын кийинки турмуштарын билгилери келгендер да чыккан. К. Баялинов «Бакыт» повестин ушундай өтүнүчтөрдөн соң улантып, «Көл боюнда» романына айланып бүтүргөн. Бирок интернационализм идеясын чыгарма бетинде чыңдачу ой менен андагы сюжеттик линия, образдар системасы кийинки кошумчасында плакаттык гана деңгээлде ишке ашып калгандыгы жалпыга маалым. Ал эми Ч.Айтматов «Жамийласын» мындай тагдырга тушуктурбады. Ал бул чыгармасына экинчи кайрылбады, бирок «Бетме-бетке» кийин да кайрылып, кыйла толуктоо киргизди. Мында Ысмайылдын энеси тууралуу киргизилген кошумчалар көркөмдүк жагынан кынаптуу чыкты да, «Бакыттын» кийинки тагдырындай күнгө чалдыкпады. Ушундай өтүнүчтөрдөн улам авторлор тарабынан жазылган бардык эле кошумчалар, а тургай циклдик улантуулар ийгиликтүү чыга бербеш ыктымалдыгы байкалат. Муну туура аңдаган калемгер көптөгөн санаалык да, чыгармачылык да күндөрдү башынан кечирип отурат. Жазуучу катты алгандан кийинки ойлору жөнүндө төмөнкүдөй маалымат билдирет¹: (Бул

¹ Караңыз: Карымшаков С. Азыркы кыргыз адабиятындагы социалдык пробемалар. – Ф.: Кыргызстан, 1983. – 46–48-беттер; Абдраимов Ж. Чыгармадагы турмуш: Адабий сын макалалар, рецензиялар. – Ф.: Мектеп, 1981. – 31-бет.

пикири кезегинде бир топ адабиятчылар тарабынан да колдонулгандыгын билдирип коюуну туура таптык.)

«Океандын ары жагынан кичинекей кыздын дилинен жазылган күтүүсүз чакан кат адегенде мени апкаарытты. Анткени бу саам, китептин жакканы, кыргыз жергесинин, элинин элеси кызыктыргандыгы жөнүндөгү чет элдик окуучулардын мурдакы каттарынан бөлөкчөлөнүп, суроо-өтүнүч коюлуп келди.

Баарыдан да каттын ээси наристе заттын шагын сындырууга дитим барбады. Дароо жооп кайтарууга да сөз таппадым. Кур дегенде жооткотуп кутулуу үчүн баланын кабагын чытытбоочу шылтоо издөө керек эле. Андай шылтоону да таба албадым.

Кайсы өлкөлүк, кайсы улуттан болбосун, — бала-адам; назик зат. Аны калп айтып, же көңүлүн калтырып кутулуу уят. Менин оюмдан Викториянын дал өзүндөй кичинекей, назик катындагы «Мүйүздүү козу» жөнүндө дагы бир жаңы китеп жаза аласызбы» деген өтүнүчү такыр чыкпай койду.

Убакыт өтө берди. Башка чыгармачылык чүргөөлөргө көңүл чаппай, наристе окуучунун кыска, бирок маанилүү талабы сүрүп таштады.

Мындан он жыл мурун жаралган «Мүйүздүү козунун» жоомарт ээси кичинекей Азиздин камкордугу менен ирденип алгандан тартып ар кимди сүзө берип, акыры мүйүзсүз калгандан кийинки окуясын улай аламбы? Кандайча?

Төрт түлүк ыңкыган улуу тоо койнундагы жайлоолорду кыдырдым. Кадик чабандарга, мал чарба адистерине сырдаштым. Козу кочкордун сынган мүйүзүнүн кайрадан жетилип чыгуусу да, чыкпасы да ыктымал эле. Кеп анда эмес эле! Маселе — чыгарманын каарманынын ар-намысынын бекемдигине, кагылыштан жалкуу, же чыйралуусуна, турмуштун келме-кезек, оомал-төкмөлдүгүнө жараша каймана мааниде, балдарга да, чоңдорго да таалим-тарбиялык мазмуну «Мүйүздүү козудан» кем эмес чыгарма жазууда болчу.

Улам ой толгоо бекемделе берип, арадан төрт ай өткөндө Викторияга ал окуган мурдагы китептин каарманы мүйүзүнөн айрылган козу тууралуу дагы бир китепче жаза аларлыгым жөнүндө, эгер ал ылайык көрсө, жазылчу китепти ага арноо ниетимди билдирип, жооп жөнөттүм. Виктория сүйүнүчтүү макулдугун кабарлады.

Ошондон тартып такай кат алышабыз. Былтыр кол койгонду, сүрөт чийгенди гана билген, быйыл бешке чыккан Виктория өз колу менен кат жаза баштады. Ал өзүнүн фото жана тарткан сүрөттөрүн жиберди. Адеген - дегидей мага «таксыр» дебестен, «ага» деп кайрылат. Биздин Кыргызстанды, Фрунзени картадан карап табат. Педагог эне-атасы, өз шаары, он эки жашар агасы Патрик жөнүндө жазат. Демек, Виктория өз өтүнүчү боюнча мен берген китепти күтүүдө.

Ал китепти далай толгонуулар, алекеттер менен жакында араң, эки жылдын тогошунда зорго аяктадым. Аны багышталган Викториядан мурда менин жердештерим сиздерге сунуш этүүдөмүн.¹

Келтирилген мисалдан аныкталып тургандай, жазуучуга «Мүйүздүү козунун» каарманы Азиздин жана анын сүймөнчүктүү, сүзөөнөк козу кочкору жөнүндөгү окуяны улантуу оңойго турган эмес экен. Ал муну көптөгөн ой-толгоолордон жана адистердин кеңештеринен кийин гана улантууга, чыгармачылык изденүүсү бышып-жетилген, окуяларды композициялык, логикалык жактан улантуу удулун тапкан маалда чыгынган. Ошондо да жаш жеткинчектер алдында калемгер катары жоопкердигин бийик туткан инсан жаңы бүтүргөн китепчесинин тагдырынан, таасирлүүлүгүнөн кооптонуп кичинекей окурмандарына минтип: «Бул балдар мүнөзүнө ылайык чакан чыгарма кандай таасир калтырганын, жаккан жана мүчүлүш жактарын жазып жиберүүңүздөрдү өтүнөм»², — деп, кайрылган. Бул китепче «Мүйүзүнөн айрылган сүзөнөөк» деп аталып, «Мүйүздүү козунун» кийинки бөлүмчөсү катары кабылданды, өз

¹ Бейшеналиев Ш. Бет ачар/ Китепте: Тандалмалар. – Ф.: Мектеп, 1978. – 48–49-беттер.

² Абакиров К. Мезгил сынынан өткөн чыгарма // Кыргызстан маданияты. – 1982. –16-сент.

окурмандарын тапты. Натыйжа жаман болгон жок. 1982-жылы жазуучу Ш. Бейшеналиев «Мүйүздүү козу» чыгармасы үчүн Республикабыздын Токтогул атындагы Мамлекеттик сыйлыгына татыктуу болду. Кезиндеги маалыматтарга таянсак, жазуучунун аталган чыгармасы дүйнө элдеринин кырктан ашуун тилдерине которулган.

Кыргыз жазуучусу Ш.Бейшеналиевдин балдар үчүн жазылган чыгармаларына өз кезегинде борбордук басма сөз беттерине берилген баанын акыйкаттуулугу бүгүн да талаш туудурбайт. «Ш.Бейшеналиевдин чыгармалары жөнөкөйлүгү, тилинин жатыктыгы, балдардын кулк-мүнөзүн жакшы билүүсү менен айырмаланып турат. Автор балдардын дүйнөсүн кынтыксыз, түйшүксүз жана шаан-шөкөттүү кылып көрсөтүүгө умтулбайт. Тескерисинче анын аңгеме менен повесттеринин кичинекей каармандары көп учурда жакшы менен жамандын ортосунда калып, кайсыл жагына баруу керек экендигин тандоо керек болгон учурларга дуушар болот»¹, – деп чыгармаларынын жалпы көркөмдүк табиятына так баа берилген. Бирок мындай ийгилик өзүнөн өзү жаралбасы түшүнүктүү.

– Мен балдар үчүн жазылган чыгармалардын конфликтсиз болушуна каршымын, – дейт жазуучу. – **Анткени басып өткөн өмүрдүн сересинен көз чаптырганда гана балалык эч түйшүксүз өткөндөй көрүнөт. Көпчүлүк жазуучулар аны ошондой сүрөттөшөт.** Бул туура эмес. Анткени биз боорубузду жерден көтөргөндөн тартып эле адилетсиздикке, жалганга, эки жүздүүлүккө дуушар болобуз. Ошондуктан балдарды ушундай тетири, бирок турмушта учурап жүргөн көрүнүштөрдөн жасалма түрдө коргоого болбойт. Чыканак сыйрылып, шым айрылбаган бала болбойт. Турмуш деген күрөш, ошондуктан биз балдарды акыйкаттык, адилеттик, тынчтык үчүн күрөшүүчүлөрдөн кылып тарбиялоого тийишпиз»², – деген сөзүн келтирүү менен Л.Ли жазуучунун кандай чыгармачылык кредону тутуп, балдар

¹ Абакиров К. Көрсөтүлгөн макала.

² Ли Л. Балдар үчүн жазуу-сүйгөн иши // Ленинчил жаш. – 1987. – №3 .

үчүн чыгарма жаратып жаткан лабораториясынын «сырын» бир аз көрсөткөн.

Айталы, «Мүйүздүү козу» повестинин каарманы Азиздин мүнөзүнүн калыптанышы наристелик дүйнө менен биримдикти түзгөн чабандык турмуштун казанында кайнады, бышыкты, баёо сезимине алгачкы жашоо тажрыйбаларын тартуулады, көрөңгүлөттү. Бир сөз менен айтканда нравалык дүйнөсүн позитивдүү үлгүдөгү нерселер менен байытты.

«Шүкүрбек Бейшеналиевдин чыгармачылыгынын эң күчтүү жагы анын кичинекей бөбөктөрдүн жаратылышын, психологиясын, аларды толкунданткан ойлорду мыкты сезе билишинде. Мына ушунун бардыгын ал эстен чыккыс татынакай образдар аркылуу бере алган. Бирок, ошол эле учурда ал жаш окурмандын билимин, тажрыйбасын жана чыгарманы кабыл алуу мүмкүнчүлүктөрүн да унутпайт. Ошол себептен автордун көздөгөнү, ойлогон ою кайсы гана муундагы окурмандарга болбосун түшүнүктүү, жакын сезилет»¹.

«Мүйүздүү козу» чыгармасын автор мурдагы чыгармаларындай эле композициялык жактан өзүнө таандык манерада түзгөн. Ар бир окуянын башталган жана бүткөн моменттери так сакталган темачаларга бөлүү аркылуу, баяндалып жаткан окуянын ички себеп, шарттуулугун жана каарманынын дүйнө таануу, мүнөз калыптантуу удулдарын элестүү чагылтат. Азиздин чоңдор тирдигине аралашуусу капилет болбоду. Ал башка каармандардай бөтөн чөйрөдө, айталы шаарда туулуп торолуп анан элеттик турмушка аралашып, таңгалууну башынан кечирбеди. Ал көз ачкандан малчы ата–энеси менен бирге болуп, чабандык жашоо тиричилик менен таанышып эле торолуп келаткан болучу. Бирок ал билдим дегендин аркасында дагы толгон токой билбеген нерселер көп экендигине ынана баштайт. Ошол эле күндө көрүп жүргөн койлордун да жарат алуусу ыктымал экендигин, бак дегендин түркүн аталыштары бар экендигине ынанды. Багып

¹ Карымшаков С. Азыркы кыргыз адабиятындагы социалдык проблемалар: Сын макалалар. – Ф.: Кыргызстан, 1983. – 51- б.

өстүргөн сүзөнөгүн эсиртип алып анын азабын тартты. Султандын карт кочкору менен сүзүштүрө коюп, буга чейин жеңишке жетишип келатканына маашырланган Азиз менен сүзөнөк турмуштун алгачкы соккусун ошентип алышты.

«Романтика жана лиризм – бул мүйүзүнөн айрылган сүзөнөөктүн поэтикалык ажары, эстетикалык кооздугу», – деп белгилейт, кыргыз балдар адабиятын изилдеген беделдүү адабиятчылардын бири М.Түлөгабылов¹. Романтика бул учурда жанды делбеленткен өзгөчө бир сезимдер толкуну эмес, чыгармада ал баарыдан мурда жаш баланын дүйнө таануу, кумардыгы, ар бир күнү өзүнө ачкан жаңылыктын илебинен тапкан ачылыштары.

Ошондой эле Ш.Бейшеналиевдин кыргыз балдар адабиятын өнүктүрүүгө кошкон тематикалык өзүнчөлүк салымы бардыгын белгилөө зарыл. Бул биринчи иретте анын чет элдик балдар турмушун сүрөттөөдөн байкалат. «Ат жалында секелек», «Даниялык дептерден» сындуу чыгармаларында чет элдик бөбөктөрдүн турмушун сүрөттөп, аларды деле сезимтал дүйнөлөрү, наристелик кызыкчылыктары менен элестүү берүүгө жетише алган. Биринчи чыгармасында монгол элинин балдары Бадма менен Доржинин ички эрегишин таасын чагылтып, алты жашар секелек намыскөй Бадманын атаандашчыл Доржи менен болгон турмуштук окуяларын көркөмдөйт.

Мында деле автор жаш наристелердин дүйнө таанымдарын, алардын калыптанышы үчүн таасир эткен чондордун ролу менен курбуларынын мамилелерин көркөмдөө бутасына алган. Намыскөйлүк менен ичи тардыктын, өжөрдүк менен атаандаштыктын тымызын күрөшү алты жашар Бадма менен кичинекей чабендес атыккан Доржинин ортосунда жүрөт. Автордун «жыгылбаган, шымы тытылып, тизеси айрылбаган бала болбойт» деген пикиринин тууралыгы бул повестинде айрыкча дааналанат. Намыскөйлүк ичи тардыкка караганда максатка жеткирерин туура

¹ Түлөгабылов М. Кыргыз балдар адабиятынын тарыхы. – Б.: Мектеп, 1991. – 257-б.

чечмелегенине карабастан жазуучу бул повестинин сюжетин монгол элинин балдар турмушун алып жазганы менен улуттук колоритин жетиштүү деңгээлде түзүп бере алган деп айтуу кыйын.

Ал эми «Даниялык дептерден» аттуу чыгармасында он эки жашар Хелле аттуу кыздын жан дүйнөсүндөгү умтулушту берген. Кийинки аңгемесинде ошол мезгилдеги эки коомдук системанын идеологиялык күрөшүнүн илеби таасын эле орун алып тургандыгы байкалат.

Бул жерде жазуучунун «Даниялык дептерден» аттуу аңгемесинин сюжетиндеги окуялардан улам ушундай ырастоо айтылууда. Себеп эмнеде? Биринчиден, жазуучу каарманы Хеллени жана анын курбуларын саясий жактан активдүү көргөзүүнү самаганында. Алардын көкүрөгүндөгү алоолонуп турган кызыл жылдыздардын болушу эркин саналган коммунисттик түзүлүштүн кубаттуу жүрүшү, символу катары кабыл алынууга тийиш эле. Аңгемедеги ушундай чечилме 50-жылдардын ичинде жарык көргөн чет өлкөлүк балдардын турмушун чагылтууга арналган дагы бир аңгемени эркисизден эске салат. Ал – Ч.Айтматовдун алгачкы чыгармалык дебюту «Газетчи Дзюйю» аңгемеси. Анда башкы кейипкер Дзюйю Сталиндик жаңы жылдык куттуктоо басылган гезитти элге таратып, алдыңкы идеянын келечекки салтанаты тууралуу ишеним берүү миссиясын аткаргандыгын көрөбүз. Ал эми мында он эки жашар Хелле жана анын достору төштөрүнө кызыл жылдыз тагынуу менен ошого тете миссияны аткарууну моюндарына алышкандагы байкалат. Эми бул түшүнүктүү. Жазуучу аткарган иштерине жараша чет өлкөлөргө башкаларга салыштырмалуу (бул жерде башкаларга салыштырмалуу деп калемдештерине байланыштуу ой айтылууда), көп барып жүргөндүктөн аңгемени системанын «заказын» ылайыгы келсе, аткарып коюу керек дегенинен улам жаралган чыгарманын тибине жатат деп так кесе айтууга туура келет.

Бирок жазуучунун балдарга арналган чыгармаларынын каармандары такай аракеттүү жана максаттуу болгонунда. Анын каармандары өзүнө

болгон ишенимге турмуштук сабактардан кийин ээ болушат, турмушка карата күрөшчүл сапаттарга жетишип, аны өзүлөрү менен ала жана өнүктүрө жүрөрүнө окурмандарды ишендиришет. Ш.Бейшеналиевдин кичинекей каармандарынын зиректиги, бышыктыгы, жашоонун кыйынчылыктарын жеңүүгө болгон далалаттыгы негизинен капилеттен пайда болбостон кичинекейлердин мүнөз жетилүүсүнүн натыйжасы катары көркөм чечмелениши жазуучунун чыгармачыл ийгилигинин маңызын түзөт деп корутундулоо ылайык.

Жазуучунун балдар үчүн жазылган чыгармаларынын көркөм-идеялык градациясын талдаганда, биринчи иретте, автор жаш каарманынын турмуштук позициясынын калыптаныш жагдайларын ачуу менен образдын нравалык жактан эресеге жетилүү жагына айрыкча басым коёру баамга даана урунат. Кичинекей каармандын мүнөзүнүн калыптаныш, чыңалыш моменттери калемгер тарабынан атайын уюштурулган кырдаалдарда ишке ашырылбастан, кадыресе турмуштук агымда, автор өзү айткандай, «жерден боорун көтөргөндөн тартып эле жакшы гана нерселерге дуушар болбогон, ар түрдүү карым-катыштыкта татаалдыкта» көркөм ачылат. Албетте, мындай чебердик белгилер жазуучуга адеп калем кармаганда эле келе койбоду. Жазуучунун алгачкы прозалык чыгармаларындагы көркөм, эстетикалык сапаттар кемчил болгондугу, биринчиден, калемгердин чыгармачылык тажрыйбасынын кемчилдиги, жаштыгы болсо, экинчиден, адабий өнүгүштөгү табигый жетишпегендиктер, үчүнчүдөн, коомдук түзүлүштүн калемгерлерге койгон катуу талабы эле. Ушул себептерден улам «Чыныгы достук», «Алкыш» сындуу чыгармалары балдар адабиятын өнүктүрүүдөгү омоктуулардан деп адабиятчылар тарабынан кезегинде айтылгандыгына карабастан, мезгил таразасында салмактары бара-бара төмөндөп, жазуучунун жеке чыгармачылык биографиясындагы адабий факт түрүндө гана калып отурат. Ал эми «Кычан», «Аманат» повесттеринде Ш.Бейшеналиевдин чыгармачылык изденүүсү, жеке стили, көркөм жетишкендиктери айгине болгону менен айрымдарында мезгил духунун штамптык таасири бардыгын

эми танууга болбос. Мындай корутундуну жазуучунун «Ат жалында секелек» повести менен «Даниялык дептерден» аңгемесине да карата адрестөөгө болот. Ал эми «Мүйүздүү козу» чыгармасынын көркөм-идеялык сапаттары, образдык чечилиши, бала каармандын дүйнө өзгөчөлүгүн түзүүдөгү дааналыгы мурда да айтылган жана кийинки айтылган оң маанидеги бааларга татыктуу төп келген чыгарма катары кала береринде шек жоктугун айгинелейт. Анализ көрсөткөндөй, Ш.Бейшеналиевдин кыргыз балдар адабиятынын казынасына кошкон баардык чыгармалары улам кийинки муундардын көркөм, идеялык, эстетикалык муктаждыктарына түгөл жооп бере ала турган даражада эмес. Бирок ар бири, муну эстен чыгарбоо керек, өз мезгили үчүн позитивдүү роль ойноп, коомдун талаптарына жооп берип келгендиги чындык. Коомдун өнүгүшү ар качандан мурдагыны тануу менен өнүгүп келген. Бул диалектикалык процесс. Ошол эле учурда танууну танууда андан мурдагыларынан баалуу нерселерди жаратууга, өткөндүн өрнөктүү мурастарын баалап жүрүүгө умтулуу – эстутумга ээ адамдардын үлүшү. Ушул ыңгайдан караганда гана Ш.Бейшеналиевдин кыргыз балдар адабиятынын өнүгүшү үчүн кошкон салымы зор экендигин, ал баарыдан мурда анын профессионалдык пайдубалын түптөшүүдө экендигин унутууга болбойт.

И Г Л А В А

Ш. БЕЙШЕНАЛИЕВДИН РОМАН ЖАНРЫНДАГЫ ИЗДЕНУҮЛӨРҮ

Кыргыз адабиятынын тарыхында роман жанрын чыгармачылыгынын алгачкы кадамында эле өздөштүрүүгө чыгынган калемгерлер тууралуу сөз болгондо Ш. Бейшеналиевди ойго алууга туура келет. Адатта роман жанрын татаал жана чыгармачылык жетилген кезде гана “кароолго алуу” ылайык деген көз караштар бар экендиги белгилүү. Мисалы, соцреализмдин баштоочусу саналган М. Горький “Беседа с молодыми” деген макаласында: “Начинать работу большими романами – это очень дурная манера, именно ей мы обязаны тем, что у нас издается множество словесного хлама. Учиться писать нужно на маленьких рассказах, как это делали почти все крупнейшие писатели на Западе и у нас. Рассказ приучает к экономии слов, к логическому размещению материала, к ясности сюжета и наглядности темы”¹, – деп кеңешин берген. Албетте, аңгеменин чыгармачылык жактан жетилүү учурундагы маанилүү ролун эч ким жокко чыгара албас. Бирок ошого карабастан жеке дареметине бекем ишенген жаш калемгерлердин роман формасына батыл киришүүсү, ылайыгы келсе, жаман деле көрүнүштөн болбосо керек. Алгачкы повести “Алкыш” 1953-жылы жарык көрүп, андан бир аз мезгил өткөндөн кийин эле, тактап айтканда 1957-жылы Ш.Бейшеналиев “Таалай жолу” деген романынын биринчи китебин жарыялаганга жетишкен. Дегеле Ш. Бейшеналиевдин калемгердик феномени башкалардан айырмаланып турат. Ал бир жагынан повесть жазса, экинчи тарабынан драма жазууга да үлгүргөн. 1955-жылы анын “Уядан учкандар” аттуу үч актылуу, төрт сүрөттүү пьесасы Кыргыз мамлекеттик драма театрынын репертуарына киргизилген. А бир аздан соң аталган «Таалай жолу» романы жарыкка чыккан. Ошентип, Ш. Бейшеналиев адегенде эле эпикалык жанрлардын ири формаларын жазуу менен өз чыгармачылыгын

¹ Горький М. Беседа с молодыми /В кн.: Горький М. О писательском труде. – М.: Советский писатель, 1955. – стр. 15.

баштагандагы, бир чети таңкалыштуу туюлса, экинчи жагы анын чыгармачылык өзүнчөлүгүн таанытат.

Ш. Бейшеналиевдин роман жазууга сапары, ошентип, “Таалай жолу” чыгармасынан нук алат. Андан бир топ жылдан кийин, тактап айтканда, 1962-жылы бул романдын экинчи китеби жарыкка чыгат. Мындан кийинки романы деп “Урпактар үнү” чыгармасы аталат. Автордун ага ыйгарган жанрдик аныктамасы — роман-публицистика. Биздин пикирибизче чыгарманын көркөмдүк, стилдик табиятына берилген бул аныктама анын мазмунуна дал келет. Алар жөнүндө сөз өз кезегинде болмокчу. Калемгердин чыгармачылык эксперименттеринин бири катары анын “Кордун тукуму” (1965) повестин атоо жөн. Себеп, автор мунун экинчи китебин жазып бүтүргөндөн кийин экөөнү бириктирип, “Даңка жараша жүк” деген наам менен роман сыпатында окурмандарга тартуулаган. Бул чыгарманын сюжеттик өзөгүндө прототипке ээ каарман турганына карабастан жазып бүткөрүү мөөнөтү он жылга жакын убакытты талап кылды. Бул фактынын өзү эле Ш. Бейшеналиевдин роман жанрына жеңил-желпи мамиле жасабаган, даяр турмуштук материалга негизделген сюжетке да зор чыгармачылык табит, фантазиясын толук арнаган калемгерден экендигин туйгузат.

Бизге чейинки изилдөөлөрдө эле Ш. Бейшеналиевдин чыгармачылык изденүүлөрүндө турмуштук фактыларга, тарыхый инсандардын өмүр жолдорун көркөм чагылдырууга айрыкча назарын бургандык бар экендиги мурда эскерилген. Мына ошондой өзгөчөлүктү өзүнчө алып жүргөн чыгарманын бири катары анын кыргыз элинин белгилүү жазгыч акындарынын бири, манасчы Тоголок Молдонун (Байымбет Абдрахманов) өмүр жолуна, чыгармачылыгына арналган “Болот калем” романын (1-китеби 1981-жылы, 2-китеби 1983-жылы чыккан) келтирмекчибиз. Ш. Бейшеналиев өмүр соңуна дейре бүткүл чыгармачылыгына мүнөздүү болгон бул өзгөчөлүктү бекем тутуп келди. “Жараланбаган жаралуулар” жана “Тайлак баатыр” сындуу чыгармаларын да (1998) ушул тариздеги чыгармаларга кошуу ылайык. Автор “Тайлак баатыр” чыгармасын даректүү баян деп

сыпаттап, “Жараланбаган жаралууларды” роман жанрына кошкон. Биздин баамыбызда “Жараланбаган жаралуулар” чыгармасынын көркөм структурасында, образдар системасынын ачылышында да белгилүү деңгээлде тарыхый-документалдуулук бар экендиги байкалат.

Ш. Бейшеналиевдин алгачкы романынан болуп саналган “Таалай жолу” адабий сында олуттуу сөзгө деле алынбады. Ал өз учурунда кандайдыр бир себептер менен сынчылардын назарына түшпөй калгандыгы өкүнүчтүү. Бул чыгарма кыргыз адабиятында илим-билимге умтулган жаштар турмушун көркөм чагылдырууга арналган чыгармаларга кирет. Албетте, мында жазуучунун студенттик күндөрдөн алган таасири, жеке тажрыйбасы жана өз замандаштарынын образдары белгилүү деңгээлде көркөм жалпылаштырылып чагылдырылган. Бул өзүнөн өзү түшүнүктүү. Кандай гана калемгер болбосун чыгармачылыгында жеке турмуштук тажрыйбалары менен байкоолорун жалпылаштырып келип турмуш чындыгынын көркөм картинасын түзөөрү далилдөөсүз чындык. Жаш болгонуна карабастан Ш. Бейшеналиевдин эпикалык мүнөздөгү жанрга тап коюу менен бирге [ал учурда дээрлик иштеле элек темага — студент-жаштар, интеллигенция темасына батынышынын өзү чыгармачылык эрдик](#). Кыргыз адабиятынын прозалык жанрдагы чыгармаларынын өнүгүшүнө сереп салсак, бул темада жазылган чыгармалар роман жарыяланган мезгилде дээрлик жок экендигине күбө болобуз. Ырас, студенттер катышкан К. Баялиновдун “Бакыт” (кийин “Көл боюнда”) чыгармасы эске келет. Бирок ал чыгарманын өзөгүн жаштар, айрыкча студенттер турмушунун нюанстарын, нравалык проблемаларын көркөм чагылтуу түзбөстөн, согуш мезгилиндеги жаштардын патриоттук иш-аракеттерине басым жасалган.

“Таалай жолу” жарыялангандан көп мезгил өткөндөн кийин гана студенттердин жашоо, кызыкчылыктарын чагылдыруу аракети аксакал жазуучубуз Түгөлбай Сыдыкбеков тарабынан көрүлдү. Бирок адабият тарыхында белгиленгендей: “Жетимишинчи жылдарда Т. Сыдыкбеков жаштар темасына кайрылып, “Курбулар” жана “Сыр ачуу” романдарын

жазды. Бирок бул чыгармаларында жазуучу жаңы доордун орчундуу көйгөйлөрүн, карама-каршылыктарын, жаңы шартта өсүп чыккан муундун типтүү образдарын көрсөтө алган жок”¹. Биздин пикирибизче Т. Сыдыкбеков бул романдарынын сюжеттик өзөгүнө жаштар турмушун койгону менен сүрөттөлгөн мезгилдин нравалык проблемаларын акыл үйрөтүүчүлүк дидактикалык-сентенциялык планда чечүүгө ашыккандыгы аталган чыгармаларынын башкы кемчилигинен болуп саналат. Ошентип тарыхый-фактылык чындыкка баш ийсек, **Ш. Бейшеналиевдин сөзгө алынып жаткан романы кыргыз романдарынын тарыхында кыргыз жаштары — студенттердин турмушун ар тараптуу чагылдырган алгачкы эпикалык чыгарма** болуп саналаарын моюнга алуу керек.

Автор мындай темадагы көлөмдүү чыгарма жазууга кокусунан, капилет батынган жок. Биздин мындай жыйынтыкка келүүбүзгө анын чыгармачылык жолундагы айрым бир фактылар негиз болуп берет. Атап айтканда, анын “Уядан учкандар” пьесасынын сюжеттик өнүгүшүнө, каармандарына кайрылсак, алар да студенттик турмуштан алынгандыгын көрөбүз. Мындан Ш. Бейшеналиев ири формадагы чыгармасынын айрым сцена, линияларын, коллизияларын алгач драмалык формада ишке ашырып, өз чыгармачылык дареметин сынап көрүүнү чечкен деп корутунду чыгарсак болот. Демек жаш калемгердин чыгармачылык көрөңгөсүндөгү орун алган тема, идея кандайдыр бир изденүү баскычтардан өткөн соң гана ишке ашырылган дегенибиз туура болчудай. Анан калса драмадагы жана романдагы кээ бир каармандардын ысымдарынын окшоштугу да кокусунан эмес. Аны менен катар романда жазуучунун жеке биографиялык материалдары да орун алгандыгы байкалат. Албетте, көптөгөн чыгармаларда тиги же бу жазуучунун жеке турмуштук тажрыйбасы менен байкоолору орун алары табигый көрүнүш. Анан да алардын көркөм электен өтүшү талашсыз маселе, ошондуктан Ш. Бейшеналиевдин турмуш жолунун бир келкиси бул романында төкпөй-чачпай кайталанган деп так кесе аныктоого болбойт.

¹ Кыргыз адабиятынын тарыхы. XX кылымдын адабияты (20–60-жылдар). 6-т. – Бишкек, 2002. – 362-б.

“Таалай жолу” романындагы башкы каармандардын бири Шарип жөнүндө: “Эс тарткан тестиер чагы согуштун өрттүү күндөрүндө өттү. 1943-жылы сегизинчи классты бүтөөрү менен Нарын шаарындагы мугалимдерди даярдоо курсуна барып кирген. Андан беш ай окуп бүткөндөн кийин мугалим болуп дайындалган. Жаш муундарды тарбиялоо ишине кызыгуу менен киришип, азыр төрт жылдык стажга ээ болуп олтурат. Өткөн жылы Нарындагы педагогиялык окуу жайын экстерне бүтүрөөрү менен аны жети жылдык мектептин директорлугуна көтөрүшкөн,”¹ – деп берилген маалымат автордун өзүнүн өмүр жолуна куп келүүдө. Бирок, кайталайбыз, ал романынын фактурасын эч кошумчасыз өз турмушунан, Шариптин образын прототиптен (өзүнөн) алып, көчүрүп жазган дешке толук негиз жок.

Автор алгачкы романы болуп саналган “Таалай жолунун” титулдук бетинде “Кыргызстан Мамлекеттик университетин биринчи бүтүргөндөргө арнаймын” деген тилегин билдиргендиги бар. Роман согуштан кийинки учурду, айрыкча окуу, билим үчүн бардыгына кайыл болуп үмүт артынан түшкөн кайраттуу жаштардын турмушун чагылтат. Айыл турмушу, оор кыйынчылык мезгил, ар кыл адамдардын мүнөз сапаттары, кызыкчылыктардын кагылышы орун алган, чыгармадагы негизги мезгил-мейкиндик рамка институтта, окуу процессине, студенттердин эртеңки күн үчүн болгон талаптануусунун айланасында өтөт. Чыгарманы каармандарынын саны арбын экендиги, курак жагынан да өзгөчөлүү экендиги калемгерге турмуштун сырткы панорамдуулугун түзүүгө мүмкүнчүлүк түзмөк. Бирок андай азгырыкка автор берилбестен, окуянын конкреттүү маанисин ачууга чыгармачылык ыкыласын салган. Чыгарманын авансценасында пайда болгон каармандын, персонаждын өмүр жолунун, тагдырынын ретроспекциялык жыйындысын түзбөстөн, калемгер образ-мүнөздүн реалисттик динамикасын түзүүгө умтулат. Мындайча айтканда каармандын өнүгүү чекити окурман тааныш болгон учурдан башталат да,

¹ Бейшеналиев Ш. Таалай жолу. Роман. 1-китеп. – Ф.: Кыргызмамбас, 1957. – 7–8-беттер.

образдын бардык тасмиясы кийинки окуялар тизмегинде акырындык менен ачыла берет.

Жазуучунун каарманына портреттик мүнөздөмө берүүгө айрыкча маани берген чыгармаларынын бири ушул – “Таалай жолу”. Ш. Бейшеналиев мында каармандын мүнөзүн анын сырткы портретин деталдаштыруу аркылуу түзүү жолун тандап алган. Мейли карыябы, мейли балабы, айтор кимиси болбосун анын портретин таасын, элестүү берет. “Шарип жыйырма жашта. Дайыма ойго чөмүлгөнсүп токтоо тигилген кара көздөрү, каны таамп албырган нурдуу беттери, сүйлөөгө эле эптелип туруучу жука эриндери, тизген берметтей жыбыраган майда тиштери, көмүрдөй калың чачы, кең таноолуу кырдач мурду бир катар жаштардын арасында аны сулуу көрсөтүүчү”¹. Ал эми мындан бир жаш кичүү Сапардын сырткы портрети: “Жаш баланыкындай болгон кичинекей тоголок башына кан-сөлү жок чүрүшкөн кубакай бети, бойтойгон калыңча кыска эриндери, дөң чекеси, өткүр тигилген сургулт көздөрү, желкесинен узун кыркылган суюк саргыл чачы, ичке моюну бири-бирине куюлушуп өз кебетесине ылайыктуу”², – деп тартылат. Жогорудагы келтирилген эки учурдан көрүнүп тургандай, Ш.Бейшеналиев каармандардын портреттик деталдарын өтө эле жыш берүүгө аракеттенген. Албетте мындай сүрөттөө дайыма эле эсте калып, авторго ийгилик алып келе бербеси да белгилүү. Бирок калемгер бардык эле каармандарынын портреттик сырткы деталдарын ушинтип майда-чүйдөсүнө чейин түзө бербейт. Ал айрым учурда бир-эки штрих менен образдын мүнөзүн таамай берүүгө жетишет. “Эшкул куду Сапардын өзүндөй чепейген жеңил, айтканга бат ынаган пейли жумшак адам”³, – деп Сапардын атасын сүрөттөйт. Бирок Сапар айтканга бат ыначу жанбы, жокпу али белгисиз. Анын да “мен” деген көз карашы бар жан экендиги Түгөл, Шариптер эки жылдык мугалимдер институтунан пединститутка чогуу которулуу жөнүндөгү талкууда айгинеленет. Төрт жылдык окууга баргысы келбей

¹ Бейшеналиев Ш. Таалай жолу. Роман. 1-китеп. – Ф.: Кыргызмамбас, 1957. – 7-б.

² Ушул китепте. 8–9-б.

³ Ушул китепте. 10-б.

каршы болгон Сапарга Шарип а тургай бир чети кызуулук менен, экинчи чети агалык кылып кол тийгизүүгө чейин барат. Таптакыр көшөрүп туруп алган Сапарды алар акыры амал менен сыртынан арыз жазышып, профессор Васильевдин алдына эптеп чогуу алпарышып, анын ал жерден чуу салбагандыгынын аркасында гана маселени чечишет.

Мына ушул сценалардан улам автор тарабынан берилген мүнөздөмө каармандын сюжеттеги логикалык жүрүм-туруму менен айрым учурда дал келе бербегендиги байкалат. Буга эмне себеп? «Айтканга бат ынаган адам» дегени окуянын аркы өнүгүшүндө Сапардын өз дегени бар жандан экендигин далилдебедиби. Саягы, буга окшогон алешемдикке жол берүү калемгердин чыгармачылык тажрыйбасынын али жетишсиздигинен болгонун айгинелейт.

Мындай кээ бир алешемдиктерге карабастан роман жаратуудагы дебюту болгон “Таалай жолунан” эле Ш. Бейшеналиевдин каарманына мүмкүн болушунча таамай мүнөздөмө берүүдө жана анын портреттик индивидуалдуулугун түзүүдө ийгиликтүү чыккан учурлар да жок эмес. Жазуучу кээде персонажынын сырткы кебете-кешпири менен катар анын жекелигин түзгөн сапат, мүнөздөрүн да окурманга кыска тааныштырып, ал туурасында кең-кесири баяндоого өтөт. Мисалы Калканбай карыяны окуучуга мына ушундай жол менен тааныштырат. “Куунун канатындай сыйда сакал, мөңгүдөй жалтыраган каңкайган чоң баш, каршы-терши оймо-чиймелеп, жайык беттин көркүн бузуп, тебелеген ийри-буйру бырыш сызыктар, үрпөйгөн буурул каш токсондун каардуу белеги сыяктанат. Ошондой болсо да чарыкка жешилген бычактын мизиндей, учтары мокоп, бүпбүтүн чүчтөдөй тиштер, эти сөөктөн ажырагансып, оймо-чийме изге тебеленип балбырап турса да, тарам-тарамынан кеткен кызгылт нардан ажырай элек жүзү карыянын чыйрактыгын далилдейт. Көмүрдөй кара чийбаркут кемселинин жеңин түрүп, коломочтонуп алган. Кыязы комуз чертүүгө жеңилденгени болсо керек. Эскирген чигирим булгарыдан ултарылган маасысы бутуна кыналуу кийилип, кроваттын үстүндө бир-бирине кайчылашып сунулуу жатат. Калканбай али да болсо атка ыргып минип,

ой-тоону кыдырып келет. Жеткен оюнкараак. Жаш балдарды көргөндө асылат да калат. Үй оокаттын көбүн өзү тейлештирет. Чарчаганда дайым ушинтип жатмай адаты. Мурун абдан сергек, каардуу адам боло турган. Кийинки үч жылдан бери ачууланганды коюп, муңайым тартып, жоош, жумшак мүнөз күтүп калды. Жашында көрбөгөн кордугу, тартпаган азабы жок. Ушул жерден Токмокко тентип барып, кулак оруска малай жүрүп, кийин-кийин отузга чыкканда келет. Чач койдуруп, кыска кийинип, так мамиле кылгандыктан эл аны “чокундук” аташкан”¹. Автордун Калканбайдын кулк-мүнөзүн, баскан жолун башкаларга салыштырмалуу мындай беришинин жөнү бар. Жазуучунун чыгармачылыгын башкаларга салыштырмалуу кыйла дыкат иликтеген адабиятчы И. Мотяшевдин эмгегинде² бул образдын прототиби катары Жаркымбай деген адам болгондугу билдирилет.

“Самой любопытной личностью в кыштаке, а может и на всю окрестность, был брат Казакбая Жаркымбай. В молодости он батрачил у русских купцов в Чуйской долине, перенял у них одежду, многие привычки, знания и навыки. Вернувшись в родной кыштак, он построил там первый современный дом вместо юрты, баню, стал сажать картошку. В народе стали звать его Чокундук, что значит Крещенный. На самом деле Жаркымбай был атеистом”.

Романдан алынган сүрөттөрдөн тышкары адабиятчынын пикиринен улам Ш.Бейшеналиев эмне үчүн Калканбай карыянын образын берүүдө анын адаттык кыймыл-аракетине чейин өтө майдалап токтолгону дайын болуп отурат. Көрсө, жаңыдан роман жаза баштаган калемгер өзүнө жакын адамдын кулк-мүнөзүн чагылтууну анын элесин сактоого болгон далалатына, балалык ызаатына жуурулуштура келип ишке ашырууну көздөгөн экен. Ошондон улам чыгармада Калканбай карыянын портретин деталдаштыруу ыксыз чубалжып кеткендей сезим жаратууда. Автордук антипатия жана

¹ Бейшеналиев Ш. Таалай жолу. Роман. 1-китеп. – Ф.: Кыргызмамбас, 1957. – 11-б.

² Мотяшов И. Мир, увиденный с гор: Очерк творчества Ш.Бейшеналиева. – Ф.: Мектеп, 1978. – стр. 5.

симпатияга байланыштуу каармандардын элесин тартууда айрым учурларда Ш.Бейшеналиевдин „сезим ченемин“ башкара албай калаары келтирилген фактыга байланыштуу айкындалат. Белгилеп кетер нерсе, жазуучунун калемгер катары дасыккан жылдарында жазылган «Болот калем» романында дал ушул кемчилик дале да болсо орун алып кала бергендигин сөз учуру келгенде эскере кетүү жөндүү. Ошон үчүн белгилүү адабиятчы К.Асаналиев «Болот калемдин» адресине айткан дооматтарында чыгармада көп сөздүүлүк бардыгын тегин жеринен айтпаса керек.

Ш.Бейшеналиев 50-жылдарда жазылган бул „Таалай жолу“ романында ошол мезгилдеги, башкача айтканда 30–50-жылдардагы улуттук көркөм сөздө жазма адабий салттар калыптана баштаган мезгилдеги, каармандын образын түзүүдө орун алып жүргөн терс көрүнүштөн качып, өз каармандарын бир беткей “жакшы”, “жаман” деп ачык бөлбөөгө аракет кылгандыгын белгилемекчибиз. Романдын алгачкы беттеринде Шарип менен Сапардын антиподдору сыяктуу таасир калтыра баштаган Көчөр, Сатарлардын мүнөздөрүнүн эволюциясы табигый өнүктүрүлүп, бирде адамдыгы мыкты, бирде пендечилигине алдырган реалисттик пландагы образдар сыңары чечилишке ээ болушат. Аныгында эле чыгарманын башында алар атасынын кызматына чиренишкен, өңгөлөрдү теңсинбеген сапаттары менен сүрөттөлөт. Бирок автор аларды окуп билим алгандан кийин оңолуу жолуна түшүштү, коомдун алдыңкы адамдарына айланышты деп окуучуну ишендирүүгө аракет жасабайт. Алардагы оңолуу коомдун талабына жараша ыңгайланышуу аракети менен гана жасалып жаткандыгын автор тиешелүү эпизоддордо чен өлчөмү менен чечмелейт.

Албетте, романда көп учурда каармандын жан дүйнөсүндөгү бурулуштарды, ойку-кайкылыктарды берүүдө сыпаттоочулук орун алган. Окуя менен каармандын ички карым-катыштыгы кээ бир учурларда толук ачылбастан тышкы көрүнүштөрдүн картинасына гана басым берилип, татаалдыктарды жоюунун жүрүшүнүн өзүнө эмес, анын позитивдүү натыйжаларына маани коюлуп калган моменттер жок эмес. Мындай

сюжеттик линиялардын катарына түлкү амал Түркүн чалдын, Журтбектин, Сейнептин, Уриянын, Кополовдун иш аракеттери, кылык-жоруктары чагылдырылган сцена, эпизоддорду кошууга болот. Алардын образдарын берүүдө, жагымсыз саналган жоруктарын, адамдык сапаттарын көркөм түзүүдө айрым учурда элестүүлүк, тарбиялык жактан таасирдүүлүк бар экендигин танбастан, нюанстык деталдаштыруу жетише бербегендигин жана иш-аракеттеринин андай же мындай натыйжаларынын баасына так мамиле билдирүүгө ашыккандык бардыгын белгилемекчибиз.

Романдагы омоктуу каармандардын бири Гүлайым, ал сюжеттик окуя боюнча психологиялык жактан татаал жана драматизмдүү тагдырга ээ образдын биринен. Бирок, автордун романчылык тажрыйбасынын жана чеберчилигинин али жетишсиздигинен Гүлайымдын психологиялык портрети анча толумдуу боло албай калган деп тыянактоого болот. Ырас, анын тагдырындагы кейиштүү ситуациялар окурманды кайдыгер калтырбайт, бирок айрым көркөм боёктордун кемчилдиги анын образы статикалуу деген бааны ыйгарууга түрткү берет. Жазуучу Гүлайымды психологиялык кризистик абалдан алып чыгуу үчүн газета бетине анын тагдыры тууралуу макала, дискуссия уюштуруп жана Батманын тагдырын параллель коёт. Автор тарабынан табылган тагдыр параллели идеялык жактан таасирдүү чыкканы менен, көркөмдүк өнүгүштө кынаптуу табылгандан боло албай калгандыгы айгине.

Романчынын чыгармачылыгында биринчи ирет фольклордук сюжеттин пайдаланылышында ушу чыгармада учурайт. Жыпар чөп жөнүндөгү икаяны колдонуусу калемгердин көркөм ойлоосунда көп катмардуулуктун пайда боло баштагандыгын каңкуулады өңдөнөт. Жана ал икая, белгилеп кетүү керек, өз орду менен пайдаланылган. Романдын алымдуу жана кемчил жактарын таразалап келип төмөнкүдөй корутунду чыгарууга болот. “Таалай жолу” 50–60-жылдар ичиндеги кыргыз жаштар турмушун, илимий чөйрөдөгү эмгектенген адамдардын нравалык кешпирин, иштөө стилин таасын чагылдырган бирден-бир кыргыз романы болуп саналууга акылуу.

Жазуучунун “Кордун тукуму” повести, жогоруда эскерилгендей, экинчи китебинин жазылышы менен “Даңка жараша жүк” деген наамдуу романга айланган. Эмне үчүн дилогиялык повесть боюнча калтырылбастан роман делинип калды деген суроо туулат? Анткени кыргыз повесттеринин ал жылдардагы көркөм-структуралык өнүгүш өзгөчөлүгүнө назар салсак, жетимишинчи жылдардын ичинен тарта гана үчилтик тибиндеги повесттердин пайда болуусуна күбө болобуз. Мисал үчүн А. Стамовдун “Чүй баяны” (1975), “Нөшөрдөн кийин” (1977). “Келгин куштар” (1981) же Ш.Эсенкуловдун “Ак шоола” наамдуу үчилтик повесттеринин формалык жагын караганыбызда бүгүн таңкалыштуу деле эч нерсе жоктой. Ал тургай повесттерден турган роман делинген, А. Стамовдун “Жортуул” чыгармасынын структурасы да жогоркудай бир нече повесттерди камтуу менен курулган. Бирок Ш. Бейшеналиевдин повесттери жазылган учурда кыргыз адабиятында тургай, ал кездеги жалпы союздук адабий аренада повесттер циклы болбогондугун эске алсак, эмне үчүн калемгер жарыяланган чыгармаларын повесть-дилогия тибинде калтыра бербегендиги аныкталат. Ш.Бейшеналиевдин повесть-дилогиясынын эксперименттик тариздеги таасири андан бир топ кийин жаралган кыргыз адабиятындагы үчилтик повесттер циклынын баштоочусу болуп кетет десек жаңылышпайбыз.

“Даңка жараша жүк” романынын өзөгүнө Социалисттик Эмгектин Баатыры Ракматалы Сартбаевдин жашоо, турмушу негиз кылып алынган. Бирок, реалдуу турмушта жашаган инсандын образын көркөм образ катары кайрадан жаратууда автор аны тикелей кайталап же бир аз көркөмдөп коюу менен чектелбейт. Анын сюжетин, маңызын конкреттүү адамдын тагдыры түзгөнү менен автор тарабынан каармандын турмушу жалпылаштырылып, малчы адамдын бүткүл түйшүгүн даана чагылдыра алган даражага жеткирилген. Автор тарабынан башкы каармандын аты-жөнү түп нускадан бир аз гана өзгөртүлүп Ракматалы Сартбаевдин ордуна Ракмат Сарбаев деп берилген. Жазуучу тоолук малчынын турмуш, жашоосун ар тараптуу, кылдат изилдегендиги, үйрөнгөндүгү, акырында жакындан таанып билгендиги

романдын архитектурасынан сезилип турат. Тегин жеринен чыгармага “Даңка жараша жүк” – чабандык турмушту кең-кесири сүрөттөгөн алгачкы романдын бири”¹ деген акыйкаттуу баа берилбесе керек.

Чыгармада негизинен эки муундун — атасы Сарбай менен баласы Ракматтын өмүр жолдору, коомдук, жеке турмуштук тагдырлары чагылдырылса да, романдын контекстинде дагы бир муундун алардын атасы, чоң атасы Бекбонун образы кылтыйып башбагып турат. Ал жөнөкөй тери ултарып, өтүк тиккен жан эмес, жаңы замандын пропагандисти, активдүү куруучусу катары сыпатталат. Автор анын образын кең-кесири сүрөттөбөйт, болгону Сарбайдын эскерүүсүндө берип тим болот. Бирок ошол кичинекей эпизод аркылуу автор Сарбайдын тагдырына кейип да, баш ийип да жүргөнүнө экскурс жасатып, анын баласынын жаңы турмуштан алып жаткан шыбагасы бекеринен эместигине ынантат. Жаңы турмушту куруучунун образы романда чагылганы менен автор конфликтти социалдык типте курбайт. Ал чыгармачылык максатын баарыдан мурда каармандын нравалык дүйнөсүнүн калыптаныш факторлоруна буруп, образдын турмуштун түркүн кырдаалдарындагы психологиялык чыңалуу моменттерин ачууга багыттайт. Эң башкысы жазуучу орчундуу каарманын түз сызыктуу берүүнү максат этпейт. Тагыраак айтканда жетимишинчи жылдардагы адабиятыбызда өкүм сүрүп келген стереотиптик чечилмелерди ээрчибейт. Ал боюнча “эмгектин алдыңкысы – адамдын мыктысы” делинчү да, көркөмдөөгө алган субъект баскычтан баскычка секирик жасап, идеалдык каармандын бирине эч кыйынчылыксыз айланаар эле.

Романдагы окуя кыргыз айылдарынын бириндеги жаш чабан жигит Ракматтын тегерегинде өнүгөт, татаалданат. Ал жөнөкөй, ошол эле учурда татаал ата кесиби – малчылыкты, кой багууну кесип катары тандап алат. Эмгегинен баар таап Ракмат Социалисттик Эмгектин Баатыры наамына татыктуу болот, бирок аны менен бирге өскөн, бирдей эле кесипти тандап

¹ Кыргыз адабиятынын тарыхы. 7-т. – Б.: Шам, 2002. – 66-б.

алган курбулары арасында билинбеген ич күптүүлүк, атаандаштык күч ала берет. Алапай менен Чекирдин Ракматка карата мамилесинен, тымызын суктануу менен атаандаштык аралашкан көрө албастыктары романдын нравалык, психологиялык чыңалуусуна динамизм берип турат. Бул атаандаштык бир эле учурда башкы каармандын адамдык сапаттарын жая ачкан орчундуу мотивдердин биринен да болуп кызмат этет. Бул экөөнүн ортосундагы мамиленин амплитудалары романдагы дээрлик бардык персонаждардын жүрүм-турумдарына ал же бул даражада таасир этүүчү касиетке эгедер. Башкача айтканда айылдагы катарлаш чабандардан тарта райондун жетекчилерине чейин булардын ички мамилелеринин орбитасына тартылышып, алардын карым-катышы же келишпестиктери боюнча “жиктелишет”.

Ш. Бейшеналиевдин ушул романына карата өз кезегинде айтылган пикирде туура белгиленгендей: “Алардын бөлүнүүлөрү так, ишенимдүү, бирок бир жолу же түбөлүккө эмес. Каармандар өзгөрөт жана аларга карата мамилелер да өзгөрөт. Ошондон улам көп бурумдуу жана кызыктуу сюжеттик линия каармандардын ортосундагы талаш-тартыштардын ынанымдуу логикасын түзөт.

Мына ушундай шарттарда Ракмат майда амал-айлалардын, митайымдыктардын айлампасында бирде адашып, бирде жаңылып, бирде айылдын жалпы маанилүү иштеринин фонунда бир тыйынга арзыбаган Алапай экөөнүн кажандашуусу аралашып, үн кошуп, даңктын жүгүн көтөрүп жүрүүнү үйрөнөт”¹. Жазуучу башкы каарманынын эмгек баатыры болгонго чейинки өмүр жолун берүүдө негизги багыттан сырткаркы кызыктуу окуяларды, көрүнүштөрдү тизмелегенге караганда каармандын мүнөз, жан дүйнөсүнүн калыптанууларын кадыресе жөнөкөй турмуштук кырдаалдарда, карым-катыштарда көргөзүүгө басым коёт. Кичинекей күнүнөн Дардаке аталганына карабастан, ал ар нерсеге өз акылы менен жетүүгө умтулган, ар-

¹ Лялин Н. Даңка жараша жүк //Кыргызстан маданияты. – 1977. –27-окт.

намысты туткан бала. Көңүлгө аларлык жагдай – автор аны ошол боюнча түз сызыктуу көрсөтпөйт. Атасынын ар дайым “кордун тукумубуз” деп күңкүлдөп жүргөнүнө бышы кулак болуп, атасынын “формуласын” турмуш чындыгындай кабыл албастан, түп-теги жөнүндө сураштырып, сыймыктана турган нерселер көп экендигине ичинен кубанып, балдарга да мактануу учуру келердиги тууралуу ойго батат. Атасы менен ар качан уй багууда жүргөн Дардаке өзү теңдүү Алапай менен Чекирдин “окшошкон быжыгыр көрпө тебетейчен, бүйүрмө кара тончон” кейптерин көрүп, оюнда эч жамандык жок тамаша салып:

“ - Силер эмне... Короонордогу козулардын көрпөсүн тирүүлөй сыйрып жамынгансыңарбы?...

- Эх-хей, кара муну.
- Козуң болсо сен да көрпө ичик киймексиң.

Уялбастан, кайра мактанычтуу керсейген эмелерге Дардаке кескин бурк этти:

- Биз бүлүндүргүчтөрдөн эмеспиз.
- Пыш-ш. Кой баксаң көрөр элем.
- Кой багуу атасы экөөнүн колунан келбейт. Уй тосуп көнгөн жалкоолор койдун азабына чыдамак кайда-а.

Экөөнүн бирин-бири коштогон шылдың-шыкактары, төтөн “жалкоо” дешкени өспүрүмдүн ызасын кайнатты.

- Кой баксак силерден кем бакпайбыз.
- Алапай ысуулаган сөөмөйүн ичигинин көрпө жеңинен кылтыйтып, бийиктеги балага өкүм кеседи:

– Биринчиден, койду силерге эч ким бербейт. Экинчиден, ишенимдүү, алдуу кишилерге табыштайт. Аны коюп, бери түш”¹, – кайра кемсинткен сөздөрүн уккан Дардакенин намысы, ызасы менен бирге келип алардын сөздөрүндөгү “ишенимдүү, алдуу” дегендерин ичтен кайталап, ардана түшүп атасынын “ак ниет, ишенимдүү, алдуу” экендигин талашат. Бул талашты

¹ Бейшеналиев Ш. Даңка жараша жүк. Роман. – Ф.:Кыргызстан, 1973. – 124-б.

обочодон уккан Сарбайдын да ары ойгонуп “отуз жыл уюн ишенген колхоз бир короо коюн ишенбейби мага” суроону өзүнө койдуруп анын жообун ичинен чечтирет. Кечээ эле тагдырдын жазуусунан качып кутулуунун аргасыздыгына ишенген жана ага уулун да бекем ишендирүүнү көздөп келген Сарбайдын жан дүйнөсүндө бурулуу болду. Ага башкы себеп сырткы окуялар эмес, баласынын берген мүнөздөмөсү, ишеними. Окуялардын чиеленишиндеги каармандардын иш-аракеттеринин мотивдүүлүгү негизги шарттан экендигин белгилешибиз керек. Жазуучунун балдар дүйнөсүн реалисттик деңгээлде түзө алыш чеберчилиги мында да, айрыкча “Кордун тукуму” бөлүмүндө өзүнүн ийгилигин берген. Атасы башкалардан кем тургай алардан артык сапаттарга ээ экендиги жөнүндөгү баласынын сөздөрү Сарбайдын өзүнө карата болгон ишенимин, сыймыгын пайда кылып, койчу болуу чечимине такайт. Көп өтпөй бир короо койду өткөзүп алган Сарбай, байбичеси, уулу болуп кыштын кычыраган суугунда, тоют жетпеген жутунда далай кыйынчылыктарды баштан кечиришет. Бирок намыска бек жандар артка чегинишпеди, башкаларга күлкү болуудан тарткынчыкташты. Соңунда эмгегинин ак үзүрүнө жетишишти. Автордун колунда башкы каарманынын турмуштук мүдөөсү ишке ашкандан кийин фольклордук чыгармадагы штампты пайдаланып “ошентип жыргап, куунап жатып калышыптыр” таризинде бүтүрүп коюу мүмкүндүгү турган. Бирок ал трафареттик ыкманы колдонбоду, тескерисинче башкы каармандын Баатыр болгондон кийинки нравалык, психологиялык моменттерин көркөм түзүү менен чыгарманын сюжеттик линияларын татаалданып, драматизмин курчутууга бет алат.

Атак-даңктын жүгү чынында эле жеңил-желпи нерседен эмес. Ал Алапайдын “көк букасың, эрсиң” дегенине Ракматтын эрдесип тамды болобу, бакты болобу барып сүзүп башын каңгыта бере турган балалык оюну эмес экен. Ал – зор жоопкердик. Анткени Ракматка эми ар кандай жыйындарда жеке өзү үчүн эмес, көпчүлүк үчүн, биринчи кезекте айылдаштарынын атынан сөз сүйлөөгө, убада берүүгө туура келүүдө. Буга башкы каарман этикалык жактан даяр эмес эле. Дал ошол даярсыздыгы

мурда мал камы дегенде ичкен ашын таштаган Ракматтын эми өз үй-бүлөсүнө да көтөрүңкүлүк менен, көпкөлөңдүк менен мамиле жасоого жеткизди.

Кыргыз элинде адамдын адамдыгын билгиң келсе, байлык берип, бак берип сынаган жакшы деген накыл кеп бар. Тагдыр Ракматка мына ушундай сыноону берди. Эми ал өзүн кандай алып жүрөт деген суроо башкы каарманды курчаган чөйрөдө жана автордун алдында турган. Ш.Бейшеналиев бул маселени плакаттык көрүнүштө чечүүгө азгырылбады. Ал биринчи кезекте каармандын этикалык сапаттарын адам психологиясынын татаалдыгында сүрөттөөнү көздөгөндүгүн байкоого болот. Бул эмнелерден көрүнөт? Ракмат айылдаштарын мындай кой, ал ар кандай чогулуштарга барып керектүү да, керексиз да сөздөрдү сүйлөп жүргөн учурда, анын чабандык көрсөткүчтөрүн кемитпей, аброюн бийик сактап жүрүшкөн атасына, жарына, жакындарына көтөрүңкү мамиле жасоого өтүү. «Силер мен болбосом ким элеңер» дегендей мамилеси үчүн үй-бүлөсүнөн тиешелүү соккуну алгандан кийин ал өзүнүн жүрүм-турумуна кайрадан баа берүүгө чыгынды. Бирок артка кылчайыш үчүн жасалган аракет ага оңойго турган жок, ошондой болсо да ал муну жасады. Турмуштун ушундай байкалбаган, бирок оор сыноосунан Ракмат акырындап өтүп, өзүнүн баштапкы табигый калыбына келет.

“Мына ушул этикалык мотивди Ш.Бейшеналиев бардык тараптан: идеологиялык, нравалык, психологиялык деңгээлдерден изилдейт”¹, – деп жыйынтык чыгарат Н. Лялин.

Романдын образдарын бир кылка деп айтуу кыйын, алардын ар биринин мүнөзү индивидуалдуу, турмуштун адам болжоп билгис кырдаалдарында чечилиши менен кызыктуу. Айталы жазуучу Ракмат менен анын антиподу Алапайдын кагылыштарын берүүдө тек “жакшы, жаман” деген түшүнүктөрдү чечмелөө үчүн аларды карама-каршы коюу менен

¹ Лялин Н. Даңка жараша жүк // Кыргызстан маданияты. – 1977. – 27-окт.

чектелбеген. Ш. Бейшеналиев барыдан мурда алардын мүнөздөмөсүнө эмес, мүнөздөрүнүн ачылышына турмуштук жагдайларды, кырдаалдарды түзүп, алар аркылуу каармандардын кимдигин жана кандайлыгын көркөм ачууга дитин салат.

Романда колхоздун башкармасы активдерин ээрчитүү менен кышкы мал кыштатуу абалын көрүп жүргөн эпизод бар. Социалисттик түзүлүш учурунда мындай сцена типтүү жана законченемдүү көрүнүштөн болгондугун эскере кетели. Ошол кыдыруу учурунда Алапай Ракматка карата болгон көралбастыгын билдирүүнүн камын жейт. Бирок адатынча өзү ачыкка чыгып, кимде эмнеге муктаж болгондугун, Ракматка карата колхоз башкармалыгы айрыкча өмгөктөп жатканбы же жокпу аны ортого салуу жолу менен эмес, бирөөнүн колу менен, оозу менен иштөөнүн аргасын көрөт.

“Алапай, Чекир дагы бир топ чабандар чоңдорго кошула ээрчишти.

Жолдон Чекирге Алапай шыбыштады:

– Баатырга көп өмөчөктөбөгүлө. Керекпи, моминтип өзү бүтүрөт. Тоютту азыр жармач, жалгыз бой башкаларыбызга көбүрөөк түшүргүлө дегин. Барктуу немеге кыштын кыраанында да жеткизишет. Сени жиреп чыгам”¹. Мурда деле далай ичтеги таарынычтарды бирге бөлүшүмүш болуп жүргөн неменин арам оюн элес албаган Чекир бу жолу да анын камчысын чабам деп алып, башкармадан тиешелүү жемесин угуп, оңтойсуз абалда калып, көпчүлүк алдында сына түштү. Ал эми ага “керектүү кеңеш” берген Алапай башкарма “досун” жемелеп жатканда кайра ага кошулуп, Чекирди уяткарып, иштөө боюнча чакырык таштап, жетекчини кубаттап кетти да, жакшы киши, иш үчүн күйгөн киши болуп чыга келди, ошондой болуп көрүнө да калды. Буга чейин деле бир далай ирет “оозу күйүп”, бирок жакынсынып келген Алапайдын бул кылыгынан кийин чаргын мүнөз Чекир адамдарды айыра таанууга карай өз бетинче чечимге ээ боло баштайт.

Романдын образдар системасы боюнча айтылган бир орундуу пикирди келтирели: “...жазуучу каармандарын окуучулар менен тааныштырганда

¹ Бейшеналиев Ш. Даңка жараша жүк. Роман. – Ф.: Кыргызстан, 1973. – 405–406-б.

аларды же мактап, же жамандап өз эрки менен башкара бербейт. Алардын жорук-жосундарын сүрөттөп берүү менен гана “эми булардын ким экендигин өзүңөр талдап алгыла” деп кыйытып кетет. Ал эми анын ары жагынан автордук мамилени таап алуу окуучунун милдети”¹ – дейт адабиятчы С.Карымшаков. Позитивдүү маанидеги бул көз карашты келтирүү менен жазуучунун каралып жаткан чыгармасына карата пикирлер жалаң гана ушул маанайда дегенден алыспыз. 60–70-жылдардын ортосунда кыргыз адабий сында фольклор адабият үчүн кандай орунда турат, көркөмдүк, чеберчилик маселелериндеги ролу кандай деген проблемалар тегерегинде дискуссия жүргөндүгү белгилүү. Анда фольклорду профессионалдык адабияттын заманбап өнүгүүсү үчүн “кишен” сымак тоскоолдук катары санаган да, же тескерисинче, фольклордун көркөм эстетикалык принциптеринин пайдалуу жактары мол экендигине ашкере басым жасоо менен алар али үзүрлүү колдонула электигин билдирген көз караштар да айтылган. Бул дискуссиядагы карама каршылыктуу эки көз карашты талдоо изилдөөбүздүн негизги объектиси болбогондуктан бизге зарыл керектүү болгон аргументтерди эске салуу менен гана чектелмекчибиз. Буларга экскурс жасоонун максаты кайрадан келип эле Ш. Бейшеналиевдин каралып жаткан чыгармасына байланыштуу айтылган пикирлерден улам чыгып отурат.

1968-жылы белгилүү адабиятчы К. Асаналиев бир макаласында Дардакенин образын көркөм ачууда жазуучу фольклорду төкпөй-чачпай пайдаланган деген доомат койгон. Анын өз сөзү менен айтсак: “То, к чему приходит писатель, когда художественная интерпретация современной действительности предопределена фольклорно-условными рамками, можно хорошо видеть на примере повести Ш. Бейшеналиева “Племя униженных”. Герою ее по прозвищу Дардаке два раза по ходу повествования приходится вступать в единоборство с противником. Это тоже испытание силы. Но здесь все предопределено заранее: герой обязательно победит, иначе, по мнению

¹ Карымшаков С. Эмгек адамынын көркөм элеси / Китепте: Карымшаков С. Көркөм сөз күчү: Адабий сын макалалар. – Ф.: Мектеп, 1978. – 64-б.

автора, он не положительный персонаж. В одном случае Дардаке борется со своим сверстником, но далеко не в равных условиях: Дардаке – пешком, а тот – на коне. С лихачеством настоящего богатыря побеждает Дардаке. Ему положено побеждать, это обусловлено его добродетелями, характером авторского отношения к герою. Второй раз Дардаке вступает в схватку с юношей намного старше его, обладающим более могучим телосложением. О борьбе повествуется детально, подробно, и это, разумеется, имеет свой умысел. На этот раз победа героя выглядит более внушительной, чем предыдущая: Дардаке даже ломает своему сопернику ногу. Внешнее правдоподобие таким образом сохранено, в силу чего создано иллюзия, так сказать, эволюция роста, возмужания героя. Нетрудно заметить во всем этом схему построения фольклорного образа. В полном согласии с ней находится и мотив выбора имени героя. Настоящее его имя Ракмат, а «Дардаке» (буквально – «пустозвон») – прозвище, поскольку в малолетстве он был очень беспокойным шалуном. Но известно, что именно в эпосе, в сказках, когда новорожденный начинает проявлять черты характера будущего богатыря, родители обычно нарекают его каким-нибудь бранным прозвищем, дабы его не сглазили, и держат настоящее его имя в секрете от врагов. Лишь тогда, когда ребенок по-настоящему встанет на ноги, его начинают называть своим именем. Фольклорный мотив, как видно, довольно прозрачно дает себя знать и в повести «Племя униженных», несмотря на стремление писателя «модернизировать» его, – главный герой Дардаке обретает свое настоящее имя, когда становится комсомольцем»¹.

Адабиятчы тарабынан келтирилген мисалдар бир караганда чыгармачылык салттулук, чыгармачылык таасир, тууроо жагдайында аргументтүү, ошол эле учурда турмуштук реалдуу негизи дагы бар көрүнүштөргө кирген мисалдардан. Турмуштук көрүнүштөргө кирет дегенибиздин жүйөсү бар, себеби эпостук, фольклордук чыгармаларда гана

¹ Асаналиев К. Контрасты киргизской прозы /В кн.: Асаналиев К. Движение во времени. – Ф.:Кыргызстан, 1978.– 162–183-беттер.

мындай салттык көрүнүш орун албастан, азыркы кыргыз баласынын жашоосунда да кенири учурайт. Бул ойдон чыгарылган чындык эмес. Мисалы, Ш. Бейшеналиевдин “Кычан” повестинин башкы каарманынын мурдагы ысымын эстесек, Дүйшөкө эмес беле! Кийин гана Майрык молдонун сөзүнөн соң Кычан атка көчкөнүн чыгармадан мурда фольклордук салттан сырт, турмуш чындыгы, окуянын чындыгын билген уккан адамдардын эскерүүлөрү тарабынан далилденип жатпайбы. Каралып жаткан чыгарманын да прототиби бар экендигине көз жумбай ой салсак, анда автор Дардаке деген ысымды фольклордон албастан, турмуштук чындыктан алгандыгы талашсыз.

Башка бир адабиятчы Ш. Бейшеналиевдин ушул романынын көркөм, образдык структурасына кенен-чонон анализ берип келип, автордун ийгилиги катары айрым моменттерин көргөзөт. “Возвращаясь к разговору об образе Рахмата, героя произведений Ш. Бейшеналиева “Сын Сарбая” и “Испытание славой”, приходим к следующему выводу. Актуальность их несомненна. Герой романа «Испытание славой» – герой жизни: Герой Социалистического Труда. Духовный и практический опыт такой личности дает богатый материал для творческих раздумий о достоинстве человека труда, нашем современнике, облеченном государственным, всенародным признанием его значимости. Иными словами: в основу своего творческого замысла писатель взял человеческий материал, внутренний, сокровенный смысл которого и, следовательно, типическое, заключается в непосредственной соотнесенности с возвышенными, героическими представлениями о советском человеке»¹. Адабиятчы сүрөттөлүп жаткан окуянын, материалдын турмуштан алынганын жана анын коом үчүн белгилүү деңгээлде баалуулугун айныксыз белгилейт. Бирок, дейт андан ары изилдөөсүндө Е. К. Озмитель, адабий каармандын типтүү мүнөзүнүн бүтүндүгү, демек чыгарманын көркөм структурасынын биримдиги түзүлбөй калган деп эсептерин билдирет. Анын оюна карасак: «При всей актуальности

¹ Озмитель Е. К. Зрелость национальной литературы: Достижения, проблемы, перспективы. – Ф.: Адабият, 1990. – стр. 108.

общественного звучания этого произведения оно страдает описательностью, многословием; центральный персонаж, Рахмат, не вырисовывается как «одно лицо, целое, индивидуальное». Он – герой и «не герой», он является «выражением целого особого мира лиц» современных чабанов, ударников производства, но в нем не достигает той самой реалистической художественности» . . . Если писатель обращается к современности и современнику, он должен отыскать тот фокус их характерности, которой позволить обнаружить и художественно цельно, полнокровно изобразить в индивидуальной неповторимости типическое»¹.

Ошентип, адабиятчынын пикирине карасак, Ш. Бейшеналиевдин “Даңка жараша жүк” романында “кайталангыс индивидуалдуулукта типтүүлүктүн толук кандуу чагылышы” жетишпей тургансыйт. Романдын адресине карата айтылган сындардын адресаттары негизинен орус тилдүү окурмандар экендигин, биринчиден, экинчиден сын пикирлер түп нуска тууралуу эмес, анын котормосу жөнүндө экендигин ойго алуубуз керек. Роман 1976-жылы «Испытание славой» деген аталыш менен Моквадан «Советский писатель» басмасынан Н. Голосовскаянын котормосунда жарык көргөн. Баарыга маалым болгондой, кандай гана таланттуу котормочу болбосун айрым моментинде текстке карата жеке мамилесин билдирүү аракетин жасабай койбойт. Ошондуктан кыргыз тилиндеги сын пикирлерде романга карата негизинен оң баалар берилип, образдардын жан дүйнөсүн көркөм түзүүдө кээ бир учурларда алогизм кемчилиги, окуяларды жайылта баяндоолор жолугаары эскерилет². Жогоруда келтирилген орус жана кыргыз тилиндеги сын пикирлерде жазуучунун адресина карата айтылган дооматтарда негизинен бир окшоштук бар экендигин танууга болбос. Ал – «страдает описательностью» жана «окуяларды жайылта баяндоолордун жоолугаары». Бул кемчилик жазуучунун бүтүндөй чыгармаларында орун алып келе жаткан, туруктуу көрүнүшкө айланган кемчилик деп, ушундан соң

¹ Озмитель Е. К. Зрелость национальной литературы: Достижения, проблемы, перспективы. – Ф.: Адабият, 1990. – стр. 109.

² Абдраимов Ж. Чыгармаларга ойлор. Макалалар жыйнагы. – Ф.: Кыргызстан, 1967. – 120-б.

бүтүм айтуу ылайыктуу. Ошого карабастан жалпысынан алганда Ш.Бейшеналиевдин чыгармачылык эволюциясында, айрыкча анын романчылык ойлоосунун өнүгүшүндө “Даңка жараша жүк” турмушту динамикалуу жана панорамдуу чагылтуу жагынан алып караганда жазуучунун жеке чыгармачылыгы үчүн баскычтуу болгондугу байкалат. Анткени, Ш. Бейшеналиевдин чыгармачылыгында биринчи жолу аталар-балдар муундук байланышы социалдык, нравалык аспектиден каралып, инсандын турмуштук орду коомдук жана жеке линиялардын тогошуусунда чечмеленип, ал линиялар параллелдикте сүрөттөлүп отурат. Бир сөз менен айтканда Ш. Бейшеналиевдин бул романы “чоң социалдык–турмуштук роман жана ал жеке гана Ш. Бейшеналиевдин чыгармачылык жолундагы эмес, жалпы эле кыргыз романистикасындагы ийгилик”¹ деген баага белгилүү даражада макул деш жөндүү. Бул романдын жалпы көркөм – фактуралык маселесине байланыштуу айтылган ой экендигин эске алуу керек.

Ал эми анын образдар чечилмесине, конкреттүү Сарбайдын образына байланыштуу адабиятчы М.Жумаевдин пикирине таянсак, ал адабий жана мезгилдик замандашы Танабай менен карама–каршы типтеги каармандардын бирине кирет. Тактап айтканда, Танабай социалдык жактан активдүү, калыптанган инсан деп аныкталат да, Сарбай “мүнөзү, маңызы, табияты боюнча жакын деп эсептеген” И.Мотяшевдин оюнан кескин айырмаланып, мүнөзү да, маңызы да, табияты да боюнча таптакыр жуушпаган образдар тибине жатат деп берилет². Анын пикиринде белгилүү даражада чындык бар. Себеби, Сарбай башкаларга караганда баласына тагдырына моюн сунуу боюнча кеп – келечин эң көп айткан адам. Ал эми Ракмат атасынан кескин айырмаланып, тагдырга моюн сунууну эмес, тагдырдан өз бактысын алууну, үлүшүнө ээ болууну көздөгөн күчтүү мүнөзгө эгедер каарман катары сыпатталат. Автор ага биринчиликти башкы каармандык “тагдыр талабы” боюнча ыйгарат. Башкы каармандык Ракматтын балалык күнүндөгү

¹ Карымшаков С. Азыркы кыргыз адабиятындагы социалдык проблемалар: Сын макалалар. – Ф.: Кыргызстан, 1983. – 71-б.

² Жумаев М. Образ и время в киргизском романе. – Б.: Бийиктик, 2004. – 89 – 91-беттер.

окуялардан эле дааналана баштаган (мисалга уй багуудан койчу болууга баланы тымызын чыйралткан сцена эске алынууда). Автор мына ушундай башкы каармандын образын түзүүчү эволюциялык динамикага ээ окуяларды көркөм тартуу менен, анын инсандык, социалдык жана психологиялык портретин чегелеп отуруп, замандашынын толук кандуу келбетин ынанымдуу бере алган деген ойго келүүгө болот. Мындан биздин баамыбыз менен жогорудагы келтирилген (“жалпы кыргыз романистикасындагы ийгилик” деген) пикирдин жалпылыгын жана алардын турмуштук жүйөлүү экендиги тастыкталып тургандыгын оңой эле байкаса болот.

Ш. Бейшеналиевдин романчылык өнөрканасына абай салганда “Даңка жараша жүк” романына караганда хронологиялык жактан алдыда турган “Урпактар үнү” романы бар. Бирок “Даңка жараша жүктү” андан мурда кароонун себеби мында: бул повесть түрүндө болсо да (1965), биринчи китеби жарык көрүп, экинчиси кийин (1973) бүткөрүлгөн. Ал эми “Урпактар үнү” 1969-жылы роман-публицистика деген аныктама менен жарык көргөн. Ал коомдогу социалдык катмар – интеллигенциянын турмушун көркөм чагылтууга арналган Ш.Бейшеналиевдин чыгармачылыгындагы алымдуу романдан болуп саналат.

“Романдын жазылышына негиз болгон жана анын өзөгүн түзгөн эки чоң маселе бар. Биринчиси – Кыргызстандагы журналистикалык иштин өсүшүн, экинчиси – азыркы учурдагы интеллигенттердин турмушун айрым бир саясий-идеялык, нравалык-эстетикалык маселелеринен тарта алардын сүйүү мамилелерине чейин көрсөтүү. Ырас, мындан тышкары романда тарых жана адабият таануу илиминин кээ бир маселелери, бүгүнкү күндүн поэзиясынын абалы менен адабий сындын айрым оң, терс көрүнүштөрүн, ошондой эле актёрлордун, чабандардын турмушуна тиешелүү актуалдуу проблемалар козголот, чыгарманын акырында дүйнөлүк жаштардын достугу, тилектештиги талап кылып турган муктаждыктар да эскертилет. Аталган маселелерди сүрөттөөдө, - дейт белгилүү адабиятчы К.Артыкбаев, – педагог-жазуучу алардын ар бирин конкреттүү образдардын кыймыл-аракеттери, ой-

пикирлери, кагылышуулары аркылуу элестетет да, бул багытта бардык окуяларды жетектеп жүрүүчү башкы каарманды – Искендер Бектуровдун образын биринчи планга алып чыгат”¹.

“Таалай жолу” менен “Урпактар үнү” романында ички идеялык байланыш бардыгын² да эскерүү зарыл. Ал баарыдан мурда хронотиптик жагынан байкалат. Эгер биринчи романындагы каармандар студенттик турмуштун мезгилинде жашоо, тиричилигин сүрөттөсө, экинчи чыгармада студенттик курактан өтүп, өндүрүшкө аралашкан убакыт камтылып турат.

Автордун роман-публицистика дешинин негизин, жазуучу чыгармасынын баяндоо стилин биринчи жактан башкы каарман Искендердин атынан куруп, ал аркылуу коомдогу актуалдуу саналган маселелер тууралуу жеке өзүнүн автордук ой толгоолорун айтууну калемгердик озуйпасы санагандыгынан көрүүгө болот. Анткени, публицистика деген терминдин чечмеленишинде актуалдуу саналган коомдук-саясий, философиялык, экономикалык, адабияттык жана башка проблемалардын атайы макалаларда, чыгармаларда талдоого алынышы, тиешелүү корутундулардын чыгарылышы, коомчулукка сунушталышы камтылат. «Мына ошондуктан публицистика ар дайым коомдук турмуштун алдыңкы катарында турат, анын эң курч проблемаларына түздөн-түз кийлигишип, коом алдына көтөрүп чыгат»³. Ш.Бейшеналиевдин аталган романын сюжетинде дал ушундай коомдук актуалдуу проблемалардын абалы, келечеги, чечилиш зарылдыгы тууралуу ойлор адабий-көркөм формада талданылгандыгы айгине. Бирок бул көрүнүштү мезгилдин “модасына” берилгендиктен деп саноо орунсуз. Себеби, кыргыз адабиятынын тарыхына кайрылсак, Ч. Айтматовдун 1965-жылы жарык көргөн “Жаныбарым Гүлсары!” (кийин “Гүлсарат”) чыгармасында да публицистикалуулук орун алгандыгы тууралуу пикирлер болгондугун көрөбүз. Ал чыгармага байланыштуу ойлордо “ал баарыдан

¹ Артыкбаев К. Мезгил элестери: Адабий сын макалалар, адабий портреттер. – Ф.: Кыргызстан, 1979. – 148-б.

² Мотышов И. Мир, увиденный с гор. – Ф.: Мектеп, 1978. – стр. 87.

³ Кыдырбаева Р.З., Асаналиев К. Кыргыз адабий илиминин терминдер сөздүгү. – Б., 2004. – 405-бет.

мурда идея адамын түзгөндүгүн”¹, ошону менен катар “автор өзүнүн ыкыласы түшкөн каарманына өзү ойлогон нерселердин көбүн ыйгарып койгондугу”² жөнүндө сөздөр болгондугун эскерүү керек. Мындан бир калемгердин экинчи калемгерден таасирлениши тууралуу ойлордун пайда болушу табигый көрүнүш. Чынында эле Ч. Айтматовдун романында³ (адабиятчы М.Жумаевдин “Гүлсаратты” роман деген пикирин колдоо менен, аны кыргыз романистикасындагы “жаңы типтеги роман” деген оюн кубаттап, биз да роман деп көрсөттүк) жана Ш. Бейшеналиевдин романында көркөм мурас тууралуу, коомдук жашоонун түпкү негизи каякта деген суроолордун маңызына карата ойлор коомдук-саясий түзүлүш мүмкүндүк берген даражада, оптимизмге ширелген маанайда берилет. Бул мыйзамченемдүүлүк. Ал кездеги коомдук-саясий абалдын тизмегинен алганда, башкача “диссиденттик” пикирлер болушу дээрлик мүмкүн эмес эле. Айрыкча кыргыз менталитетинде. Ошол себептүү Ш. Бейшеналиевдин бул чыгармасынан эл үчүн, анын келечеги үчүн зарыл, актуалдуу маселелер козголгондугу анык, бирок алардын чечилиши Ч. Айтматовдун романындай курч конфликттик коомдук социалдык-саясий кырдаалдар аркылуу эмес, каармандардын жеке субъективдүү көз караштары, позицияларынын ортосундагы ич ара келишпестиктер деңгээлинде гана иш жүзүнө ашырылган.

Романдагы сюжеттик окуяга анын башкы карманы Искендер белгилүү чекте мүнөзү калыптанып, «акыл-азуусу» чыгып калган кезинен кирет. Ал — аспирантураны Москвадан окуп бүтүп, Москвадан диссертациясын ийгиликтүү коргогон, илимдин жаш кандидаты. Турмуш жолун илимий мекемеде баштаган Искендер романдын алгачкы эле барактарынан иштерман, изденгич сапаттары менен окуучунун көз алдына келет. Буга анын илимий мекемедеги иш убактысы бүтсө да түнгө калып, тирмийип иштеп олтурганы күбө.

¹ Скобелев Э. Путь Танабая /В кн.: Чингиз Айтматов: Статьи и рецензии о его творчестве / Сост. Абдылдабеков К. – Ф.: Кыргызстан, 1975. – стр. 210 – 217.

² Станиславлева В. Думы горькие и светлые / В кн.: Чингиз Айтматов: Статьи и рецензии о его творчестве / Сост. Абдылдабеков К. – Ф.: Кыргызстан, 1975. – стр. 237 – 240.

³ Жумаев М. Образ и время в киргизском романе. – Б.: Бийиктик, 2004, – стр. 67–68.

Жаш окумуштуу Искендердин илим жолу келечектүү болорун, ага андагы бардык сапат жетиштүү экендигинен жазуучу сөз арасында эле, б. а. жаштыгына карабай анын белгилүү профессор Азимовдун көзүнө илинип калгандыгана жана Искендердин өзүнүн да, жакында тема тандап, профессорго жолугуу планы бар экендигин эскертүү менен белгилеп кетет.

Искендер жаштыгына жараша курч, али жасалма сүйлөп, жагынууну биле элек. Бир жолку илимий талкууда ал өз оюн ачык айтса, көпчүлүгү ага шектүү карап калышат. Оюна кир сактабаган Бакир Төлөнов деген жигит Искендерге эскертип, «Ашкере курч сүйлөдүң. Өзүңдөн жашы дагы, кызматы дагы улуу Нияз Каленовичтин шагы сынып калды Буердеги окумуштуулардын чөйрөсүнө карай мамиле жасабасаң, эртели-кеч толорсугуңду кыя чаап коюушу мүмкүн... Деги алды артыңды абайлай жүр дос¹ деп айткан.

Жазуучу Искендерди терең ойлонгон, улуттук маселелер боюнча принципалдуу көз карашы бар жаш адам катары чыгарманын алгачкы эле барактарында көрсөтүүгө аракеттенген. Жогорудагы талкуудан кийин ал өз позициясын мындайча билдирет. «Эч көз карандылыгым жок. Илимдин кызыкчылыгы үчүн ачык пикирди айтпай, кээ бирөөлөрчүлөп кантип тыяк-быягынан жанытып кайпактайм. *Жергиликтүү тарыхый илимди да терең изилдөөчүлүк, өз бетинчелик ык менен алга жылдырчу кез жетти го*».²

Тарыхчы жаш окумуштуу катары Искендерди кызыктырган тема, проблема да ушул. Бул тема профессор Азимовдун изилдөөсүнө жакын. «Ал кишинин көп жылдан бери такай изилдөөсү революциядан мурдагы эң урунттуу, чатактуу мезгилдерди камтыйт». Искендер ушул багытта изилдөө ишин уланткысы келип, «Советтик мезгил» деген сектордо иштегени менен пландуу ишине бул багытта тема бергиси жок. Ошондуктан сектор башчысы Каленов менен тема боюнча талкуулашканда, ал өзүнө тема катары «Революциядан мурдагы адабий мурастар жана тарыхый шарттар» деген

¹ Бейшеналиев Ш. Таңдалган чыгармалар. Роман жана драмалар. – Ф.: Кыргызстан, 1978. – 22-б.

² Ушул китепте. 23-б.

теманы таңдаганын билдирет. Бул тема секторго тиешеси жок болсо да кыргыз элинин тарыхына тиешеси бар деп далилдейт.

Каленов менен бул кагылыш Академиядагы илим чөйрөсүндөгү ошол мезгилдеги илимди бир беткей түшүнүүчүлүктөн кабар берет. Азимовго ок - шогон мыкты окумуштуулар өз артынан Искендерге окшогон зирек жаш илимпоздорду ээрчитип, улуттук тарыхты терең изилдөө керектигине көздөрү жетсе, тескерисинче, Каленовго окшогон дилетант окумуштуулар белгилүү гана тартипти сактап, кызыксыз болсо да сектордун багыты боюнча иш алып барууну кызматкерлерге зордоп жүктөшкөн.

Чыгарманын сюжетиндеги бул окуялар экспозициялык милдетти аткарган, башкача айтканда Искендердин жаштар газетасына редакторлук кызматка келгичекти ал жөнүндө биз жогорку окуялардан кабардар болдук.

Академиядагы иши оң жолуна түшпөй, өз көз карашы, принциби үчүн кысымга алына баштаган Искендерге күтпөгөн жерден жаңы чыйыр көрүнөт. Ал бул жөнүндө үч уктаса да ойлонгон эмес.

Бир күнү аны комсомолдун Борбордук Комитетине күтүүсүздөн чакырып калып, ал жерден Закир Апасов кабыл алып, аны биринчи секретарь Нурайым Абылова кабыл аларын айтат.

Нурайым менен бир убакта мектепте бирге окуса да аспирантурага кеткени көрүшө элек болот. Аны чоң кызматта экенинен кабары болгон, анын үстүнө эже, жездеси да ал кызды колукту кылып берсек деген тилектерин оюн-чыннан айтып жүрүшкөнүн уккан.

Окуя Нурайым Абылованын Искендерге республикалык жаштар газетасына редактор болушун сунуштап жана газетанын ишин жакшыртат деген ишеним артуусу менен андан ары чиеленишет, татаалданат. Биринчиден, Искендер газетанын ишин жаңы багытка өнүктүрүп, редакциядагы буга чейинки көндүм болгон иштерге каршы тура алабы? Экинчиден, өзүнүн түздөн түз жетекчиси болгон Нурайым Абылова экөөнүн ортосундагы мамиле кандай өнүгөт?

Ш. Бейшеналиевдин сюжет куруудагы чеберчилиги ушул эки окуяны жарыша өнүктүрүү менен алардагы Искендердин иш-аракетин терең, ар тараптуу сүрөттөөдө образдын ачыктыгына жетишкендигинен көрүнөт десек жаңылышпайбыз.

Искендер жаңы ишине оңой-олтоң эле кете бербейт. Анын алдыга койгон максаты илимий ишин жаңы деңгээлде улантуу болгон. Айтор Искендердин ички толгонууларын да автор психологиялык анализ жүргүзүү аркылуу чагылдырууга аракеттенет. Акыры «коомдук талап өз кызыкчылыгын оодарып баратканын» мойнуна алат да, жаңы ишке макулдулук берүүгө аргасыз болот.

Искендерге коомдук маанилүү ишти сунуштоо Комсомолдун Борбордук Комитетинин ишке үстүрт жасаган мамилеси эмес эле. Искендер аспирантурага чейин «Кыргызстан жаштары» газетасында бир канча жыл иштеп, журналист-практик катары калыптанган, экинчиден, анын кандидаттык диссертациясынын темасы да «Кыргызстанда басма сөздүн өнүгүшү» (1924–50-жылдар) деп аталып, мында журналистиканын теориясы менен практикасын бирдикте изилдеген. Нурайым Абылова ага бул жоопкерчиликтүү ишти тапшыруудан мурун анын «Өздүк делосу» менен терең таанышканын түшүндү Искендер. Ошону менен бул ага тапшырылган партиялык чоң ишеним жана жоопкерчилик экенин билди. Искендердин редакцияга келүүсүнүн тарыхый жагдайы ушундайча болду.

Ш. Бейшеналиевдин жазуучу катары өз каарманынын турмуш жолун көрсөтүүдө жеңил-желпи жолду таңдабаганын да бул романда даана көрөбүз. Тескерисинче, жазуучу каарманын татаал, курч турмуштук кырдаалдарга коюп, көп сынактан өткөрөт. Искендердин турмуштук күрөштөрдө такшалышы окуучунун көз алдында өтөт. Буга чейин бир топ турмуштук, кесиптик даярдыгы болсо да Искендер жаңы кызматка келүү менен жаңы кыйынчылыктарды, карама-каршылыктарды башынан өткөрөт. Автор өз каарманынын ийгиликтер жаратуусун тездеп көрсөтүүгө шашылбайт. Тескерисинче ар бир турмуштук кырдаалдардагы Искендердин жаза

басууларын, катасынан сабак алып такшалуусун турмуштук ишенимдүү аракеттеринде кылдат сүрөттөп жүрүп олтурат. Чыгармадагы ар бир эпизод Искендердин журналист – интеллигент катары профессионалдык, адамдык сапаттарын ачууда маанилүү роль ойноп турганын байкайбыз.

Искендердин жаңы кызматтагы алгачкы көңүл калуусу, анын редакторлук ишти баштаган биринчи күнүндө эле башталат. Редакция кызматкерлери менен тааныштырууга келген Апасов кеткен күндүн эртеси эле, газетага анын «Кыргыз тарыхынын кээ бир изилдене элек маселелери жөнүндө» деген макаласын өзүнүн уруксатысыз эле «сюрприз» кылып чыгарып жиберешин, ага кошумча редактору Бектуров деп, анын фамилиясын коюшу Искендерге безге сайгандай таасир калтырат. Бул олдоксондукка Нурайым Абылова да сын айтышы ого бетер аны уялтат. Бардыгын атайлап жасаган жооптуу секретарь Иманов экенин ичинен түшүнүп, анын редактор болбой калгандыгына ич күптүсү бар экенин баамдайт. Бул окуя Искендер менен Имановдун ички, тымызын тирешүүсү - нүн башталышы эле. Албетте, көп жылдык тажырыйбасы бар Иманов оңой жоо эмес, Искендер муну биринчи эле күндөн байкайт. Ага алдырбас үчүн газетанын бардык маселесин өзү карашы керек экенин түшүнөт.

Искендер ишке абдан талапчыл, дыкат караган, жоопкерчиликтүү редактор боло турганы анын биринчи эле күндөн газеттин макетинен рубрикаларына чейин сын көз менен карашынан байкалат.

«Макеттен, рубрикалардан баштоо керек экен го. Жаштардын дилине жараша көрктүүлүк, жалындуулук, шыктандыруучулук сезилсин да. Жабдылышы супсак, өтө супсак»¹. Гезитти көрүп Искендердин чыгарган алгачкы тыянагы ушундай болду.

Бирок бул оңой иш эмес эле. Бардыгын бир күндө идеалдуу деңгээлге жеткирип койсо турмуш чындыгына туура келбей калмак. Ш. Бейшеналиев гезит иши, журналисттик практикадагы маселелерди мыкты билгендиктен Искендерди бир жактуу сүрөттөбөйт. Искендерге, ички дүйнөсүндө туура

¹ Бейшеналиев Ш. Таңдалган чыгармалар. Роман жана драмалар. – Ф.: Кыргызстан, 1978. – 50-б.

көрбөй турса да, газеттин чыгуу графигин эске алып Имановго компромисске барууга туура келет. Бул анын өз позициясын алдырышы эмес, иштин жөн жайын туура түшүнүшү эле. Бардыгын туура жолго коюш үчүн Искендерге убакыт, чыдамкайлык, өжөрлүк, иш билгилик керек болчу. Ш. Бейшеналиевдин ийгилиги Искендерди тез эле көкөлөтүп жибербестен, анын өсүш-калыптанышын шашпай, реалдуу сүрөттөгөндүгүндө.

Искендердин келиши менен акырындан, бирок принципалдуу түрдө жаштар газетасынын алган багыты, мазмуну, формасы өзгөрүлө баштайт. Жаштардын эмгектеги жеңиштери эле кургак даңазаланбастан, алардын жашоо шарттары, аларга көрүлгөн камкордуктар, кемчиликтер жөнүндө ачык жазууну редакция кызматкерлеринен талап кылат. Тиешелүү министрлерди газетага катышууга чакыруу, алар менен интервью уюштуруу иштерин уюштуруу менен гезеттин окумдуулугун арттырууга кам көрөт.

«Урпактар үнү» — публицистикалык романы-социалисттик мезгилде, социалисттик турмуш чындыгынын негизинде, коммунисттик идеологиянын атмосферасында жазылган роман. Ошондуктан чыгарма башынан аягына чейин социалисттик идеологияга сугарылып жазылгандыгы айдан ачык байкалат. Бардык ишке комсомолдук, партиялык жетекчилик үстөмдүк кылган ал мезгилдин чындыгы романда кеңири сүрөттөлгөн. Чыгарманын негизги каармандарынын бири Нурайым Абылованын да Комсомолдун Борбордук Комитетинин жетекчиси болушу бекеринен эмес. Искендердин иши да түздөн-түз Нурайым менен байланышкан. Жазуучу эки жаштын жеке турмушуна, сүйүү, күтүү, үйлөнүү ж. б. маселелерине караганда алардын коомдук мамилелерине көбүрөөк көңүл буруп сүрөттөшү да ушундан улам болсо керек. Мунун далилдери көп. Чыгармада, мисалы комсомолдун бюросу жүрүп, ага Искендер катышат. Бул бюрого министрлер чакырылган. Сөз алган айыл чарба министри Курманов айыл чарбасындагы проблемаларга токтолуп, «Бизде алигиче малга эскиче көз караш бар. Бир кездерде малды артта калган, оокат тиричилиги начар, байларга малайчылыкка кирип жан багуучу жардылар багышкан. Ошондой түшүнүк ушу кезге дейре бар.

Малчынын эмгеги азаптуу. Жайы-кышы тоолордо мал менен жалгыз көчүп жүрүшөт. Айрым чарбаларда алардын эмгек акысы аз. Кызыктыруучу сыйлыктар берилбейт. Андай жерлерде чыдамкай, малсаак адамдар гана иштешет... Карыя малчылардын көпчүлүгү ата салтынан чыга албай, малга эскиче мамиле жасоодо»¹, деп маселени кабыргасынан коет. Сөзүн улап, Курманов мал чарбасында зооветеринардык эрежелер сакталбай жатканын, ал үчүн жаштарды үлгү тартып, «жаштарда күч да, талап да, жоопкерчилик да жогору» экендигин баса белгилейт.

Агартуу министри Калматов бюрого коюлган маселени талкуулоого катышып (Бюро «Мал чарба кадрларын жаштардын эсебинен толуктоо жана аны жүзөгө ашыруунун чаралары» деген маселе боюнча өтүп жаткан), «жаштарды, анын ичинен аттестациялууларды зордук менен эмес, ишендирип, кызыктырып, жоопкерчилигин түшүндүрүп, өзүлөрү дилгирленип баруучу патриоттук сезимин курчутууга чакыруубуз керек», деген сунушун айтат.

Искендер бул маселе газетабызды жандандыруучу азык болуп берет деп кубанат. «Бул кошмо жыйналышка катышышым, ишти кандайдыр дагы бир баскыч өйдө жылдыргансыды. Редакцияга байыгансып кайттым»² дейт Искендер.

Ушул бюродо Нурайым кеңешме Искендер үчүн пайдалуу болгонун айтат. Мындан башка, болгону эки ооз алым сабак айтышат, а дагы Искендердин эже-жездесинин Нурайымды ата-энеси менен бирге мейманга чакыруусуна байланыштуу.

Бирок да Искендердин Нурайымды ойлоп бир аз толкундануусу жөнүндө жазганы бар, автордун. Бул толкундануу Нурайымдын алардыкына конокко келүүсүндө бир аз коштолот. Ал жерде да сөз көбүнчө окуган китептер боюнча узакка созулган аңгемелешүү болуп, ал аңгемелешүүдө Искендер өз оюн ачык айтууга үлгүрүп калганына курсант болот. Бул жолу

¹ Бейшеналиев Ш. Таңдалган чыгармалар. Роман жана драмалар. – Ф.: Кыргызстан, 1978. – 66-б.

² Ушул китепте. 70-б.

Нурайым анын оюн жоопсуз калтырат. Дегеле чыгармада Нурайым Абылова менен Искендердин махабат табышмагы узак сүрөттөлөт, Искендерде өзүнөн кызмат даражасы боюнча жогору турган Нурайым аны теңине алабы жокпу деген бүдөмүк суроолор көп. Ал тургай ал Нурайым менен бирге иштешкен Закир Апасовдон да күмөн санап жүрөт.

Автор чыгармасына сүйүү интригаларын атайлап киргизип, ал аркылуу Искендерди дагы бир сынактан, т. а. ыйман, абийирдик сынактардан өткөргөндөй. Адабиятчы А. Садыков өз мезгилинде Искендер менен Нурайымдын мамилеси тууралуу: «Романда Искендер жалаң эле коомдук чөйрөдө көрсөтүлбөйт. Анын Нурайым менен сүйүүчүлүк мамилелерин сүрөттөгөн эпизоддор да жылуу жазылган. Искендердин психологиялык толгонуулары, ички дүйнөсү Нурайым үчүн тарткан сүйүү түйшүктөрүндө бир кыйла ачылат»¹ – деген жылуу пикирин айтканы бар. Бул чындыгында да ушундай. Искендердин мүнөзүнүн чабал жана күчтүү жактарын да ушул Нурайым менен болгон мамилесинен ачык көрүнөт десек болот.

Искендер автордун сүрөттөөсүндө дайыма жаңылыкка умтулган, консервативдик көз карашка каршы турган активдүү каарман катары сүрөттөлөт. Мурда жаштар газетасына акындардын ырларын жарыялоого тыюу салынып келсе, Искендер келгени бул чыгармачылыкка маани берилип, Кулманга окшогон таланттуу жаштардын чыгармалары жарыялана баштайт. Искендердин талантка кам көрүшү анын интеллектуалдык, профессионалдык деңгээли жогору экендигин көрсөткөн дагы бир штрих.

Искендер мыкты уюштургуч, иштин көзүн билген жетекчи катары күн сайын өсөт. Ал жаштар газетасынын жаштар үчүн кызыктуу чыгышына кам көрүп «Техника, илим жаңылыктары» рубрика ачат. Кызматкерлер менен тез-тез пикир алышуу да анын көп нерсени түшүнүүсүнө жардам берет. Чыгармачылык, илимий кызматкерлерди газетага көбүрөөк тартуунун жол жобосун үйрөнүп (гонорарды көбүрөөк коюу), бул боюнча конкреттүү иш алып барат. Мунун бардыгына кызматкерлер менен тыгыз акылдашуусу

¹ Садыков А. Жетилүү сапарында: Адабий сын макалалар. – Ф.:Кыргызстан, 1980. – 13-б.

себепчи болот. «Кызматкерлерге акылдашып туруунун пайдасы күч тура»¹ деген корутундуга бекеринен келбейт Искендер.

Искендердин образын тереңдетүү үчүн автор анын ар кыл кыялдарына, ички дүйнөсүнө кирип, сырын тартат. Маселен өзү иштеген коллективи жөнүндө «Кызматкерлердин көбү тың. Аларга ушинтип такай акылдашып, кеңештерин сурап, ишеним көргөзүп иштете билүүм керек»² деген оюн берет автор. Анан да жетишкен ийгиликтерге манчыркабаган мүнөзүн «көтөрүүчү дыңдар көп. Таянып иштөөчү кесиптештер бар. Убакыт, баарына үлгүрүү гана керек...», деген ички монологунда ачып берет. Абылова баштаган жетекчи кызматкерлердин макалаларына орун берип, аларга коомчулуктун пикирин уюштуруп, газетаны күндөн күнгө кызыктуу чыгышына жетишет.

Автор бул публицистикалык романында журналисттердин турмушун чагылдыруу менен ошол учурда дагы азыркы күнүбүз үчүн дагы маанилүү болгон олуттуу маселелерге коомчулуктун көңүлүн бурууга жетишкен.

Автор мезгил мезгили менен анын иштеринин алдыга жылуусуна бут тоскон, өзүмчүл журналист Имановдун образына боёк сүртүп, анын ыплас иштеринин бетин Искендерге ачтырат. Жадагалса гонорар коюуда да «өзгө өздөй, жатка жаттай» деген принципти кармануусу Искендердин жинин келтирет. Романдагы Искендердин жалгыз каршылашы – Иманов. Анын «мавр» досу, ак дил акын Кулман жана редакциянын бир катар кызматкерлери дайыма анын ишине жардамчы, пикирлеш достору катары, эпизоддук болушса да эсте каларлык сүрөттөлгөн. Ал эми Нурайымдын жөнү башка. Искендер дайыма ал жөнүндө ойлонот. Нурайым, жашоо, сүйүү жөнүндө ойлогусу келбегенин айтканда, Искендер: – «Нурайым, тагдырга өтө оор, өктөм чечим чыгарууга жарабайт... Ири алды менен адамсың, татынакай, жапжаш, өрнөктүү өмүр сүрөрлүк алдыңкы адамсың»³ деп

¹ Бейшеналиев Ш. Таңдалган чыгармалар. Роман жана драмалар. – Ф.: Кыргызстан, 1978. – 96-б.

² Ушул китепте. 104-б.

³ Ушул китепте. 111-б.

эскертет. Бул анын тазалыгы, адамдарга камкордук менен мамиле жасаган адамкерчилиги эмеспи.

Ш. Бейшеналиев «Урпактар үнү» романында биздин замандашыбыз Искендер Бектуровдун образын ар тараптуу жана терең ачууга жетишкен. Анын коомдук актуалдуу маселелерди өз убагында көтөрүп, коомчулуктун көңүлүн аларга бурдурууга жасаган иш-аракетинде жаштар газетасы өзүнчө бир трибундук милдетти аткаргандай. Жазуучу автордук позициясын ишке ашырууда ийкемдүү стилдик каражат табууга жетишкендигин өзгөчө белгилегибиз келет.

Романда ар кыл актуалдуу проблемалар көтөрүлүп, алар публицистикалык стиль менен көркөм стилдин жуурулушунда ишке ашкан.

Романдын көркөм фактурасындагы маңыздуу моменттерди белгилүү адабиятчы Е. К. Озмитель да өз кезегинде белгилеген: “Интересен и роман Ш. Бейшеналиева о современной национальной интеллигенции “Голос наследников”. Повествование в нем ведется от имени главного героя, форма повествования выбрана автором не случайно. Она соответствует творческому замыслу. Ш. Бейшеналиев решил как бы “изнутри” показать духовный мир своего молодого современника – наследника национальных традиций и одновременно социально, нравственно устремленного ко всему новому, что несет в себе и с собой жизнь. В известном смысле это автору удалось”.

Андан ары адабиятчы романдын композициялык, стилдик маселелерине токтолуп, андагы алымдуу жетишкендиктердин бири катары төмөнкүнү белгилейт: “Повествование от третьего лица и героя происходящего, совмещаясь с анализом мотивов поведения и отношения сестры и мужа к делу и между собой, изображение действия, поступки достаточно полно раскрывают индивидуальность типических ситуаций и психологии характеров.

Но такого художественного уровня романной обрисовки типических характеров в типических обстоятельствах Ш. Бейшеналиев достигает далеко не всегда”¹.

Адабиятчынын бир топ байкоолору туура. Айталы, романда башкы каармандын эже-жездесинин иш боюнча да, үй чарбасы боюнча да, эрли-зайыптык мамилелери боюнча да интеллигент адамдардын үлгү болорлук образдары берилгендигин көрүүгө болот. Автор буларды идеал катары, плакаттык таризде чагылтпастан, кадыресе турмуштук жагдайларда бир туруп кесиптик жагынан (экөө тең артист болгондуктан бири бирине кандай насаатчы да, сынчы да болууларын), бир туруп мейман күтүү учурунда (мен эркек, сен аял дешпей үй-бүлө кадыры эки адамга тең зарылдыгын айгинелеген мамилелерин), бир туруп ата, эне катары, улуу катары баласына (Болотко), бир тууганына (Искендерге) жасаган камкордуктарын реалисттик планда көркөм тартып, алардын адамдык натурасын ар тараптан толук кандуу түзүүгө жетишет. Ошондой татымдуу сценалардын катарына дагы Искендердин жаңы жылдын алдында командировкага барышын кошуу ылайык. Алыскы тоо ичиндеги командировкада Искендерди райком комсомолдун секретары Смаил Ибраев, биринчи катчы Ашыр Сарбашев менен гана тил табыштырып, маектештирип тим болбостон, Асыл, Талип, Абдракман сыяктуу карыя менен жолуктуруп, кызыктуу окуяларын уктуруп, малчылардын турмушу тууралуу, алардын кесиби бир “сонун да” менен бүтпөстөн, “ачуусу” да бар экендигин таанытат. Натыйжада башкы каармандын “жаштар малчылыкка” деген ураанынын практикалык жагы теориялык тарабы менен не себептен айкалыша албай жаткандыгын түшүнүүдө, түшүндүрүүдө алардын турмуштук жүйөлөрүн таап, чечмелейт. Ал командировка Искендер үчүн көп нерселерди туура түшүнүүгө сабактык командировкадан болуп калды. Айрыкча Абдыракман карыя менен болгон маектерден кыргыздар өзүлөрүнүн жашоо ыңгайына жараша өз алдынча бир

¹ Озмитель Е. К. Зрелость национальной литературы: Достижения, проблемы, перспективы. – Ф.: Адабият, 1990. – стр. 110–111.

топ өрнөктүү улуттук маданиятын иштеп чыккандыгын, ал нускалуу адамдардын үй тиричилигинен тартып мал күтүү, жандуу жаратылыш менен мамилесине чейин көрүнүп тургандыгын жана алардын бүгүнкү күн үчүн да актуалдуу экендигине ынанат. Азыр заман башка деп ал өрнөктүү маданиятты ашкере нигилисттик менен жерүү – бул жеңил ойлуулук, тайыздык экендигине Искендер дагы бир жолу ынанды. Маселен, улуттук оюндардын бири жөнөкөй эле упай (чүкө) оюну “кол бильярдындай” кабылданып элдик маданиятка болгон ынтызарлыгын дагы күчөтөт.

Искендердин өз ишин билген адистигин так, жетик берүүдө автордун редакцияда топтолгон тажрыйбасы зор роль ойногондугун белгиледик. Тарыхчы, илим адамы катары Искендерди мурда эле (редакцияга келгенге чейин) кыргыздын Октябрь революциясына чейинки тагдыры кызыктырып келген. Романда ачык айтылбаса да башкы каарман Искендерди (демек аны менен бирдикте авторду да) советтик тарых илиминин бир жактуулугу, ашкере саясатташтырылгандыгы тынчсыздандыргандыгы байкалат. Элдин нечен кылымдык салттуу маданияты көңүлдөн тышкары калып жаткандыгы, ата-бабалардан мураска калган каада – салттарды алардын түздөн-түз мураскери болгон урпактары унута баштагандыгы, татыктуу мамиле болбой жаткандыгы Искендерди ойлонтчу. Аңгыча өзү устат катары өтө урматтаган профессор Азимов элдик мурас жөнүндөгү көлөмдүү макаласын гезитке жарыялоону сунуштап калды. Келип түшкөн маселенин чырлуу экендигин билип туруп, күнүмдүк башка актуал проблемаларга өзөктөштүрө, жалпы иштин маанилүү бөлүгү катары көрсөтүүгө жетиши Искендердин мыкты редакторлук иш билгилигинен кабар берет. Дал ушуга байланыштыра автор романдын публицистикалуулугун дагы арттырган.

Ушул жерде белгилей кетүүчү нерсе, романда жазуучунун турмушунан алынган реалдуу факт-материалдардын орун алгандыгы. Алдыда жазуучунун өзгөчөлүктөрүнүн бири катары айтып өткөн элек, Ш. Бейшеналиев чыгармаларын көбүнчө турмуш чындыгына негизденип же таасирленип эле эмес, турмуштагы чындык окуялардан алып жазат, анын көпчүлүк

каармандары прототиптүү каармандар мисалы, Кычан Жакыпов, Ракмат Сарбаев, Тоголок Молдо деп. Бул чыгармаларда жазуучу башка тарыхый адамдардын өмүр тагдырынан алып чыгарма жараткан болсо, “Урпактар үнүндө” романдын сюжетинин негизги окуяларын өз турмушунан алган, автордун өзүн кайсы бир деңгээлде Искендердин образынын прототиби катары карасак болот. Себеби, Ш. Бейшеналиев да каарманы Искендер сыяктуу илимий кызматкерлик иштен редакция кызматына өтүп, 1956–59-жылдары Кыргызстан жаштарынын гезити болгон “Ленинчил жашта” баш редактор болуп иштеген жана ушул газетада романда сөз болгондой элдик маданий мурастар жөнүндөгү талкуу уюштурулган.

Бул демилгени жазуучу Ш. Бейшеналиев редактору болуп иштеген “Ленинчил жаш” газетасынын чыгармачылык тобу көтөрүп, ошол кезде унутта калып бараткан кыргыз элинин маданий мурастары жөнүндөгү олуттуу жана масштабдуу пикир алмашууну гезит бетине уюштурушкан.

Бул максатта алгач гезиттин 1956-жылдын 9-сентябрындагы санына Кыргыз эл акыны А. Токомбаевдин “Элдин чыгармачылык мурастар эстен чыкпоо керек” аттуу макаласы жарыяланган. Аталган макалада негизинен кыргыз элинин маданий мурастар маселелеси козголуп, кыргыздын унутулуп бара жаткан оймо-чиймелерин, улуттук аспаптарын, улуттук кийимдерин, элдик музыкалык чыгармаларын, улуттук оюн-зоокторун, улуттук спорт оюндарын кайрадан жандандыруу күн тартибине курч түрдө коюлган.

А. Токомбаев минтип жазган: “Элибиздин маданий мурастарына кеңири көңүл берилбей, кайдыгер кароонун натыйжасында кымбаттуу элдик чыгармалардын кай бирлери өтө олуттуу изилдөөгө ээ боло албай, пайдасыз сыяктуу унутулуп бара жатат”¹. Жазуучу маданий мурастардын унутулуп бара жаткандыгын эскертүү менен, бул маселелерди чечүүдө негизги иш

¹ Токомбаев А. Элдик чыгармачылык мурастар эстен чыкпоо керек / Китепте: Элдик маданий мурастар (1956–1957-жж. “ЛЖ” гезитине жарыяланган элдик маданий мурастар тууралуу талкуунун материалдары). – Бишкек, 2003. – 21–25-беттер.

маданият министрствосу менен илимдер академиясына да жүктөлөрүн баса белгилеген.

Ушундай маанайдагы талкуу 1956-жылдан 1957-жылдын ортосуна чейинки аралыкта жүрүп, бүткүл элдик мүнөзгө өткөн. Анткени талкууга республикага белгилүү адамдар, жазуучулар, композиторлор, сүрөтчүлөр, артисттер, адабиятчылар, элдик кол өнөрчүлөр, карапайым окурмандар зор ынтызарлык менен катышышкан. Жазуучунун өз сөзү менен айтсак: Академияда, “Жаш ленинчиде”, Комсомолдун Борбордук Комитетинде, Жазуучулар союзунун башкармалыгында жана президиумда такшалуудан өткөн, ал уюмдар менен байланыш чың болгондуктан, ишенимди да актоо, негизгиси – тайсалдабай ынтызарлык жана демилгелүүлүктү, изденүүчүлүк жана чечкиндүүлүктү туу тутуп иштедик.

Окурмандарыбыз көбөйүп көпчүлүккө жакса, айрым чиновниктер, калемдештер чочуркап да, чочулап да “ээн эркин ээлектпей” тизгинибизди тарттырууга да далбасташты. Ал кезде “Кыргыз маданиятынан” дайын жок. “Советтик Кыргызстанга” жарыша чыккан “Ленинчил жашты” шыноорлоп колдогондор да, “тайманбастар” деп чымчымайлар да бизге маалым эле.

Жаңы бөлүмдөрдү уюштуруп интеллектуалдык, адистик деңгээли жетерлик, көз карашы да, калеми да курч жаш журналисттерди ишке тарттык... Бүгүнкү жана келечекти таразалап, ар кыл пикирлер айтылып, акыр элибиздин улуттук кызыкчылыгын ойлоп, болочокто жүзөгө ашырыларына бел байлап талкууну ачууга макулдаштык. “Эй жигит, этиеттесеңчи, улутчул делип мертинип алба” деп чочулап, оолактаган агаларыбыз да болду.

Талкууну улут кеменгери, башынан далай жалааларды, камак, каралоолорду өткөргөн А. Токомбаев кеңири маанилүү макаласы менен ачты. Аны колдоп: Г. Айтиев, А. Малдыбаев, М. Рыскулов, А. Боталиев, аларды кубаттап жаш-кары дебей республикабыздын булуң-бурчундагы азаматтар

тобу менен да, жекече да үн кошушуп, жыл маалынча талкуубуз кызуу уланды¹.

Ш. Бейшеналиев ошол күжүрмөн жылдарды эскерүүдө элдик мүдөөнү туу туткан омоктуу ошол ишмерлик мектептен бүгүнкү көрүнүктүү окумуштуу Качкынбай Артыкбаев да жапжаш курагында атуулдук сабак алып, такшалгандыгын белгилейт. Романдагы редакциянын белдүү кызматкерлеринин бири, “иш үчүн жанын таштаган кур жасакерленип бүгүлбөй, билгенинче төл пикирин бетке айткан” жаш бөлүм башчы Абакир Оморовдун образынан бир убакта Ш. Бейшеналиев менен бирге иштеп “Ленинчил жашта” эмгек жолун баштаган К. Артыкбаевдин элеси да ачык-айкын көрүнүп турат.

Романда элдик мурас жөнүндөгү турмуштун ар кыл тармагындагы стандартка айландырган нерселерди кайра жандандыруу, чыгармачылык мамиленин индивидуалдуу мүнөздө болушуна жетишүү маселесин, а тургай реклама, көрнөктөрдөгү жазуулардын эки анжы чыгып тургандыгына чейин козготуп, коомдук жашоодогу билинбеген, майда көрүнгөн, бирок ар улуттун өзүнчөлүгүн түзөр нерселердин кейиштүү тагдырын ортого салат. Элдик мурас жөнүндөгү дискуссиянын жүрүшүндө кыргыз элинин боз үйүн калыбына келтирүү, анын малчылардын көчмөн шартындагы артыкчылыктары тууралуу ойлор да эл тарабынан айтылат. Башкы каармандын демилгеси менен башталган талкуу элдин калың жана түркүн катмары тарабынан кызуу колдоого ээ болгондугун тастыктоо ниетинде жазуучу композитордун, студенттин, илимпоздун, жумушчунун жана башкалардын пикирлерин башкы фигуранын эскерүүсүндө ортого салат.

Эмне үчүн Ш.Бейшеналиевдин дал ушул романында элдик мурас, боз үй тууралуу ойлору козголбой калды? Мунун тарыхый себептери алда канча тереңде. Анткени, алтымышынчы жылдардын башында социалисттик коомдо

¹ Бейшеналиев Ш. Арымдуу азамат (Окумуштуу К. Артыкбаев ж-дө юбилейлик макала) // Эркин-Тоо. – 1994. – 2 -нояб.

саясий жылыштар аз да болсо пайда болду да, анын таасири коомдук аңсезимдеги өзгөрүүлөрдү шарттаган болучу. Ошолордун бири катары Ч.Айтматовдун «Гүлсарат» чыгармасындагы ушуга окшош ойлорду атоонун ыңгайы келүүдө. Анда төңкөрүштүн алдыңкы жылдары «эскинин саркындысы саналган» боз үйлөрдү өрттөөгө демилгечи болгон Танабайдын бармагын тиштеши, Гулсаратка салынган кишенден улам кол өнөрчүлүктүн баалуулугу жөнүндө ойго батып, азыр сөйкөнү деле, дагараны деле алюминийден чампалап чыгарып жаткан бир түстүүлүк мамиле жөнүндөгү ой толгоосу, кейиши да публицистикалык тейде чагылдырылган болучу. Мындай ой жүгүртүүлөрдүн кыргыз адабиятында пайда болушу кокустук же бирин бири туурагандык саноо натура болмокчу. Ал баарыдан мурда өзүн таануу процессинин жүрүшү, анын катализатору болгон интеллигенциянын, биринчи кезекте жазуучулардын коомдук озуйпасына карата жаңыча мамилелеринин көрүнүшү сыңары дегенибиз так.

Романда Искендердин экинчи сюжеттик линиясы б.а. анын Нураим менен болгон арзуу мамилеси мында схематикалык ыкмада өөрчүбөйт. Аны автор кыйла татаалдантат. Бирок мындагы татаалдык автордун эрки менен, жасалма күчөтмөлүктө жаралбастан, кызматкер атанып төбөсү көрүнүп, анын үстүнө курагы да жетилип калган кызбаланын психологиясынын табигый чечилмеси.

“– Эх, Искендер, сен ойлогонду мен да ойлойм. Турмуш курбаган өмүр кандай болоорун да билем. Тагдыр бизден эмнени күтүп, эмнени ыроолорун да билем. Өтө жаш да эмеспиз. Атаганат, он сегиз, жыйырмананын ортосунда неге минтип ынак болбодук экен?”

Анын негедир чечилип, сыр түйүнүн улаарын болжоп сөз чойдум:

– Анда эмне болмок?

– Анда турмуштун аки-чүкүсүн ажырата элек жаштыктын күүсү менен үйлөнүү да жеңил болмок”¹.

Бала кезден тааныш болушуп, кийин кызматка байланыштуу бири жетекчиси, экинчиси анын кол алдында иштеп калган учурда эже-жездесинин үй катыш Абылов досунун кызын ага колуктулукка ыйгарып жүргөнүн уккан башкы каарманда ички сезимдер капилеттен пайда боло калбады. Нураим да “Жолдоштугубуз кала берсин. Бу темадан башканын баары жөнүндө сүйлөшөбүз. Таарынба. Макулбу?”² – деп, анын напсисин тыйып, сынак өткөзүүгө даярданат. Бул жөнөкөй сынак эмес. Ал “сүйүү үч бурчтугунун” чечилиш сынагы. Закир – Нураим – Искендер. Экөөнүн кимисине кыздын көңүлү ынайт, кимиси жигиттик сапаттарды көрсөтүп татыктуу боло алат? Бир караганда фольклордо небактан бери колдонулуп келаткан мотив. А чечилиши кандай деген суроо туулат. Автор фольклордогу кыз сынагынан өтүү мотивин пайдалангандай сезилгени менен мотивдин натыйжалары чыгармачылык менен өздөштүрүлгөндүгүн айгинелейт. Автор эч кимисине симпатиясын ыйгарбайт, тескерисинче ар бир персонажга өзүн көргөзүү ыктыярын толук калтырат. Натыйжада Закир Апасов да, Искендер Бектуров да кызматкер катары, адам катары ар кимиси өзүнчө баалуу экендигине ынануу удулу ачылат. Ошондуктан Апасовдун үйлөнүшү жөн эле жолдон чыгуу, бошотуудай саналбастан, өз бактысын табуу үчүн болгон күрөштүн жыйынтыгы деп каралат. Айрыкча анын үйлөнүү тууралуу чечимин билдиргенден кийин өлгөн жарынын мүрзөсүнө баруу эпизоду аны сонун далилдейт.

Ш.Бейшеналиевдин романдарында приключениялуу жанрларда колдонулган детективдик ыкмалар да учураарын белгилемекчибиз. Мындай ыкма биринчи жолу анын «Таалай жолу» романындагы каармандарынын бири Түгөлдүн өткөн өмүрүнөн маалымат берүү учурунда келтирилген. Ш.Бейшеналиевдин кийинки романы «Урпактар үнүндө» да Искендер менен

¹ Бейшеналиев Ш. Урпактар үнү. Роман – публицистика. – Ф.: Кыргызстан, 1969. – 304-б.

² Ушул эле китепте.

Имановдун ортосундагы конфликттик линиянын чечилишинде детективдик стилдик ыкманынын пайдаланылганын жолуктурабыз. Кыргыз романистикасынын тарыхына кайрылсак, детективдик курч окуялуу сюжет курууну биринчиден болуп профессионалдык кыргыз адабиятында Касымалы Жантөшев „Каныбек“ романында бир топ ыктуу пайдаланган эле.

«Урпактар үнү» романында учураган детективдик ыкма, ошентип, кыргыз романы үчүн жаңылык деле эмес. Кептин төркүнү, анын жаңы же эскилигин тактоодо эмес, маселе андай ыкманы сөзгө алынып жаткан калемгер канчалык даражада ийкемдүү колдоно алды? «Урпактар үнүндө» калемгер интриган, карьерист Имановду жана Искендерди карама-каршы коюп, нравалык конфликттин чыңалуусун жана чечилишин дааналоо үчүн аталган ыкманы колдонгон. Окуя мындай өөрчүйт. Көптөн бери оюндагы илимий пландарын ишке ашырууга чолоосу тийбей жүргөн Искендерди Иманов мейманканага жанга билгизбей жайгашууга көндүргөн болот. Мындагы башкы максат Искендердин иш пландарына көмөктөшүү болбостон, амал менен ага келиндерди жиберип жаманатты кылып, көп мезгилден бери эңсеп да, күтүп да жүргөн баш редактордук кызмат орунду ээлеп калуу. Бирок, мындай ашкере боорукердиктен шек санаган Искендер жездесинин жана анын досу, эски чекист Абыловдун акылы менен Имановдун купуя пландарына каршы өз амалын ойлоп табат, болгондо да мамлекеттик тиешелүү органдардын жардамына таянып. Натыйжада алардын камырдан кыл суургандай аракеттеринин арасында Имановдун эки жүздүү бети ачылып, арамдык кылык-жоруктары жалпыга дайын болуп, редакциянын нравалык атмосферасы тазара түшөт. Суроо туулат: Имановдун ким жана кандайлыгын аныктоо үчүн коопсуздук кызматынын жана башкалардын жардамына кайрылуу башкы каарман үчүн зарыл беле, окуянын, карама-каршылыктын ички логикасы үчүн ушундай детективдик чечилиш зарыл беле. Албетте, жок! Ошондон улам Ш.Бейшеналиевдин романында орун алган бул детективдик линия чыгарманын көркөм структурасына олуттуу маани берүүгө чамасы аз эпизоддордон экендигин

белгилөө керек. Ал тек сюжеттин бир калыпта өнүгүшүнө бир аз жандантуу берүү функциясын гана аткарып турат. Эпизод окууга кызык жазылгандыгына карабастан сюжеттик линиянын жалпы фонунда идеялык-көркөмдүк жактан анча деле баалуулук сапат кошо албайт. Мындай айрым алешемдиктер романдын көркөмдүк жагына тиешелүү. Ал эми тематикасы жагынан алганда “Урпактар үнү” өз мезгилиндеги жаңычыл чыгармага кирет деп корутунду чыгаруу жөндүү.

Романда турмуштун көп катмары камтылып, анда айтылган ойлордун актуалдуулугу өз маалында жана бүгүнкү учурда да кымбат бойдон калгандары бар. Аларга улуттук тилдин абалы, келечеги адабий сындын коомдук, эстетикалык, идеялык функциясы жана таланттарга аяр мамиле жасоо жөнүндөгү ой салган сүрөттөөлөр кирет. Эл оозуна аңыздалып, ырлары алынып калган жаш акын Кулман Карасартовдун ырлар жыйнагына байланыштуу адабий гезит менен жаштар гезитинин ортосундагы кайымдын жүрүшү тууралуу окуя, анын финалы айтылгандардын бирине гана мисал. Тематикалык жактан жаңылык саналганына карабастан романда каармандардын коомдук өсүшүн көркөм ачууда айрым жондото баяндоолор, көп сөздүүлүк, деталдаштырууда өтө майдалап жиберген учурлар орун алган. Бул албетте, техникалык мүнөздөгү жана сөзсүз түрдө, чеберчилик маселесине байланыштуу оруттуу кемчилик болуп эсептелет. Ошондой эле романда кээ бир учурда одоно салыштыруулар, ыксыз колдонулган фразалар да кездешет. М: “тишин шалдырт эттирди” (95-бет), “колхоздун койчусу ак ниет дүмбөкү” (172-бет), “уялыңкы омсоңдодум” (146-бет), “сүйлөмдөрдү чөнтөк дептерчеме нукудум” (223-бет), “бөйтөйгөн дидарына кирпичимди сүзөм” (232-бет) ж.б. Албетте булар романдын жалпы көркөм-эстетикалык баалуулугуна терс таасирин тийгизбей койбойт. Романдын көркөмдүк маселелери боюнча кетирилген ушу сыяктуу кемчиликтерди адабиятчы А. Садыков да объективдүү белгилеген.¹

¹ Караңыз: Садыков А. Жетилүү сапарында: Адабий сын макалалар. – Ф.: Кыргызстан, 1980. – 14–16-беттер.

Анткен менен, жалпысынан “Урпактар үнү” романында Ш. Бейшеналиевдин романчылык ойлоосунда сапаттык жылыштарды айгинелөөчү фактылар жолугарын айтуу эп. Алар, биринчиден, адабият коомдук окуялардын регистратору эмес, коомдук аң-сезимдин маанилүү формасы экендигин, экинчиден, ар бир коомдук окуянын өнүгүшүнүн “тарыхый перспективасын” (В. Белинский) көргөзүү жазуучунун озуйпасы экендигин жана ал калемгердин интуитивдик көрөгөчтүгүнө, фантазиясына байланыштуу көркөм формада, көркөм каражат, ыкмалардын жардамы аркасында ишке ашусу зарылдыгын романдын автору көңүлүнүн борборунда туткандыгынын натыйжасында ишке ашкандыгы айкын байкалат.

Ш. Бейшеналиевдин «Урпактар үнү» публицистикалык романы кандайдыр бир деңгээлде автобиографиялык болуп кетерин да белгилешибиз керек. Чыгарма башынан аягына чейин жазуучу Ш. Бейшеналиевдин өмүр баяны, чыгармачылыгы жөнүндө болбосо да романда биографиялык материалдар колдонулгандыгы айныксыз чындык. Тагыраак айтсак, мында бир гана Ш. Бейшеналиевге тиешелүү биографиялык материалдар эмес, азыркы күндө кыргыз элине кеңири таанымал окумуштуу, сынчы, акын, педагог, филология илимдеринин доктору, профессор Качкынбай Артыкбаевдин ошол мезгилде «Урпактар үнү» романында көтөрүлгөн курч проблемаларды так ушул «Ленинчил жаш» газетасында бөлүм башчы болуп иштеп турганында алып чыккандыгы жөнүндө материалдар да романдын негизин түзүп тургандыгын байкаса болот. Сөзүбүз кургак болбос үчүн Ш. Бейшеналиевдин К. Артыкбаев жөнүндө жазган «Арымдуу азамат»¹ макаласына кайрылалы. Анда жазуучу буларды эскерет: «ЛКСМ БКда иштеген биздин койгон маселебизди Ыскак Раззаков колдоп, «Ленинчил жаш» гезитинин көлөмүн «Правданыкындай чоңойтуп, редакциянын кызматкерлеринин санын жана гонорарын көбөйтүп, чыгармачылык чөйрөнү эңсеп суранган менин өтүнүчүмдү кабылдап, катчылыктагы бардык шарты

¹ Бейшеналиев Ш. Арымдуу азамат / Жыйнакта: Элдик маданий мурастар. – Бишкек, 2003. – 106–110-беттер.

(айлык, машина) менен, бюро мүчөсү катарында ишти жаңыча жолго коюу ишенимин, акыл-кеңешин айтып, жооптуу редакторлукка дайындады»¹.

«Ленинчил жаш» гезитин мурдагысындай чылгый официалдуу жана чарбалык кабарларга толтурбастан, доордун, коомчулуктун кызыкчылыгын ойготуп, талаптуу маселелерди көтөрүүнү, башта эчен токой көңүл бурулган элибиздин тарыхына, маданиятына, илимине, улуттук интеллигенциябыздын калыптануу жолуна байланыштуу баарлашууларды, жооптуу кызматкерлерге, министрлерге ачык кат аркылуу кайрылып, жоопторун жарыялоону баштадык².

Демек Ш. Бейшеналиевдин эскерүүсүнөн көрүнүп тургандай, «Урпактар үнү» романынын сюжеттик негизинде жаткан окуялар чындыгында да турмуштун ошол келкисинде, республиканын журналистикасынын тарыхында болгону чындык.

К. Артыкбаевге жаштыгына карабай, чоң ишеним артылып, «Ленинчил жаштын» үгүт-насыят бөлүмүнүн башчылыгына иштөө милдети жүктөлөт. К. Артыкбаевдин ошол мезгилдеги журналисттик жигери, жаштык курчтугу, иш билги ишмерлиги тууралуу Ш. Бейшеналиев жогорудагы макаласында буларга токтолот:

«Чыгармачылыгын эмгек, жоокер адамдарыбыздын тагдыры, чарбадагы оош-кыйыш маселелер жаатында бийлик ээлерине (министрлерге ж. б. жетекчилерге) талап коюп кайрылып, жоопторун чыгарууда да Качкынбайдын деңгээли жетерлик дилгирлиги гезиттин маанилүүлүгүн, таасирдүүлүгүн арттырган. Экинчи улуу муундагыларга шек туудуруп, аталар менен балдардын ортосунда жик салган улуттук тарых, маданияты, тилибизди унуткарууга, жерүүгө багытталган Хрущевдик саясат аргасыздан кабылданган менен интеллектуал чөйрөлөрдө таң калуулар, нааразычылыктар өкүм сүргөн. Автоном республикаларда улуттук гезиттер дубляждалып, окуу жайларында чылгый орус тилинде сабактар өтүп, жыйын,

¹ Жогорку жыйнак. 106-б.

² Ошол эле жыйнак.

иш кагаздары да улуу тилде жүргүзүлүп, ал таасирлер бизге да жуга баштаган.

Дал ошондой опурталдуу мезгилде «Ленинчил жаш» улутубуздун сыймыгына айланган агаларыбызды чакырып, тобу менен да, жеке да маек курдук. Эгер көпчүлүгүнөн колдоо алсак унуткарылып бараткан тарыхый жана маданий мурасыбыз жөнүндө талкуу ачууну, журтчулугубузга кайрылууну баштамакпыз. Бул атуулдук тобокелчи жүрүш канчалык опурталдуулугуна карабастан редактордун керт башынын жана ал ишенген К. Артыкбаев жетектеген бөлүмдүн жоопкерчилигинде жүзөгө ашырылмак»¹.

Ошентип, «Урпактар үнү» романында көркөм чындыкка айланган турмуштук окуя өз мезгилинде Ш. Бейшеналиев, К. Артыкбаевдердин жеке демилгелери менен көтөрүлүп, адабий мурас жөнүндөгү өз учурунда козголгон маселелер көп тармакты кучагына алган. Анда көтөрүлгөн негизги маселе «Кыргыздын улуттук асыл салттары, колдонулбай бараткан азем буюм-теримдери, боз үй, ат жасалгалары, жарашыктуу кийимдери, адабий-музыкалуу бай мурастары, тарыхый санжыралары, спорттук оюндары, алардын наамдары, үлгүлөрү эскертилип, саналып, кайрадан калыбына келтирилип, жаңы түрлөр кошулуп, жашоо тирлигибизди көрктөндүрүп, аалам алкагына кыргыздардын жакшынакай өзгөчөлүгүн таанытууга, байыркы тарыхка, маданиятка ээлигин туюнтууга зор үлүшүн кошкон»².

Кыргыздын эки мыкты азаматынын кошбирдиктүү образы катары түзүлгөн Искендердин образынын терең маанилүүлүгү, көөнөрбөстүгү да, тескерисинче, мезгил өткөн сайын анын маани-маңызы тереңдей бере тургандыгы да (романда көркөмдүккө байланышкан айрым бир кемчиликтер орун алганына карабастан) менимче, ушул жагдай менен түшүндүрүлөт.

Ш. Бейшеналиевдин окурмандар жана адабиятчылар арасында эң кызуу талаш жараткан романдарынын бири – “Болот калем”. Ал кыргыз элинин

¹Бейшеналиев Ш. Арымдуу азамат / Жыйнакта: Элдик маданий мурастар. – Бишкек, 2003. – 108-б.

² Ушул эле китепте. 109-б.

айтылуу жазгыч акындарынын бири Тоголок Молдонун өмүрү, чыгармачылыгын көркөм түзүүгө багышталган. Акындын өмүрү, чыгармачылыгына кайрылуу жазуучу тарабынан кыргыз адабиятында биринчи жолу эмес. Ал тууралуу “Боз торгой” аттуу драмалык чыгарма Ж. Садыковдун калеминен да чыккандыгы белгилүү. Романдын биринчи китеби 1981-жылы, экинчи китеби 1983-жылы жарык көргөн. Романдын көркөм структуралык табияты тууралуу окумуштуу-адабиятчы К. Артыкбаев сөз баштардан мурда Борбордук Азиядагы коңшулаш элдердин бул тариздеги чыгармаларына, атап айтканда М. Ауэзовдун “Абай жолуна”, өзбек калкындагы Алишер Навои тууралуу чыгармага аналог жүргүзүү менен алар дүйнөлүк адабияттын (биринчиси) классикасы болуп калгандыгын белгилейт. Кыргыз адабиятындагы А. Токомбаевдин “Токтогул” романынын бүтпөгөндүгүн эскерип келип, Ш. Бейшеналиев “ошол мыкты салтты улантуу максатында улуу акыныбыз Тоголок Молдо жөнүндө роман жазгандыгын”¹ мыкты саамалык катары санарын билдирет. А эми белгилүү адабиятчы А. Садыков: «Кыргыз калкы үчүн ошол Абай (сөз Абай Кунанбаев жөнүндө – Д. А.) өз элине сиңирген эмгеги сыяктуу эле кызмат кылган Тоголок Молдонун өз мурастарын окуу менен эле чектелбей, анын жаркын образын көркөм адабиятта жаратып, улуу агартуучунун баркы-баасын баштагыдан да көтөрүп коюу керек деген жазуучу Ш. Бейшеналиевдин арзырлык далалаты кубаттоого гана арзыйт»² – деген пикирде. Ушуга жакын ойду коллективдүү дагы бир эмгектен жолуктурууга болот³. Кыргыз адабиятында өз калкынын тагдырында зор роль ойногон бир чети агартуучулук, экинчи жагынан демократ акын катары кадыры бийик адамдын өмүр жолун көркөм чагылдырууга болгон жазуучунун аракети жалпысынан кубаттоого арзырлык деп саналганына карабастан романга

¹ Караныз: Кыргыз адабиятынын тарыхы. 7-т. – Б.: Шам. – 2002. – 68-б.

² Садыков А. Бирдиктүү үй-бүлөдө: Обзорлор, изилдөөлөр. -Ф.: Кыргызстан. – 1983. – 123-б.

³ Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. 2- т. – Ф.: Илим, 1990. –590–591-беттер.

карата ар кыл мазмундагы карама-каршылыктуу пикирлер¹ айтылган. Бул табигый нерсе. Бирок негедир “Болот калемдин” тегерегиндеги адабий талаш кандайдыр бир башка жаатташуучулук максаттарды да аркалай баштагандай сезилгендиктен улам роман тууралуу макалаларды жарыялаган гезит “Кыргызстан маданияты” өзүнүн баасын берип, талкууну токтотууга аргасыз болгон эле². Гезит мунусун төмөнкүдөй аргументтейт. “Баарыдан мурда айтылчу нерсе – “Болот калем” жөнүндөгү макалалар авторлордун ар түрдүү, атүгүл карама-каршы позициясын билдиргендиктен жарыяланды. Атап айтканда, С. Карымшаков менен К. Матиев романдын өңчөй оң жактарын көрсөтүүнү, аны мактоону ниет кылган. Ал эми К. Асаналиев, тескерисинче, чыгарманын олуттуу кемчиликтерин ашкерелөөгө умтулат. Үчүнчү позицияны (К. Эдилбаев) шарттуу түрдө “ортомчул”, “тендемечил” деп атаса болот; ал эки тарапка тең кошулбай, чыгармадагы ийги жактарды да, кемчил жактарды да белгилейт.” (Бул макалаларга зарылдыгына жараша изилдөөлөрдүн жүрүшүндө токтолмокчубуз.)

Романдын фактурасында, белгилүү болгондой, Тоголок Молдонун өмүр жолу чагылдырылган. Бир караганда Тоголок Молдонун өмүрү, чыгармачылыгы, чыгармалары узун-туурасынан изилдегендей таасир калтырганы менен ал алиге кыргыз калкы үчүн чети оюла электиги роман жарыялангандан кийин дааналана түштү. Себеп дегенде, жазуучу тарабынан келтирилген айрым турмуштук окуялар, акындын чыгармачылык лабораториясына таасир тийгизген адабий булактар адабиятчылар арасында “ушундай беле” деген пикирди жаратып, полемиканы жандандырды. Айрым адабиятчылар “Болот калем” романы илимий изилдөөчүлүк эмгек эмес, **көркөм чыгарма** экендигин белгисиз себептер менен “унутуп” калышып, андагы фактыларды Тоголок Молдонун биографиялык маалыматтары менен салыштырууга өтүштү. Жалпыга маалым аксиоманы эске салууга туура

¹ Карымшаков С. Адамгерчилик, акыйкат издегендер // Кырг. маданияты. – 1982. – 18-февр.; Матиев К. Тарыхый-реалистик роман // Кырг. маданияты. – 1984. – 1-март; Асаналиев К. Көркөмдүктүн реалдуулугу жана иллюзиясы // КМ, 1985. – 19-дек.; Эдилбаев К. Жанрдын жанылануу процесси // КМ, 1985. – 14-фев.

² «Болот калем» романынын тегерегиндеги талаштан улам: Редакциядан // Кыргызстан маданияты. – 1986. – 16-январь.

келет. “Болот калем” тарыхый-өмүр баяндык чыгарма болгонун, бирок калемгердин тарыхый инсандык өмүр жолун түзүүдө көркөмдөштүрүү маселесинде белгилүү деңгээлде эркин экендигин ойго салуу керек. “Тарыхый-өмүр баяндык роман жазган автор эки чоң нерсени көрсөтүүгө милдеткер: биринчиси – ошол доорду, экинчиси – ошонун фонунда тарыхый адамдын жүзүн ар тараптан терең, бирин-экинчисине шайкеш келтире сүрөттөй билүүгө тийиш”¹. Бул маселеге келгенде “романда камтылган тарыхый доордун масштабдуу панорамасы, эл турмушунун социалдык фонун, карама-каршы топтордун ортосундагы кагылыштардын курчтугу, окуялардын мезгилдик жана мейкиндик алкагынын кеңдиги, “гигантоманиянын” (“көлөм оорусунун”) эпкиненин эмес, чыгармачыл ниеттин көп кырдуулугунан, көп катмарлуулугунан, анын аткарылыш логикасынан келип чыккан, адамдын жашоо образы, тагдыр жолу, умтулуулары кандай факторлор менен шартталары көркөм изилдөөдөн келип чыккан². Тарыхый чыгармачыл личносттун көркөм образын түзүүдө автордун алдында чечүүнү талап кылган чыгармачылык бир топ татаал проблемалар турган. Биринчиден, адабий изилдөөлөрдө Тоголок Молдонун монументалдык образы небак түзүлүп калган эле. Экинчиден, Тоголок Молдонун чыгармачылык жолуна, салымына байланыштуу юбилейлик салтанаттар өткөзүлүп, алардагы официалдуу сөздөрдө да акындын чыгармачылыгынын саясий-социалдык маанисине өзгөчө басым жасалып, Тоголок Молдо социал-демократ акын катары жакшы “тааныш” каарман эле. Демек, социалисттик реализм талап кылган идеялык маселе жөнүндөгү пикир автордун эркинен тыш алдын ала аныкталган абалда болучу. Үчүнчүдөн, Ш. Бейшеналиев Тоголок Молдо сыяктуу Курткадан болгондуктан жердештик сый-урматтык мамилелерден да сырткары боло албастыгын кандайдыр бир даражада ойго алуу зарыл. Ушулардан соң гана Тоголок Молдонун образында автор тарабынан кошумчаланган көркөм табылгалар

¹ Садыков А. Бирдиктүү үй-бүлөдө: Обзорлор, изилдөөлөр. – Ф.: Кыргызстан, 1983. – 123-б.

² Матиев К. Тарыхый-реалисттик роман // Кыргызстан маданияты. – 1984. – 1-март.

бардык эле учурда өзүнүн функциясын так аткара алганбы же жокпу деген суроонун ажатын ачуу ыңгайын көрүүгө болот.

Адабиятчы, окумуштуу А. Эркебаев “мага Т. Молдонун образы өтө эле өзгөртүлгөндөй, жаңылангандай көрүндү” дейт да, мындай таңыркоосунун жөнүн төмөнкүлөргө байланыштырат. Анын оюнча кыргыз тарыхчы, филологдору жөндүү изилдей албай жаткан Молдо Нияздын “санаттарын оңой эле “замана” агымына ыйгаргандыгы”. Мындан башка өзбектерден А. Навоинин, Лутфинин, Мукиминин, Фуркаттын, Завкинин; казактардан Ч. Валихановдун, Ы. Алтынсариндин, А. Кунанбаевдин; орустардан Крыловдун, Пушкиндин, Лермонтовдун, Толстойдун, Ушинскийдин; каракалпактар Ажыныяз менен Бердахтын; түркмөн Махтумкулинин, фарсы классиктеринен Хафиздин ж.б. ысымдары менен Тоголок Молдонун тааныш экендиги, чыгармаларын билгендиги. Демек, А.Эркебаевдин пикиринен Ш. Бейшеналиев тарабынан субъективдүү мамиле жасалып, башкы каармандын өмүр жолунда учурабаган нерселерди чыгарманын фактурасына кошуу менен образды идеализациялап жиберген деген ой ачык сезилет. Ошол эле учурда ал “замана” агымынын ошо кезде жумурай журтка таанымал айтылуу өкүлдөрү Калыгул менен Арстанбекти эскерип койбойт”¹ – деп жогоркуларына кошумча дооматын билдирет. Биздин оюбузча жазгыч акын Т.Молдо биринчиден, буларды өз мезгилинде жакшы билгендигине шек албасак да болот. Экинчиден, “Болот калем” жазылган кезде адабиятыбыздын бул “барагына” катуу тыюу салынып тургандыгын эске салуу менен жазуучу өз романына аларды киргизсе, анын жарык көрүү тагдыры кандай болор эле деген суроону адабиятчыга кайра адрестегибиз келет. Биздин пикирибизде Ш.Бейшеналиев бул маселеден алыс болуу үчүн аң-сезимдүү түрдө Арстанбек, Калыгулдардын ысымдарын атоодон качкан.

Ал эми Тоголок Молдонун өз мезгилиндеги коңшулаш жана тектеш тилдүү элдердин чыгармачыл инсандарынын эмгектери, чыгармалары менен белгилүү даражада тааныш болгондугу тууралуу божомол илимий

¹ Эркебаев А. Кыргыз прозасынын контрасттары: Сын макалалар. – Ф.: Кыргызстан, 1983. – 88-б.

изилдөөлөрдө небактан бери айтылып келет. Айталы, илимпоз Ж. Таштемировдун эмгегинде ¹ 1956-жылы эле бул ой билдирилген. Башка бир илимпоз белгилүү кыргыз адабиятын изилдөөчү М. Богданованын пикирине таянуу менен жазгыч акындын чыгармачылык өзүнчөлүгүн түзгөн адабий булактар жана таасирлер катары А. Кунанбаевди, Ы. Алтынсаринди, Г. Тукайды, Каюм Насырини, Навоини жана башкаларды тайманбай келтирет². Улуу акындын дагы бир улуу замандашы катары саналган А. Токомбаев да Тоголок Молдонун 1905-жылдары эле казак, татар тилдеринде чыгып турган гезит–журналдар менен тааныш болууга жетишкендигин эскерет³.

А. Эркебаевдин пикирине карама-каршы келген пикирди А. Садыковдон да жолуктурабыз. Биздин көз карашыбызда А. Садыковдун пикири чындыктуу жана ал аргументтүүлүгү менен башкалардыкынан айырмаланып турат. Тескерисинче, «Болот калемде» жазуучу Т. Молдонун чыгыш акындарынын чыгармалары менен тааныштыгын сүрөттөө чыгармада ийгиликтүү чыккандыгы тууралуу А. Садыков минтип жазат: «Тоголок Молдо кат тааныгандыгына байланыштуу Навои, Фуркат, Абай, Алтынсарин сыяктуу чыгыш акындарынын чыгармалары менен тааныш эле. Буга ошол кездеги борбор шаар сыяктуу эсептелген Токмокто жашаганы себеп болгон. Аталган жана аталбаган чыгыш классиктеринин аттары да чыгармалары да ошол кезде кат тааныган адамдардын көбүнө жеткен. Тоголок Молдо Абай, Алтынсариндин котормолору аркылуу орус адабиятынын үлгүлөрүн да окуган. Мунун баары ал үчүн эң чоң турмуштук да, адабияттык да сабак катары анын акындык жолунда чоң роль ойногондугу автор тарабынан ишенимдүү жазылып берилген».⁴

Чындыгында да адабиятчы А. Садыков адилет белгилегендей «Болот калем» романы – чыгармачылык изденүү менен чоң аракеттин натыйжасында жазылган чыгарма. Чыгармада сүрөттөлгөн окуялар бири-бири менен

¹ Таштемиров Ж. Тоголок Молдонун чыгармачылык жолу. – Ф., Кыргыз ССРинин илимдер академиясы, 1956. – 14-б.

² Аманалиев Б. Социально-политические идеи Токтогула и Тоголока Молдо. – Ф.: Киргосиздат, 1963. –228-б.

³ Токомбаев А. Биздин Тоголок Молдо / Китепте: Тоголок Молдо: Изилдөөлөр, эскерүүлөр / Түзгөн Кайыпов С. – Б.: Адабият, 1991. – 7–18 -беттер.

⁴ Садыков А. Бирдиктүү үй-бүлөдө: Обзорлор, изилдөөлөр. -Ф.: Кыргызстан. – 1983. – 124 –125-беттер.

ырааттуу чиеленишин, Т. Молдонун чыгармачылык, инсандык, ал тургай манасчылык өнөрүн ачууда тиешелүү көркөм жүк көтөрүп турушат. Автор артыкбаш окуялар менен сюжеттик чаржайыттуулук түзбөйт, тескерисинче окуялардын динамикалык өнүгүүсүн көздөп, Т. Молдонун өспүрүм курагына чейинки окуяларды каармандын эскерүүсү аркылуу берет.

Тоголок Молдонун адам катары калыптануусунда тууганы Айылчынын эмгеги көп болгондугу, ал аркылуу кадимки Фрунзенин атасы Василь менен таанышып, андан дарыгерликти үйрөнгөнү жөнүндөгү эпизоддор ынанымдуу берилген. Ш. Бейшеналиевдин дагы бир жетишкендиги Т. Молдонун образын бардык оң-терс жактары менен жымсалдабай ачык сүрөттөгөндүгү. Мисалы Т. Молдо жаш кезинде колунда бар адамдарга көз каранды болуп «кызмат» кылып жүргөнү жашырылбайт. Акындын мындай «жоругу» тарыхый чындыкка эч каршы келбейт деп ойлойм, себеби теңчиликсиз заманда курсак тойгузуп жан багуу, үй-бүлө, тууган-туушканды багуунун бирден бир аргасыз жолу ушул болгону да чындык. Бул Т. Молдонун принципсиздигинен эмес, же бай-манаптарды сүйгөндүгүнөн болгон эмес. Ошол учурда аларга карата ачык күрөшкө чыкпаса да, өз чыгармалары (тамсил, санат, арман, кошоктору) аркылуу алардын жоруктарын ашкерелеп, сындагандыгы белгилүү.

Чүйдө жүргөндө Дүр мырза менен балдарды окутуудагы жаңы ыкмаларынын жакпагандыгы үчүн араздашып, Курткага кетүүгө аргасыз болот. Ал жерден Букарбай менен достошот. Курткада көп нерсеге көзү ачылып, тууган ким, душман ким экендигин тааныйт. Ушул окуялардан Ш. Бейшеналиев Т. Молдонун образын эволюциялык өнүгүштө, мүнөзүнүн акырындап калыптануусунда реалдуу сүрөттөөгө жетишкендиги көрүнөт.

Жазуучунун дагы бир ийгилиги анын романдын терс каармандарын сүрөттөөдөн байкалат. Аларды образдарын түзүүдө (мисалы Чүйдөгү бай-манаптын өкүлү Сооронбай менен Курткалык Мусакожонун образдары), алар Т. Молдого канчалык жаман иштерди жазаса да аларды бир беткей башкесер кылып сүрөттөбөйт. Алардын бийлик ээлери катары арамзалыктарына басым

коюлуп, кылдат сүрөттөлөт. Ал эми Дүр менен Калпаны сүрөттөөдө боёкторду бир аз коюлантып, алардын букараларга кара мүртөз экендигине көңүл бурат. Албетте, романда бардык эле нерсе жайында деп айтууга да болбойт.

Адабиятчылар К. Асаналиев, А. Эркебаевдер адилет белгиленгендей, “Болот калем” романында жалпы кыргыз романистикасына жана жазуучунун жеке стилине мүнөздүү болгон бир белги – көп сөздүүлүк, болгондо да образдын элестүүлүгүн арттыруу максатында колдонулган ашыкча метафоралык, метонимиялык салыштыруу мүнөзүндөгү көп сөздүүлүк бар экендигин көз жаздымда калтыруу эч мүмкүн эмес.

Мисалга романдагы Байымбеттин “Кыз Жибек” менен алгачкы таанышкан учурундагы Апай эненин чыгарманын “казакша анин” билдирген эпизодго кайрылалы:

– “Ой бай, шырагым, оу, Үлкен молдо турбайсыңбы. Кичине аялдап тыңдашы. “Кыз Жибектин” казакша ани мындай: – Апай эне шынга боюн ыргалта койкойгон куш моюнун созуп, агыш тамагын былкылдата, көзүн сүзүлтө, бөрсөйгөн эринин ачканда укмуштуудай бийик обон заңылдап узакка чалкый созулду дейсиң”¹. Бул бир гана сүйлөм ичиндеги жогоруда айтылгандай, ыксыз салыштыруулар (Астын сызган – биз). Ал эми романдын текстине кайрылганда мындай ыксыз, көркөмдүккө умтулган ашыкча көрүнүштөр өтө мол. Муну белгилүү адабиятчы К. Асаналиев өз кезегинде таамай көрсөткөн эле². Ошол себептүү адабиятчынын бул тууралуу айткандарына толук кошулуу менен артыкбаш кайталоонун зарыл эмес экендигин ойго алмакчыбыз. Адабиятчы К.Асаналиевдин өз пикирин айтуусун айрым адамдар тарабынан өз мезгилинде сынчыда пикир айтууда бир беткейлик бардай кабылданып, бааланганы белгилүү. Биздин баамыбызда, сынчы айрым учурда курч, ачуу пикир айтканына карабастан (К. Асаналиевдин пикир айтуу стилин унутпоо зарыл), ал романдын жалпы

¹ Бейшеналиев Ш. Болот калем. Роман. – Ф.: Кыргызстан, 1981. – 44-бет.

² Асаналиев К. Көркөм нарк: Адабий сын макалалар. – Ф.: Кыргызстан, 1988. – 109–128-беттер.

кыргыз романистикасындагы жана жеке автордун чыгармачылыгындагы маанисин кемитүү максатына азгырылган эмес. Адабиятчы романдын ийгиликтүү жана алешем жактарын адилет таразалоого аракеттенгендигине карабастан, кемчилдик тууралуу сөз арбыныраак айтылгандай таасир калтырган жагдайы да жок эмес демекчибиз. Романдын кемчилик жактарын ойго алуу менен аны толук бойдон жарамсыз чыгарма сынары тыянак чыгаруу такыр жарабас. “Болот калем” А. Садыков объективдүү белгилегендей, жалпысынан алганда дурус жазылган чыгарма. Автор романист катары дасыгып калгандыгын ал толук айгинелеп турат.”¹ Ошону менен бирге эле адабиятчы, сынчылар А. Садыков, К. Асаналиев, А. Эркебаевдер «Болот калемге» карата айтылган сындарындагы кемчиликтер да чыгармада орун алган.² Биздин оюбузча буга башкы себептердин бири катары калемгердин Тоголок Молдонун, жогоруда эскерилгендей, жердеши катары мамилесинде. Мындайча айтканда, анын элге жакшы таанымал келбетин көркөм формада жалпыга жеткирүү ниети романдын образдар системасынын чечилишине, сюжеттик линиялардын өнүгүшүнө доминант болуп калгандыгында. Ошонун натыйжасында башкы каармандын чыгармачылыгы боюнча болсун, өмүр таржымалы боюнча болсун гипотезалык фактыларды көркөм чындык катары чыгарманын архитектуроникасына кошуп, башкы каармандын реалисттик образын түзүүнүн ордуна анын идеология тарабынан сунушталган монументалдык даяр портретин шлифовкадан өткөзүп койгондугу романдын орчундуу алешемдигинен болуп калган.

Ш. Бейшеналиевдин соңку романы болгон “Жараланбаган жаралуулар” адабий сында оңдуу деле назарга алынбады. Сыягы, буга романдын өзү эмес, мезгилдин оош-кыйыштыгы “айыптуу” болду өңдөнөт. Роман темасы боюнча согуш мезгилиндеги курагынан эрте жетилген жаштардын турмушун чагылдырууга арналган. Адатта бул темада жазылган чыгармаларда эмгек,

¹ Садыков А. Бирдиктүү үй-бүлөдө: Обзорлор, изилдөөлөр. – Ф.: Кыргызстан, 1983. – 128-бет.

² Жогоруда көрсөтүлгөн эмгектер.

патриоттук идеяларга арбынырак орун берилип, жаштардын жеке турмушу да унутта калбагандай деңгээлде сүрөттөлүшү шарт эле. Ш. Бейшеналиевдин соңку романында каармандардын эки линиясы: коомдук жана жеке эриш-аркактыкта чыгылдырылып, а тургай жеке линиясы басымдуулук кылгандай таасир калтырат. Бирок мындан кыргыз романистикасына мүнөздүү болгон көркөм көрүнүш жерилип, образдын индивидуализми биринчи планга чыгарылган деген тыянак жаралбашы керек. Мында деле мурдагыдай образдын коомдук-социалдык табиятына артыкчылык берилгендиги айгине. Ошого карабастан жеке линиясы басымдуулук кылгандай таасир, автордун каарманга карата болгон жаңыча мамилесинен улам жаралууда. Жаңыча мамиле дегенибизде, биринчиден, калемгердин каармандарынын жан дүйнөсүн көркөм түзүү боюнча өзүнчөлүгү, экинчиден, ал өзүнчөлүк элдик салт менен каармандын жүрүм-түрүм мотивинин шайкеш берилишинде экендигинен көрүнөт деп так кесе айтмакчыбыз.

Романдын сюжетиндеги окуя согуш мезгилиндеги ооруктагы адамдардын турмушунан алынган. Согуш башталганда тылдын оорчулугун мойнуна көтөрүшкөн жаштардын азаматтык иштери менен катар автор алардын жеке, коомдук багыттагы жашоо кызыкчылыктарын, арзууларын реалисттик даражада көркөм жана ынанымдуу түзөт. Он сегизге жаңы толушкан бүгүн, эртең майданга кетери анык Кутман менен колуктусу Жыпардын турмушка алгачкы кадамынан өз бетинче чечкиндүү чыгышы образдардын мүнөз табигыйлыгын аныктайт. Алардын баш кошуусу ата-энелеринин түрткүсү менен болгондой көрүнсө да, иш жүзүндө экөөнүн гана биргелешкен чечими эле. Көп узабай Кутман согушка чакырылып, майданда баатырларча курман болду деген “кара кагаз” келет. Ошол арада келинчеги Жыпарга мектепке жаңы келген аскер иши боюнча сабак берген жигиттин сезими козголуп, анын бузуку ниетине кичүү болсо да Кутмандын иниси Азим каршы такак берип жүрөт. Акыры жеңесин жана жаңы төрөлгөн инисин башкаларга бербөө чечимине келип, жеңесине баш кошот. Бул ой ата

салты деген сокур намыстын натыйжасы катары эмес, жеңесине карата болгон тунук наристе сезимдин бышып жетилгени катары чагылдырылат.

Чыгармадагы окуялардын өнүгүшүндө чектен тыш, атайын драматизацияланган, курчутуу ниетиндеги сцена, эпизоддор жок. Мында ар бир каармандын, персонаждын жашоо тиричилиги өз нугу менен, жайынча өтүп жаткандай сүрөттөлүшү көркөм-идеялык платформанын негиздүүлүгүнө байланыштуу болууда. Ал өз кезегинде сюжеттин кызыктуулугун, анын логикалык жактан тыкан жана бүтүндүгүн шарттап турат. “Жараланбаган жаралуулар” романында автордун буга чейинки айрым романдарында орун алган ашыкча портретизация, көп сөздүүлүк, ачык дидактизм эми учурабайт. Роман көлөмү боюнча да чакан, окуялары жыйынтыктуу, ар бир каарманы тууралуу жөнү жок биографиялык маалыматтарды кошумчалап көлөм арбытуу жок. Романдын туруктуу каарманы болобу, кирди-чыкты персонажы болобу, айтор ар кимисине таандык кулк-мүнөз, көз караш карама-каршылык эч жымсалданбастан, кыскасы автордук антипатия, симпатия дегендерге орун берилбей, реалисттик планда көркөм ишке ашырылган. Бул роман Ш. Бейшеналиевдин чыгармачылыгында олуттуу маанидеги көркөм окуядан деп тайманбай айтууга мүмкүндүк берет.

Жогоруда айтылган ойлорубузду жыйынтыктасак, Ш. Бейшеналиевдин романдык ойлоосунун алгачкы этабынан тартып эле турмуштук окуяларды ылгап алуу менен аларды көркөм жалпылаштырууга карата болгон талаптануу күчтүү экендиги аңдалат. 60-жылдардын орто чендеринен баштап Ш. Бейшеналиевдин романчылык лабораториясында документализмге таянуу фактысы орун ала баштаган. Мындай көрүнүш жалпысынан алганда анын чыгармачылыгына мүнөздүү нерсе. Тактап айтканда, бул көркөм кубулуш калемгердин повесть жанрындагы изденүүлөрүнө мурдатан таандык болгондугу “Кычан” чыгармасынын мисалында белгиленген. Хрущевдик “жаз баарынын” шартында коомдогу болгон позитивдүү таасирлер Ш. Бейшеналиевдин чыгармачылыгына да оң жагдайларды жаратты. Анын

“Урпактар үнү” романында интеллигенттер турмушу чагылдырылып, алардын образдары аркылуу улуттук маанилүү маселелерди: маданий, рухий мурастарды калыбына келтирүүгө карата болгон ойлору публицистикалык маанайда ортого салынгандыгын көрөбүз.

Дегинкиси Ш.Бейшеналиевдин чыгармачылыгында «мезгилинен озгон» теманы, турмуштук зарылдыктарды көркөм таризде чагылдыруу өзүнчөлүгү жолугарын белгилөө керек. Айтмакчы анын «Карлыгач» аттуу повестинде орто мектепти бүткөн кыз баланын атасынын колунан койчулук таякты эстафетадай өткөзүп алган окуя сүрөттөлгөн эле. Ал чыгармадан бир аз мезгилдерден кийин комсомолдук-жаштар бригадалары деген немелер ыктыярдуу да, командалык да тартипте уюштурулуп, кыргыз жаштары айыл-кыштактарынан алыска кетпей, өз жеринде эмгектенип кала беришкенин ким билбейт. Саягы ал чыгарманын темасы автордун комсомолдук кызматтарда жүргөн учурундагы ой пландарынын көркөм реализацияланышы болуу керек. Кийин калемгер «Урпактар үнү» романында бул маселенин теориялык жана практикалык шайкешсиздигинин себебин Искендердин жаңы жыл алдындагы командировкасында тактап бергендиги белгилүү. Бирок социалисттик турмуш деген турмуш, анын буйрук менен чимирилген дөңгөлөгү жаза басууларга карабастан инерция менен далай жерге бара берчү. Анан калса автор өзү дагы көркөм реализациялаган тема, идеяларды терең ынаным менен жалпы элдин келечегине пайдалуу, идеянын тарбиялык да, таанытуучулук да пайдасы бар деп санагандыктан жазгандыгын эстен чыгара албайбыз. Мисалы, «Урпактар үнү» романындагы улуттук каада-салттардын жарамдууларын калыбына келтирүү, улуттук кийим-кечелерди демонстрация учурунда, театрлардын сахналарында артисттер гана кийбестен жалпыга кайтаруу, улуттук кол өнөрчүлүктү жандандыруу тууралуу ойлорунун жарамдуулугун турмуш өзү далилдеп салды.

Ал эми “Даңка жараша жүк” менен “Болот калем” прототипке ээ каармандардын коомдук, биографиялык өсүүлөрүн, инсандык өрнөктүү тарыхын көркөм түзүп берүүгө багытталган романдар. “Даңка жараша жүк”

романында башкы каарманынын балалык чагынан жалпы элге белгилүү болгонго чейинки өмүр жолу чагылдырылып, анын мүнөзүнүн бардык амплитудасы, калыптаныш кырдаалдары, ички, сырткы мотивдери турмуштун татаалдыгында бир топ чыйрак берилген деп эсептесек болот. Адабий чөйрөдө кызуу полемиканын объектиси болгон “Болот калемдин” башкы каарманынын да өмүр жолу жогорку романдын композициясына тете курулган. Бир караганда Тоголок Молдонун чыгармачылык изденүүлөрү, адабий алакалары, таасирлери, коомдук түзүлүштөгү агартуучулук миссиясы реалисттик даражада ачылгандай. Ошол эле учурда белгилүү инсандын образын көркөмдөштүрүүгө келгенде Ш. Бейшеналиев тарабынан ага карата даяр схеманын алкагында мамиле жасалгандай сезилет. Натыйжада автор тарабынан зор чыгармачылык эмгек, изденүүчүлүк потенция жумшалгандыгына карабастан Тоголок Молдонун образына көп учурда автордук субъективдүү мамиле, индивидуалдуулук жетишпейт. Романдын көркөм структурасында ошол эле моментте деги эле кыргыз романдарына мүнөздүү болгон көп сөздүүлүк, ток этер окуяны баяндоо үчүн алыстан айланта келүү сыяктуу манералар бардыгы да чыгарманын темасынын маанилүү экендигине карабастан, алымдуу болбой калгандыгынын бир себептеринен болуп саналарын белгилөө керек. Ал эми Ш. Бейшеналиевдин соңку романы болуп эсептелген “Жараланбаган жаралуулар” адабий сында дээрлик назарга алынбай калгандыгына карабастан калемгердин роман жанрындагы бийик мерчеми деп атоого толук акылуу. Анткени автор кыргыз адабиятында огеле көп иштелген согуш учурундагы ооруктагы кыргыз баласынын турмушун көркөм чагылдыргандыгына карабастан турмуштук материалга таптакыр жаңы өңүттөн баам салып, жашоонун түгөнбөс жана түбөлүк мыйзамченемдүүлүктөрүн образдар системасынын иш аракеттерин, психологияларын көркөм реалисттик планда түзүп берүү менен ийгиликке жетишкен.

Ш Г Л А В А

ШҮКҮРБЕК БЕЙШЕНАЛИЕВДИН ДРАМАТУРГДУК ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ

Кыргыз адабиятынын тарыхында драма тегинин пайда болушу жана калыптанышы ХХ кылымдын биринчи чейрегинен кийин гана болгону маалым. Коомдук, экономикалык жана саясий жагымдуу өбөлгөлөрдүн түзүлүшү менен, башкача айтканда Октябрь революциясынан кийин гана кыргыз адабияты кол жазма жана оозеки стадияларынан өсүп чыгып, профессионалдык баскычка өткөн. Кыргыз драматургиясынын тарыхын дыкат изилдеген окумуштууларыбыздын бири М.Борбугулов белгилегендей¹, оозеки чыгармачылык өнөрдүн өкүлдөрү — акындар, манасчылар, жомокчулар универсалдар болушкан жана алардын өнөрканасында драма менен театрдын элементтери болгондугун көрөбүз.

Ошентип, 20-30-жылдарда жаңыдан гана калыптана баштаган кыргыз драматургиясынын тематикасы мезгилдин агымы менен талабына ылайык проблемаларды камтуусу талашсыз эле. Буга кошумча «ХХ кылымдагы кыргыз драматургиясынын тарыхын» изилдеген окумуштуу С. Байгазиев адилет белгилегендей, «Кыргыз коомунда ушундай (сөз индивидуалдуу личность жөнүндө – Д. А.) жаңы типтеги адамдык индивидуалдуулуктун төрөлүшү менен Ала-Тоо арасында патриархалдык идилия, патриархалдык аң-сезимдик чөйрө, дүйнө менен болгон гармониясы бузулду... Личность өзүнүн чындыгы, туура жана акыйкат деп эсептеген нерсеси үчүн тикесинен тик турат. Өз чындыгынан баш тартпай өжөрлөнгөн инсандын жан дүйнөсүндө бороон-чапкын башталып, көбүрүп-жабырган эмоциянын, ташкындаган кумардын, чегине жете чыңалган толгонуулардын арааны жүрөт. Күрөш чыныгы драмалык мазмунга ээ болот. Инсан, личность драмалык тагдыр күтөт... Бул жерде драматизмдин, драмалык конфликттин булагы – личносттун өзүнүн багынычсыз, көз карандысыз мүнөзүндө

¹ Борбугулов М. Драматургия — адабияттын бир канаты /Китепте: Борбугулов М. Учү-кыйырсыз жол. – Ф.: Кыргызстан, 1968. – 38-б.

жатат»¹. Мына ушундай тарыхый шартта кыргыз драматургиясынын алгачкы үлгүлөрүндө драматизмге жык толгон окуялар, драмалык тагдырлар кең-кесири сүрөттөлүшү керек эле. Бирок ага карабастан бул учурда жазылган чыгармаларда фольклордук традиция бөтөнчө күчтүү болгон. «Аларда көп учурда турмушту, адамдарды, алардын кулк-мүнөзүн, карым-катнашын көрсөтүүдө элдик чыгармачылыктын принциби жана эпостук традициялуу сюжеттик схема, ошондой эле оозеки чыгармачылыктын арсеналындагы мүнөздөө каражаттары, ыкмалар» сакталган.² Драмалык чыгарма адабияттагы эң татаал формадан экендигин М.Горький минтип чечмелейт: «Пьеса-драма, комедия – самая трудная форма литературы, – трудная потому, что пьеса требует, чтобы каждая действующая в ней единица характеризовалась и словом и делом самосильно, без подсказываний со стороны автора. В романе и повести люди, изображаемые автором, действуют при его помощи, он все время с ними, он подсказывает читателю, как нужно их понимать, объясняет ему тайные мысли, скрытые мотивы действий изображаемых фигур, оттеняет их настроение описаниями природы, обстановки и вообще все время держит их на ниточках своих целей, свободно и часто – незаметно для читателя – очень ловко, но произвольно управляет их действиями, словами, делами, взаимоотношениями, всячески заботясь о том, чтобы сделать фигуры романа наиболее художественно ясными и убедительными»³.

Берилген аныктамадан айкындалгандай, пьесада ар бир персонаж өз алдынча өзүнүн мүнөзүн, дүйнө түшүнүгүн, турмуштук позициясын, башкаларга карата мамилесин диалог аркылуу, жүрүм-туруму аркылуу таанытып, мүнөздөлүүгө тийиш. Кара сөз түрүндөгү чыгармаларда ал же бул окуянын өнүгүш, татаалданыш учурлары автордун кийлигишүүсү менен, анын жайынча баяндоолорунун жардамы аркасында аныкталуу касиетине ээ

¹ Байгазиев С. XX кылымдагы кыргыз драматургиясынын тарыхы. Б.: – 2002, 36-б.

² Борбугулов М. Драматургия — адабияттын бир канаты /Китепте: Борбугулов М. Учү-кыйырсыз жол. – Ф.: Кыргызстан, 1968.– 40-бет.

³ Горький М. О пьесах /В кн.: Горький М. О литературе. М.: СП, 1953.– стр.373–389.

болсо, драмалык чыгармаларда, тескерисинче автордун мындай тике катышуусу зарыл болбойт. Ошондуктан драмалык чыгарма адабияттын «эн татаал формасы» катары бекеринен сыпатталып отурган жок.

Кыргыз драматургиясынын түптөлүшү жана калыптанышы өткөн кылымдын жыйырманчы жылдарынан нук алып келет. Кыргыз драматургдары алгач статикалык, фотографиялык каармандарды түзүп, окуяларды тике өнүктүрүү менен таптык конфликттерге негизделген чыгармаларды жазышса, бара-бара драматургиянын спецификалуу жактарын өздөштүрүү менен кыргыз драматургдары бул жанрдын эстетикалык, көркөм-идеялык бийиктиктерин багындырышып, сөздүн толук маанисинде драмалык чыгармаларды жаратууга жетишишти. Мындайча айтканда, «улуттук драматургиянын кадыр-баркынын өсүшү, таасирдүүлүгүнүн күчөшү, тарбиялык ролунун артышы жалпы эле дүйнөгө эстетикалык мамиленин тереңдешине, көркөм ой жүгүртүүнүн, көркөм андап-билүүнүн сапаттык жактан жаңы нукка түшүшүнө, драматургиялык инструментарийлердин жаңыланышына тыгыз байланышкан.

Дүйнөлүк драматургиянын жана театрдын тарыхы мына ушул чындыкты ырастайт. Аң-сезим жогорулаган сайын, көркөм ой жүгүртүү улам тереңдеп, художникте чыгармачылык өз алдынчалык, индивидуалдуу дүйнө кабылдоо өскөн сайын сахнадагы тышкы кооздукка, жасалма сулуулукка, театралдуулукка (сөздүн начар маанисинде), чечендикке, ар кандай апыртма көтөрүңкүлүктөргө карата сынчыл көз караш күчөп жүрүп отурат»¹. Айтылгандай, кыргыз драматургиясы 50-жылдардын соңу, 60-жылдардан тарта жасалмалуулуктардан арылып, өзүнүн изилдөөчүлүк пафосун адамдын ички дүйнөсүнүн татаал жактарын көркөм тартууга бурду. Натыйжада адамдын жан дүйнө турпаты, рухий ориентири, нравалык изденүүлөрү бардык диалектикасы менен драмалык чыгарманын предметине айландырылды.

¹ Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. 1-том. – Ф.: Илим, 1987. – 648-б.

Кыргыз драматургиясынын жаңы сапаттык деңгээлге көтөрүлүшүндө бул жылдары айрыкча Токтоболот Абдумомуновдун пьесаларынын мааниси зор болгон. Анын «Атабектин кызы»; «Абийир кечирбейт» драмалары драматизмге жык толгон, адам психологиясын терең, ар тараптуу көркөм иликтеген чыгармалар болуу менен кыргыз драматургиясынын алдында жаңы перспективаларды ачкан.

Т. Абдумомуновго мындай ийгилик өзүнөн өзү эле келе койгону жок. Ал көптөгөн чыгармачылык изденүүнү башынан өткөргөн жана ошол мезгилдеги орус адабиятынын мыкты драматургдарынын алдыңкы тажрыйбаларынан таасирленген. Бул туурасында адабиятчы А. Абдразаков буларды белгилейт. «Т. Абдумомуновдун жанрдык-стилдик изденүүлөрү көрүнүктүү советтик драматургдардын, айрыкча А. Арбузов, В.Розовдордун көркөм тажрыйбаларын чыгармачылык менен үйрөнүүсү аркылуу турмушту, адамды терең сүрөттөөнүн жаңы ыкмасы психологиялык анализди өздөштүрүп, кыргыз совет драматургиясына биринчилерден болуп киргизди»¹.

Албетте, мындай көрүнүш жеке эле Т. Абдумомуновдун калемине таандык болбостон, таланттуу кыргыз драматургдары Б. Жакиев, М. Байжиев, Б. Өмүралиевдердин чыгармачылык изденүүлөрүнө да тиешелүү болгондугун объективдүүлүк үчүн айтып коюшубуз керек.

Кыргыз драматургиясы ушундай сапаттык жана сандык ийгиликтүү даражага жетишилген маалда Ш.Бейшеналиев да драматург катары өз чыгармаларын жаратты. Анын алдында эми драматургиянын ачык-айкын сабагы, эстетикалык маани-маңызы, кыргыз драматургдарынын топтолгон көркөм тажрыйбасы бар болучу. Ошол себептүү өзүн прозаик катары кыргыз окурмандарына таанытып калган Ш.Бейшеналиев үчүн драма жанрына кадам таштоосу бир жагынан алганда татаалдык деле жоктой саналышы ыктымал эле. Бирок экинчи жагынан алганда, драма жанрынын спецификалуу

¹ Абдыразаков А. Кыргыз драматургиясындагы изденүүлөр. – Ф.: Кыргызстан, 1986. – 124-б.

мыйзамдарын өздөштүрүүдө үйрөнчүктүк кадамдарды да басып өтүү зарылдыгы тургандыгын эч ким жокко чыгара албас. Мындай үйрөнчүктүк жолду баштан өткөрүү Ш.Бейшеналиев үчүн оңой-олтоң болду деш натуура. Ошого карабастан Ш.Бейшеналиев үчүн маанилүү бир жагдайды эскере кетүү оң. Ал — кыргыз драматургиясынын ошол мезгилдеги жетишкендиги. Ага таянуу менен Ш.Бейшеналиев алгачкы драматургтук «дебютунда» эле адамдын ички дүйнөсүнүн татаал кыймылдарына, толгонуулары менен ой жүгүртүүлөрүнө, пенделик жеке кызыкчылыктары менен жалпынын ортосундагы кагылыштарына, изденүү менен адашууларына назарын бурду.

Бир сөз менен айтканда Ш.Бейшеналиев буга чейинки кыргыз драматургиясында топтолгон психологиялык драманын мүмкүнчүлүктөрүн чыгармачыл пайдаланууга ашыкты. Тегин жеринен кыргыз совет адабиятынын тарыхын чагылткан фундаменталдуу эмгектердин биринде¹ Т.Абдумомуновдун «Абийир кечирбейт», А.Токомбаевдин «Тергөө жүрүп жатат», Б.Өмүралиевдин «Ата сөзү — ар-намыс» сындуу драмалык чыгармалардын катарына Ш.Бейшеналиевдин да «Кычан» пьесасы (1963) кошулуп, бул пьесалар кыргыз драматургиясынын изилдөөчүлүк чаркы кеңип жаткандыгынын, барган сайын аларда турмуштун түрдүү катмарларын өздөштүрүүгө болгон умтулуулары күч алып бараткандыгынын күбөсү катары мисалга тартылган эместир. Алатоолук кичинекей пионердин каармандыгы пьесада реалдуу сүрөттөлгөн деген жыйынтык ыйгарылгандыгын көрөбүз. Мунун өзү Ш.Бейшеналиевдин драматургдук алгачкы кадамынан тарта эле турмуштун тереңин, каарманынын индивидуалдуу жүзүн, мүнөзүн драматургиянын мыйзамдарына ылайык түзүп берүүгө умтулуп келгендигин ырастайт.

Ал адабияттын ар кыл жанрларына өзүн сыноо, же өзүн “табуу” үчүн кайрылган эмес. Бул баарыдан мурда анын табигый шык, жөндөмүнүн туундусу сыңары каралышы эп. Ш.Бейшеналиевдин алгачкы драмалык дебюту — “Уядан учкандар” аттуу пьесасы. Бул жана “Кычан” драмасынын

¹ Караңыз: Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. 1-т. – Ф.: Илим, 1987. – 654-б.

сюжеттик өзөгүн түзгөн окуялар жазуучунун “Таалай жолу” романы менен “Кычан” повестинин фабуласына танапташ. Андагы окуялар калемгер тарабынан драматургиянын мыйзам ченемдүүлүктөрүнө ылайык иштелип чыккан, бирок ошондой болсо да негизги каармандарынын мүнөз сапаттары кара сөз формасындагы чыгармалардын каармандарынан олуттуу деле айырмачылыкка ээ болбой калгандай.

Ш.Бейшеналиевдин драмалык мурасында он чакты пьеса бар. «Дос», «Бойдоктор», «Тоо койнундагы гүл», «Мейман», «Кайра жашарган өмүр», «Уста жана шакирттер». Автордун пьесалары тематикасы жана көркөмдүк даремети боюнча алганда ар түрдүү. Ошондой эле булардын бардыгы сахна үчүн жазылгандыгына карабастан театрда коюлган дей албайбыз. Алардын айрымдары, мисалы, «Уядан учкандар», «Кычан», «Дос», «Бойдоктор» сыяктуулары көрүүчүлөргө ээ болсо, бир катарлары окурмандарга гана тааныш бойдон кала берүүдө. Мунун өзүнүн объективдүү да, субъективдүү да себептери кыйла. Калемгердин драмалык чыгармаларына анын прозаларына караганда сын пикирлер өтө аз.

Ш.Бейшеналиевдин драмалык чыгармалары кыйла болгондугуна карабастан кыргыз драматургиясын изилдегендер тарабынан караманча кепке алынбаган. А.Абдыразаковдун «Азыркы кыргыз совет драматургиясындагы жанрдык-стилдик изденүүлөр (1960—70-жылдар)», (1983), С.Байгазиевдин («Азыркы кыргыз драматургиясындагы көркөм конфликт жана каармандын нравалык изденүүлөрү (1960—70-жылдар)», (1984), В.Акматованын («Кыргыз комедиясы: жанрдын эволюциясы», 2001), М.Садыровдун («Кыргыз драматургиясында тарыхый жанрдын калыптанышы, өнүгүшү», 2002), сыяктуу кандидаттык диссертациялардын арасынан Ш.Бейшеналиевдин драмалык чыгармаларын талдоону мындай коелу, ысымы жалпы тизмекте да көрсөтүлбөйт. Себеп, анын драмалык чыгармалары көркөмдүк, идеялык жактан өксүктүү болгонунда эмес, башкы маселе адабий сын аны прозаик катары гана таанып, прозаларына көңүл буруп, драмалары көңүлдөн сырт калып келгендиктен, жогоркулар деле ошол

үстүрт обзорлого ориентир кылышып белгилүү же көп кайталанган ысымдарды, драмалык чыгармаларды изилдөө орбитасына алуу менен чектелишкендигинде.

Ш.Бейшеналиевдин драмалык чыгармаларынын конфликтисин бир нече түргө бөлүү жөндүү. Баарыдан мурда өндүрүштүк конфликт орун алган “Тоо койнундагы гүл”, “Мейманды” бир катарга коюу жөн. Буларда кыргыз драматургиясында калыптанып калган конфликт — чарбанын, кандайдыр бир ишкананын көрсөткүчүн дагы жогорулатуу, мунун аркасында кызматкердик сапаты жакшы, бирок көз карашы боюнча консерватор менен демилгечинин ортосунда келишпестиктин кагылышы. Бул мүнөздөгү тема айрыкча 50—60-жылдардын ичинде кыргыз драматургиясында арааны жүрүп турган. Аны мезгил да талап кылган эле. Анткени, согуштан кийин калыбына келе баштаган айыл чарбасы менен өнөр жайынын өндүрүмдүүлүгүн дагы жогорулатып, жалпы элдин турмуш тиричилигин жакшыртуу маселеси күн тартибинде тургандыктан адабият менен искусство коомдук аң-сезимдин маанилүү формасы иретинде андай тапшырмадан сыртта калбоого далалаттанган. Натыйжада коендой окшош конфликттерди алып жүргөн мейли кара сөз түрүндө болобу, мейли драма, поэзия түрүндө болобу чыгармалар “конвейерге” коюлуп тургандыгы ырас. Айталы, кыргыз поэзиясында алп катары саналган Алыкул Осмоновдун драматургдук лабораториясына үнүлсөк, айтылган ойго далилдерди четтен табууга болот. “Экинчи бригада”, “Корукчу Кооман”, “Абылкасым Жанболотов”, “Күмүш булак” жана башка драмалары дал эле ушул мүнөздө жазылган чыгармалар. Булардын тематикасы, көтөргөн идеясы, козгогон проблемалары жалпысынан типтеш. А тургай катышкан каармандардын кызмат абалы да дээрлик айырмасыз. Сөзсүз башкарма, агроному, зоотехниги, бригадири, бирин-экин колхозчусу, активдери жана райкомдун секретары болуусу башкы шарттардын биринен эле. Бул жерде А.Осмонов менен Ш.Бейшеналиевдин ортосундагы параллель тек кыргыз драматургдарынын көркөм ойлоосундагы жалпылыктарды көрсөтүү үчүн жүргүзүлүүдө. Сөзүбүз

далилдүү болсун ниетте дагы бир башка калемгердин драмалык өнөрканасына баш багалы. Анда да, “Зоотехник Буйлашев” (Мидин Алыбаев) пьесасында райкомдун секретары, башкы зоотехник, райисполкомдун председатели, колхозчулар: жылкычы, койчу, саанчы жана бирин-экин башка адамдар катышышат. Баарында тең райкомдун секретары мезгил талабы боюнча коомдогу коммунисттик партиянын гегемондук күчүнүн символу катары милдетти өтөөгө тийиш болучу жана бул идеялык функция сюжеттин өнүгүшүндө алар тарабынан так аткарылгандыгын көрөбүз. Бул бир четинен турмуш чындыгынын көркөм чындыкка айлануусундагы табигый нерседей туюлса, экинчи четинен драматургдарыбыздын көркөм ойлоосундагы схематикалык көрүнүш сыңары да кабылдануусу ыктымал. Мындай бирин-бири шарттаган эки башка көрүнүштөрдүн атайылап теске салып койгондой “тартиптүү”, параллель жашоосу коомдун калемгерлерге, биринчи кезекте адабият менен искусство ишмерлерине карата болгон авторитардык мамиленин, анын кысымынын продуктысы эле. Анын үстүнө ал мезгилдин коммунисттик идеологиясына сугарылган калемгерлердин көркөм ойлоосунда башка альтернативалуу чындыктын карааны да учурачу эмес. Демек, алар тарабынан түзүлгөн турмуш чындыгынын көркөм картинасы коомдук жашоонун диалектикалык өнүгүшү катары кабылданууга тийиш эле жана аны калемгерлер өзүлөрү да ошондой терең ынаным менен шөкөттөшкөн.

Ш.Бейшеналиевдин драмалык чыгармаларынын сюжеттик сызыктарын жана образдар системасынын чечилиш өзгөчөлүгүн талдаганда биринчи иретте мында башкаларда учурабаган өзүнчөлүк бар экендиги баамга урунат. Ал — коомдук, өндүрүштүк татаал маселелерди адам мүнөздөрүнүн жөнөкөй эмес кырлары менен тутумдаштырып келип, ички биримдигин көркөм түзүүгө жетишүүсү. Бул эмнени көрсөтөт деген суроо туулат. А суроо риторикалык маанидеги суроодон эмес. Мында биринчиден, жазуучунун көркөм концепциясынын палитрасы камтылып турат. Экинчиден, коомдук идеалды жеке инсандын идеалы менен параллелдикте коюп, алардын төп

болуу точкаларын көркөм ачуу максаты бар дегендикти туйгузат. XX кылымдын соңундагы коомдук, экономикалык, саясий өзгөрүүлөр мурдагы коомдук түзүлүштөгү жалпы идеалды жокко чыгаргандыктан жеке индивидумдардын идеалдары да өзгөрүүгө учурагандыгы байкалат. Натыйжада, советтик идеалдар менен кошо ашкере нигилистик менен алмустактан бери адам баласы тутуп жана өркүндөтүүгө умтулуп келаткан гуманисттик түшүнүктөрдүн ордун бүгүн меркантилдик маанидеги түшүнүктөр ээлеп, коомдо нравалык критерийлер өтө төмөндөп кеткен учурларды көрүүгө болот. Мына ушундай деградациялык стадияда Ш.Бейшеналиевдей калемгерлердин драмалык чыгармаларындагы күчтүү, жалпы элдик максат үчүн өзүнүн кызыкчылыктарын, керек болсо өмүрлөрүн аябаган каармандардын идеялык таасирлери али да зор экендигин эстен чыгарбоо зарылдыгы күн тартибиндеги маселеден.

Ш.Бейшеналиевдин драмалык чыгармаларын шарттуу түрдө бир нече тематикага бөлүп кароо сунушталат: өндүрүштүк темадагы (“Тоо койнундагы гүл”, “Мейман”), тарыхый инсандарга байланыштуу темадагы (“Кычан”, “Кайра жашарган өмүр”), нравалык-этикалык темага айрыкча басым койгон мелодрамалары (“Дос”, “Уста жана шакирттер”, “Бойдоктор”) деп белгилеп, шарттуу бөлсө болчудай. Албетте, бардык эле чыгармаларында моралдык, нравалык-этикалык маселе козголгону анык, өндүрүштүк да, башкалары да камтылып тургандыгы төгүнсүз. Бирок конкреттүү учурда Ш.Бейшеналиевдин тигил же бул драмалык чыгармасындагы андай же мындай теманын басымдуулукка ээ болушунан улам шарттуу бөлүп кароо ыңгайына байланыштуу сунушталууда.

Калемгердин Кычан темасына өзгөчө кайрылгандыгын белгилеген элек. Эскере кетсек, анын ушундай наамдагы повести, драмасы жана опералык жанрдагы либреттосу да бар. Либреттодо повесттен жана пьесадан айырмаланып Кычан коомдук мүлктү сактап, тилсиз жоо – өрттү өчүрүүдө алган күйүк жаратынан каза табат. Анча-мынча айырмасына карабастан мында деле ал Жумалы чөпкө койгон отту өчүрмөкчү болуп жатып жаракат

алат да, ким экендигин элге айтып, Жумалы кармалып, жалпы сюжеттердеги окуя бирдей жыйынтыкталат. Бирок либреттодо Кычандын каармандык иши даңазалуу чагылдырылган. Бул өзүнөн өзү түшүнүктүү, себеби драмалык жанр менен прозалык форманын ортосунда окуяны баяндоо боюнча бир топ айырмалуу закон ченемдүүлүктөр бар. Бирок көркөмдөө өзгөчөлүктөрүнө карабастан окуянын негизги фактылык линиясы сакталган деп корутундулоого болот. Ш.Бейшеналиевдин ушундай, башкача айтканда түрдүү жанрдык үлгүдө жараткан эмгектеринин дагы биринен болуп Тоголок Молдо темасындагы чыгармаларын атоо керек. Ал муну да прозалык (роман) жана драмалык тектердин жанрларында жазган. Атап айтканда биз бул жерде “Болот калем” менен “Кайра жашарган өмүрдү” эске салуудабыз. Айтмакчы Ш. Бейшеналиев Тоголок Молдо темасын айтылган эки чыгарма менен эле токтотпостон, «Бишкек шамы» газетасынын кабарчысы М. Өмүрзаков менен болгон маегинде (1993-жыл 3-март) калемгер пьесаны кезегинде маданият министрлиги кабыл алганын, бирок театрларга койдурдууну бир чети министрликтин, экинчи жагы өзүнүн артынан түшпөй калуусунун аркасында жүзөгө ашпагандыгын белгилеген. Бул маселеге «азыр деле театрлар кайрылса болот. Кече жакында алп акындын 130 жылдыгында пьесанын жаңы вариантын «Багынбас акын» атап жазгам. «Байымбет» деген ат менен даярдалып, радиодон берилди», - деп эскергендигин ойго алуу керек.

Тоголок Молдонун образы кыргыз адабиятында бир нече калемгерлер тарабынан көркөмдөөгө алынган. Бири биз сөзгө алып жаткан Ш.Бейшеналиев тарабынан ишке ашырылса, экинчиси белгилүү драматург, акын Жалил Садыков тарабынан “Боз торгой”¹ аттуу (1970) тарыхый-биографиялык драмалык чыгармасында түзүлгөн болучу. Эки түрдүү чыгармачылык тажрыйбага ээ калемгерлердин пьесаларындагы Тоголок Молдонун образын салыштыра кароонун табигый зарылдыгы келип чыгууда. Ал биринчиден, чыгарманын негизги каарманы тарыхый инсандын өзү

¹ Садыков Ж. Пьесалар. – Ф.:Кыргызстан, 1976.

болгону менен түшүндүрүлсө, экинчиден, эки драматургдун кайрылган, тактап айтканда, сүрөттөөгө алган биографиялык фактынын мезгилдик далдыгына байланыштуу. Эки калемгер тең белгилүү инсандын өмүр жолундагы бир учурду — Улуу Октябрь социалисттик революциясынын алдындагы жана анын ишке ашкан мезгилиндеги акындын башынан өткөн татаал жылдарын чагылдырышкан. Ошондон улам пьесаларынын темалары да сүрөттөлгөн кырдаалдын духун берүүгө ылайыкташып тандалгандыгын көрөбүз. Ж.Садыковдо жаңы деп саналган турмуштун келишин куттуктап, аны күн мурунтан күтүп, жөн эле эмес, зарыга күтүп жүргөн акындын шаңшып чыгышына басым коюлган. Жаздын келишин биринчилерден болуп кабарлаган торгой сымак Тоголок Молдонун да жаңы турмушка үндөгөн ырлары үчүн автор аны “боз торгой” деп, жаз кушуна салыштырып, образын сыйымдуу берүүгө аракеттенгендигин көрөбүз. Ал эми Ш.Бейшеналиев болсо, жаңы социалисттик түзүлүштүн келиши менен пайгамбар жашына барып калган акындын ички деми кантип жана кандайча жаңы идея үчүн жумшалгандыгын ырааттуу ачып берүүгө умтулган. Тактык үчүн белгилеп коюу зарыл, Ш.Бейшеналиевдин драмалык чыгармасында тарыхый чындык алда канча панорамалуу алынган.

Ж.Садыковдун драмасында автор хронотоптук белгилерди чыгармачыл максатына жараша оолаштырууга жол берет. Мисалы, ал ыңкылаптын алдында Тоголок Молдонун жашы алтымыш таяп калгандыгына маани бербестен аны жигиттей сүрөттөп, Үкөй (Үрпүкан) менен болгон сүйүүсүн сүрөттөп, ортого Үкөйдүн жеңеси Чолпонду катыштырып окуя улайт. Ал тилмеч Букарбай Тоголок Молдонун жакын курбусу болуу менен катар революция үчүн, анын жеңиши үчүн тымызын иштеп жүргөн конспирациядагы революционер кейипкердин бири катары сыпатталат. Тарыхый образдын өзүнчөлүгүн таасын ача турган нерсе, биринчиден, мезгилдин салт-санаасы, каармандардын ага таандык болгон психологиясы. Экинчиден, каармандардын жүрүш-туруш мотивациясынын кырдаал, мезгил менен реалисттик катыштыгы болуу керек. Ж.Садыковдун драмасында

баарыдан мурда тарыхый чындыкка, каарманга негизделген окуянын көркөм өнүгүш логикасы идеологиялык талапка артыкчылык берип калгандыгын байкоо кыйын эмес.

“Драмада кыргыз элинин көрүнүктүү демократ акыны Тоголок Молдонун (Байымбет Абдрахмановдун) Улуу Октябрь Социалисттик революциясына чейинки мезгилдеги өмүрү, чыгармачылыгы, эл тагдыры үчүн күрөшү, элдик-демократтык көз карашы нукура таптык позициядан туруп, тарыхый шарттарга тыгыз байланыштуу сүрөттөлөт”¹ деген А. Абдразаковдун пикири да биздин оюбуздун тууралыгын тастыктайт.

Көп жерден тепки жеп, куугунтук көргөн Тоголок Молдо канчалык мыкты болгон күндө деле чыгармада кантсе да анын жүдөп турган кейпи реалдуу көрүнүш эле. Ж.Садыковдун драмасында ал чындык арткы планга сүрүлүп, замандын “социалдык заказы” алдыңкы орунга чыгып келген. Тоголок Молдо эч коркуу, үркүүнү билбеген, күжүрмөн күрөшчүл образ катары түзүлүп, эртеңки күндүн жакшылыгынан күдөр үзбөгөн адамдай берилет.

Байымбеттеги бул сапатты биз анын ошол айылдын беги Касымбек менен болгон ар бир кагылышында байкайбыз. Мынакей, анын алгачкысы: –“Б а й ы м б е т : Бек, мен тилим менен оттук чагып, жалгыз сенин жүрөгүңдү күйгүзсөм, сен колуң менен оттук чагып бүткүл элдин жүрөгүн күйгүзүп, күл кылып олтурбайсыңбы? Элди жоо чапканда да “катуудан казаны, жумшактан күлү калат”... дешчү. Карачы, жоо чапкандан жаман болуп, кара-таман шордуулардын түндүгүнөн түтүн чыкпай, казандары оттон түшүп калды. Эми кимибиздин жаны катуу күйгөнүн өзүң териштир”².

Байымбеттин курчтугу драмадагы окуялардын өнүгүшү менен дагы коюланып, дааналанып сүрөттөлөт. Ал Касымбектердин алдаганына көнүп, эшик ырчысы болгусу келбегенин да тартынбай элге айтат. Бектерден кандай кордук, ызалоо көрбөсүн бардык учурда өзүнүн алар тууралуу оюн катуу

¹ Абдыразаков А. Кыргыз драматургиясындагы изденүүлөр. – Ф.: Кыргызстан, 1986. – 70–71-беттер.

² Садыков Ж. Пьесалар. – Ф.: Кыргызстан, 1976. – 126-б.

айтуудан эч тартынбайт. Чыгарманын акырында да Шүкүр балбанга кайрылган сөзүндө:

“–Байымбет: Шүкүр аба, биз бул кордукка качанга чейин чыдайбыз эми? Бектерге салык төлөп, бектерден таяк жеп, бектер үчүн өлүп, бектер үчүн кунга кетсе, кедей шордуунун эмне кызыкчылыгы калды?”¹ – деп суроону ачык коёт, “ ... жетишет! Журтту ойготушубуз керек! Антпесе мындай кордукка чыдоого болбойт!” – бул Байымбеттин акыркы чечими.

Бул жерде ал жөн гана жазмыш – тагдырына сокур ишенген катардагы инерттүү пенде катары эртеңкиден жакшылык күтүп турган жок, ал терең саясий ишеним менен, кандайдыр бир өзгөрүүдөн кабардар адам катары жакшылык күткөнсүйт.

Ж. Садыков чебер драматург катары драманын социалдык-таптык конфликтин курч, окуялардын табигый өнүгүшүндө берүүгө жетишкен. Ошого карата чыгармада катышкан каармандар: эзүүчү таптын өкүлдөрү: Касымбек, Касымалы, Калталардын жана аларга каршы турган Байымбет, Шүкүр балбандын, Карач устанын, Үрпүкандын образдарын мүмкүн болушунча реалдуу, индивидуалдуу түзүүгө аракеттенген.

Ш.Бейшеналиевдин драмасында Ж.Садыковдукундай каармандардын саны да мол эместигин көрөбүз. Эгерде “Боз торгойдо” негизги катышуучулар он төрт, эпизоддук ролдордо алты, баш-аягы жыйырмадай болсо, “Кайра жашарган өмүрдө” сегиз каарман жана эл, балдар, олуянын, басмачылардын үндөрүн берүү менен ички сыйымдуулукка жетишкен. Пьесанын да ички драматизми мезгилдин татаалдыгын кейипкерлердин психологиясы менен байланыштуу чагылткандан даана чыккан. Бир аймактын бийлөөчүсү болгон Чоюкенин образын түзүүдө драматург мезгил менен каармандын психологиясынын ортосундагы дал келишпестикти кыйла ишенимдүү ачат. Чоюке мурдагыдай өзүм билемдикке салуу менен бийлигин жүргүзүүгө канчалык далалаттанбасын, мезгилдин талабы бир топ өзгөрүп

¹ Садыков Ж. Жогорудагы китеп, 173-б.

калган болот. Аны ага окуган, кызматка аралашып, көтөрүлүүгө жан далбас кылып жүргөн Жалий түшүндүрүп, ички кызыкчылыкты мурдагыдай көз көрүнө ишке ашырбастан, тымызын жолдор, амалдар менен бүтүрүү мүмкүнчүлүктөрүн көргөзөт. Натыйжада, төрт манаптан кагылып, Касымбектен жай тапкан, акыры Касымбектин да кыйыгына тийип, минтип, «биздин Тогуз-Торо элин карай качкан Тоголок Молдону кантип торго түшүрүп алыштын жолун» табышат. Ал жол — акырындап, башпаана издеп жүргөн акынды “колдон жем жедирип” келип, чалма салуу. Эгерде ага алдырбаса, анда Касымбектин дубай саламдуу катында айтылгандай, “качкындын тилегин катырып, жакшылык көрсөтпөө”. Идеалык ушул мотив Ж.Садыковдун драмасында да кездешет, мында каармандардын жүрүм-турумдары Ж.Садыковдогудай ачык аракетте берилбестен психологиялык жактан чыңалышка ээ болуп, кандайдыр бир даражада табышмактуу экенин көрүүгө болот. Айтылгандай эле, Тоголок Молдону жемге да, опузага да ала албаган Чоюке менен Жалий аны басмачылардын колу менен тазалоону көздөшөт. Басмачылардын Тоголок Молдонун үйүнө кол салуусу, анын аялы менен куржундардагы кол жазмаларын алып кетиши тарыхый чындык. Ш.Бейшеналиев ал турмуштук фактыны тек кайталап койбостон, аны драманын композициясына камтуу аркылуу мезгилдин коогалуу атмосферасын көркөм түзүү менен акындын жаңы заманды тосуудагы адамдык кубанычынын реалдуу негизин таасын да, ынанымдуу да ачып берүүгө жетишкендиги байкалат.

Драманын каармандары үстүрт, түз сызыктуу чагылдырылбастан, терең психологиялуу шартташтырылган (мотивдештирилген) индивидуалдуулукка ээ. Жалий колдон кетип бараткан мезгилин кантип болсо да тутуп калуу ниетинде, жаңы заманды колдоочу, аны куруучу катары көрүнүүгө аракеттенип, ошол эле учурда мурдагы өчтөрүн алуу үчүн да интрига курмакчы болот. Бир жагынан Сулайман менен Чоюкенин эрке токолунун мамилесине ылымдаш, экинчи жагынан Сулаймандын тилегин жүзөгө ашырууга шарт түзгөндөй көрүнгөнү менен зилинде Сулайманды Тоголок

Молдодон оолактатуу аркылуу акынды шакиртсиз калтырып, кор тарттыруу. “Боз торгойдо” учураган схемалык түз сызыктуулук мында дээрлик колдонулбагандыгы айгине. Ж. Садыковдун драмасында каармандардын, айрыкча терс сапатты алып жүрүүчүлөрдүн иш аракеттери берилген аныктамага дал келет. Маселен, андагы Касымбек манап жаңы кылычын сынамакчы болуп, кан төккүсү келгендиги, Айтпай деген каарманды «Айтпаймын» дегени үчүн «сен эмне салам айтпайсың» деп карматып алып мазакташы, тап душмандары саналгандарга карата көркөм чыгармаларда ашмалтайы чыга колдонулган схемалык мүнөздөгү сценаларга кирерин белгилөө керек.

Бир сөз менен айтканда, Ш.Бейшеналиевдин “Кайра жашарган өмүр” аттуу үч көшөгөлүү тарыхый драмасы Тоголок Молдо тууралуу кыргыз драматургиясында жазылган алымдуу чыгармалардын бирине кирет. Албетте, эки драмада тең акындын бетке айтмалыгын, адилетсиздикке каршы дайыма келишкис мамилеге ээ мүнөзүн таамай чагылдырган эпизоддор, сценалар жок эмес. Ошондой болсо да эки драмада тең Тоголок Молдонун социалдык табиятына айрыкча басым жасоо учураарын эстен чыгаруу мүмкүн эместей. “Кайра жашарган өмүрдө” Чоюке менен Байымбеттин диалогунда бул маанай алдыңкы планда тургандыгын көрөбүз:

«— Ч о ю к е. Бо, Тоголок Молдо, балчайбек дегенди билесиңби?

Б а й ы м б е т. Эмне, Жалий иним, большебек жеңдиби?

Ж а л и й (күлө). Адегенде болуштун соболуна жооп бериңиз.

Б а й ы м б е т. Болуш мени неге чегип жатканын түшүнбөйм.

Большебекти көптөн бери угуп жүрөм.

Ч о ю к е. Көптөн бери?! Ким ал балчайбек?

Б а й ы м б е т. Большебек жардыларды, жалчыларды жактаган жаңы, жаш күч.

Ч о ю к е. Ия, эмне, эмне дедиң ?

Ж а л и й. Байымбет ага туура айтты. Большевик — эзүүчүлөрдү, шаардын, жердин, кендин, бардык байлыктын ээлерин жоюучу, жарды-жалчылардын башын топтогон р-революционерлер, же бизче төңкөрүшчүлөр, уриятчылар.

Ч о ю к е. Жомок. Жомок айткыңар келет мага. Тойдум, кандым. Бо Тоголок Молдо, заман кедейлердики болот деп сөз таратып жүрөт деди эле. Көрсө....

Б а й ы м б е т. Жөн эле сөз эмес, а чындыкты айтып жүргөндүрмүн, болуш.

Ч о ю к е. Чындыкты. Кайдагы чындыкты?

Б а й ы м б е т. Теңчилик доор болот. Бирөөнүн көзүн бирөө карабай эл тынч оокат кылат. Бай, манап жоголуп, зомбулук бүтөт”¹.

Келтирилген диалогдон аныкталып тургандай, Байымбет бул учурда толук бойдон большевиктер партиясынын программасынын минимум, максимум бөлүктөрү менен тааныштай сүйлөп тургандыгы байкалат. Образдын табийгый көрүнүшү үчүн бул маселе дал келишеби? Суроо риторикалык суроолордун биринен эмес. Анткени бул суроонун жандырмагында калемгердин көркөм ойлоосунун схематизмге ыктаганы же өз алдынчалыгы бардыгынын жандырмагы камтылып турат: Абайлап караганда, ушул эпизоддогу Тоголок Молдонун образы “Боз торгой” драмасындагыдай эле тарыхый инсандын социалдык приоритетин алдыңкы планга чыгаруу боюнча схематизмге алдырып, койгондугу таасын байкалып турат. Мунун себеби, советтик доордогу көркөм чыгармачылык ыкмасынын спецификасы талап кылгандай, момументалдуу мааниде кабыл алынган же кабылдоого сунуш кылынган тарыхый инсандын көркөм формадагы образы түзүлгөн нормадан четтебеш керек болучу. Демек, эки калемгердин тең, бул образды түзүү учурунда кимиси аны канчалык деңгээлде күтүлгөн талапка жооп берерлик түзө алды деген суроого жооп үчүн болгон тымызын

¹ Бейшеналиев Ш. Тоо койнундагы гүл. Пьесалар жыйнагы. – Ф.: Кыргызстан, 1975. – 126-бет.

жазуучулук таймаш жүргөндүгүн көрсөтө алабыз. Мындай таймаш аныгында чыгармачыл идеянын же максаттын, же таланттын айланасында болбостон, тикелей коомдук же жалпыга маалым болгондой, социалдык заказдын аткарылышы боюнча гана таймаш деп түшүндүрүү оң. Эки автор тең, айрыкча баса белгилеп кетүү керек, Тоголок Молдонун образын коом талап кылгандай же ал өзү тартуулаган моделдин даражасында болушуна жетише алышкан деп корутунду чыгарууга болот. Айталы, Ж.Садыковдун “Боз торгоюнда” да жогоруда келтирилген сценага окшош окуя бар. Албетте, тикелей кайталаган деп айтуудан алыспыз, бирок маанилик жактан жакындыкты байкабай коюу мүмкүн эмес. “Боз торгойдо”, жогоруда эскерилгендей, Букарбай аттуу каарман конспирацияда жүргөн революционердей ролдо берилген. Анын азаттык келгендиги жөнүндө кабарынан соң автор Байымбетти:

“Таң атты түндү айдаган,
Нур чачты шоола жайнаган.
Ойгонгун кедей, көзүңдү ач,
Торгоюң менмин сайраган.

Кедейлер келди кезегиң,
Бектердин бергин эсебин.
Эсиңде болсун өткөн күн,
Эсиңде болсун кечээгиң.

Сайраймын сөздүн тазасын,
Залимдин берип жазасын.
Жарык нурду көрсөткөн;
Ленин жолу жашасын!¹—

¹ Садыков Ж. Боз торгойд /Китепте: Садыков Ж. Пьесалар. – Ф.: Кыргызстан, 1976. – 175-б.

деп ырдатып, акындын таптык сезимине акцент коюу аракети менен ишке ашырылган. Кыргыз драматургиясында Тоголок Молдонун образын көркөм чагылтуу маселесине өз пикирин билдирген адабиятчы А.Абдыразаковдун байкоолору бир четинен туурадай. Ал Т.Абдумомуновдун Токтогулдун образын драматургияда түзгөн “Сүйүү жана үмүт” менен “Боз торгойдун” композициялык, көркөм-формалык жактарына талдоо жүргүзүп келип: “Тоголок Молдонун образы да Токтогулдун образындагыдай эле терең масштабдуу реалисттик стилде ачылган жандуу образ. Ал эми акындын талантын, күчүн, ырдын таасирдүүлүгүн жана таптык-социалдык курч мазмунун Ж.Садыков Т.Абдумомуновдон бөлөкчө стилде, алдыңкы планга чыгарып чебер көрсөтөт. Драманын бүткүл жанрдык формалдык элементтери Тоголок Молдонун (Байымбеттин) образын түзүү, акындык жүзүн көрсөтүү үчүн жана анын ырларынын таптык таасирдүүлүгү, эзилген элдин таптык сезимин ойготуучу күчү аркылуу тарыхый мазмунду ачуу стилине баш ийдирилген”,¹ деп жыйынтыктаган.

Биздин оюбузча баса белгиленген стиль баарыдан мурда Тоголок Молдонун тарыхый жүзүн, психологиясын көркөм түзүүгө багытталбас - тан, мезгилдин тарыхый кырдаалын, шарттарын, атмосферасын ачууну көздөйт. Ошондуктан драмада мезгилдин хронотоптук белгилери автордун мүдөөсүнө жараша сыйлыгыштырып берилип отурат. Ал эми Ш.Бейшеналиевдин “Кайра жашарган өмүр” драмасында тарыхый мазмунду ачуу максаты менен катар Тоголок Молдонун индивидуалдуу тарыхый жүзүн көркөм тартуу максаты параллель келет деп тыянактоого болот. Ушундан улам Ш.Бейшеналиевдин драмасында тарыхый шарттар, тарыхый инсандар, тарыхый фактылар кыйла так жана эң башкысы алардын көркөм интерпретациясы алда канча ынанымдуу экендигин белгилемекчибиз. Кезегинде Ш.Бейшеналиевдин “Кычан”, “Уядан учкандардан” да башка драмалары кыргыз театрларынын сахналарында коюлгандыгы маалым. А

¹ Абдыразаков А. Драматургияда акындын образын көркөм түзүүнүн поэтикасы /Китепте: Тоголок Молдо: Изилдөөлөр, эскерүүлөр/ Түзгөн Кайыпов С. – Ф.: Адабият, 1991. – 78-бет.

тургай аларга театр көрүүчүлөр менен катар адистер тарабынан да пикирлер айтылган экен. Мисалы, “Дос” жана “Бойдоктор”. “Бойдоктор” спектакли Кыргыз Мамлекеттик Ленин ордендүү Академиялык опера жана балет театрында коюлган, Спектаклди коюуда ал кездеги белгилүү артисттер, айталы, Кыргыз ССРинин эмгек сиңирген артисти Т.Сейталиев (агроном Тойтуктун ролунда), Кыргыз ССРинин эмгек сиңирген артисткасы Г.Сатаева, Республиканын эл артисткасы С.Бекмуратова, Н.Илеев, А.Тентимишев, К.Исмаилов, К.Асанкожоевдер катышкан эле. Комедиялык мазмундагы бул либреттону Кыргыз ССРинин эл артисти К.Чодронов койгон. Спектаклдин окуясы бүгүнкү күндүн темасынан алынып, жаштардын турмушка карата нравалык мамилеси борбордук орунда турат. Ага эски көз караштагы ата-энелердин каршылыгы, чечмелеп айтканда кызын Тотуну “акчалуу, “волгалуу”, үйлүү-жайлуу адамга берүү” аракети пайда болуп, окуянын нравалык чиеленишине такайт. Бирок бардык эле ата-энелердин позициясы жогоркудай эмес. Шириндин энеси Батма Суусардан айырмаланып кызынын тилегине танапташ экендиги, энелик мээримин, кеп-кеңешин аябаган, боорукер эне катары сүрөттөлөт. Ошентип, автор чыгармасында “аталар-балдар” конфликтисин трафареттик маанайда бир жактуу чечмелебестен, реалдуу сүрөттөөгө жетишкендиги байкалат. Драмада сүйүшкөн жаштардын тилектери ишке ашып, окуя бактылуу финал менен аяктайт. Жеңил юмор, адамдардын кулк-мүнөзүндөгү бурулуштар күлкү чакырып, оперетта көрүүчүлөр тарабынан жылуу кабыл алынган.

Ушул жерде кыргыз драматургиясындагы оперетта жанры туурасында бир аз токтолуунун зарылчыгы турат.

Оперетта жанры — кыргыз драматургиясынын жаңы бир салаасы катары кыргыз адабиятында 60—70-жылдарда жаралган жанр. Опера, балет жана драманын элементтеринен синкреттешип курулган, музыканын коштоосу менен аткарылган оперетталар өзүнүн жеңилдиги жана эмоционалдуулугу менен драмалык түрдүн башка жанрларынан кескин айырмаланып турат. Мына ушул опереттанын кыргыз драматургиясында

жанр катары жашап кетишине негиз салгандардын бири да ушул Ш.Бейшеналиев болду десек жаңылышпайбыз. Анын “Бойдоктор” музыкалуу драмасы өз мезгилинде оперетта катарында театрда коюлушу буга күбө.

Кыргыз опереттасынын классикалык үлгүсүн жаратуу Н.Байтемировго таандык. Анын “Аста, секин колукту” опереттасы азыркы күнгө чейин сахнада жашап келүүдө.

Ш.Бейшеналиевдин драматургдук көз карашында пьесанын көркөм таасирдик касиети каармандардын оң, терс сапаттарын таамай көргөзүү менен эч качан чектелбейт. Ал каарманынын басып өткөн жолун берүү менен бирге турмуштук оош-кыйыштыктарга жеке өзүнүн кандай салымы, кандай мүнөзүнүн аркасында тигиндей же мындай натыйжага дуушар боло аларын да перспективалуу чечмелегенинен көрүнөт. Тактап айтканда, ар бир окуянын, ага тиешеси бар персонаждын себеп-натыйжалуу ички байланышын логикалык тейде ачып берүүгө умтулушу менен айырмаланып турат. Минтип ырастоо менен Ш.Бейшеналиевдин ар бир жазган драмалык чыгармасы уламдан улам өйдөлөө жолунда гана болгон деген пикирди таңуулоодон алыспыс. Анын драмаларында кээде схемалык чечилиш, кээде сюжеттик борпондук бар экендигине карабастан, бардык драмалык чыгармаларынын алымдуу жагы катарында мүнөз менен кырдаалдын, себеп менен шарттын ортосундагы ички катыштыктын бекем сакталарын дагы бир ирет белгилегибиз келет.

Жазуучу-драматургдун “Дос” аттуу пьесасынын сюжети жогоруда айткандарга дагы бир мисал. Бул пьесанын башкы каармандары —жаш кездеринен бирге өсүшкөн эки дос Сапар менен Назар. Алардын жаш курактары пенсияда болсо да бири (Сапар Сабирович) өзүн эч качан жаңылбаган адам катары санаган көз карашын, өзүнө карата болгон баасын өзгөртпөйт. Досуна (Назарга) карата болгон мамилеси карыган кезде сыйлуу болуштун ордуна аны душманы катары санаган пикирден такыр ажырабайт.

Ал гана эмес аялы Жыпарды да жөн жеринен каралап, акыры жасалгалуу үйдө коколой башы калат. Дал ушул учурда бала кезден келаткан дооматын коюп, досун табалаштын ордуна Назар аны аяйт, жардамга колун сунат. Чыгарманын сюжеттик линиясында рухий айкөлдүк менен эгоизмдин, терең адамгерчилик менен куру керсейгендиктин кагылыштары барабар өнүгөт. Бул драмада ак менен каранын, адалдык менен арамдыктын күрөшү схематикалык контрасттыкта, бир беткей мүнөздөмөнүн алкагында чечилбейт. Жакшы менен жаманды алып жүрүүчүлөр саналган Сапар жана Назардын образдары бул сапаттарды констатациялабастан, өздөрүнүн ой-пикирлери менен жашаган жандуу индивидуумдар катары көрүнүшөт. Кармандарын мына ушундай таризде сүрөттөө менен автор драмадагы башкы көрсөткүчтөн болгон мүнөздөрдүн өнүгүүсүн ачууда бир жактуулуктан, бир беткейликтен жана бир маанилүүлүктөн четтеп, ички психологиялык татаалдыкты динамикалуу ачып берүүгө жетишкен. Мүнөздөрдүн бир эле моментте татаалдыгын жана жандуу өнүгүшүн туура байкаган рецензент, кезинде, “бу драманын психологиялык мүнөздө жазылып калышынын терең жана жашыруун бир табышмактуу сыры бардай сезилгени ушундан”¹ деп түшүндүргөн эле.

“Дос” пьесасында коюлган мүнөздүн ийкемсиздиги, ичи тарлык менен көрө албастыктын тазалыкка, ак ниеттүүлүккө, адамгерчиликке каршы күрөшү жөнүндөгү идея калемгердин “Уста жана шакирттер” наамдуу пьесасында дагы тереңдетилип өнүктүрүлөт. Мында “Достон” айырмалуу улуулардын өрнөгү тууралуу, насаатчылыктын бир эле формадагы, бирок ар кыл мазмундагы көрүнүшү тууралуу проблема да козголот. Көрүнбөгөн, ошол эле моментте тымызын айыгышкан күрөш карт сүрөтчүлөр — Мурат Исаевич менен Сатар Азизовичтин ортосунда жүрөт. Аныгында күрөш ачып жаткан бир эле адам, ал — Сатар Азизович. Көрө албастыктын сазына белчесинен баткан ал, өзүнүн сормо айлампасына жаш сүрөтчүлөрдү да тарткысы келет. Анысы акырындап ордунан чыгат да, анын жайган торуна

¹ Бектенов К. «Дос» жөнүндө// Кыргызстан маданияты. – 1971. – 14-апр.

мүнөзү ала чапма Чалкар Чагылганов аттуу жаш сүрөтчү илинет. Чалкардын ою бат эле таанылуу, даңкка ээ болуу, даңктын да даңктай жүгү бар экендигин жана ал оңой-олтоң келе бербестигин, ага көптөгөн убакыт, машакаттын сарпталарын Чалкар уккусу да келбейт, мээнет жумшагысы да келбейт. Анын бул мүнөзүн астыртан байкаган Сатар Муратка болгон эзелки өчүн алуу үчүн, аны шакиртинен ажыратып, жалгыз калтыруу амалына киришет. Чала бүткөн сүрөт “Ажырашууну” ашыра мактоо статьясын уюштуруп, чалагайым мүнөздүү Чалкарды кондициясына жеткиртирип асмандатып жиберип, Мурат устаты менен аны кагылышка түртөт.

Ш.Бейшеналиевдин драматургдук материалдарына баам салганда бир кызыктуу деталды байкоого болот. Ал — интеллигенттердин чыгармачылык изденүүлөрү менен адамдык сапаттарынын айкалышын көркөм түзүүгө умтулуш. Мындай умтулуш анын прозаиктик изденүүлөрүндө да жолугарын кайрадан эскермекчибиз. Бирок негедир драмалык чыгармаларында бул көрүнүш айрыкча туруктуу мааниде. Анча-мынча ийгилигине манчыркоо менен бой көтөрүүчүлүк, алдыга озгонго көрө албастык менен мамиле жасоо, аны кандай гана жол, амал-айла менен болбосун жаманаттылоого далбаса кылуу сыяктуу түркүн терс сапаттагы жосундарды алып жүргөн каармандарына чыныгы адамгерчилик менен бийик таланттын ээсин карама-каршы коюп, окуянын өнүгүшүн жай темпте, психологиялык чыңалууда сүрөттөө художниктин драматургдук чеберчилигинин маанилүү компоненти. Драматургдун окуяны сүрөттөөдө дагы бир өзүнчөлүгүн белгилемекчибиз. Ал демейкидей окуяны кульминациясына жеткиргени менен чечилишин демейкидей, башкача айтканда көрөрман күткөндөй, жакшынын салтанаты менен аяктатып, бир жактуу гана жыйынтык бүтүмүн чыгарып салбайт. Турмуштун жөнөкөй ошол эле учурда али чечилбеген маселеси арбын экендигине, ар кыл ситуацияларга, жыйынтыктарга, бурулуштарга бай экендигине ынандырып келип, окурмандын өз алдынча ой чечимине мүмкүндүк калтырат. Бул айрыкча жазуучунун адеп-ахлак маселесине

байланыштуу драмалык чыгармаларында ыктуу колдонулган стилдик ыкмадан.

Адеп-ахлак маселеси 60—70-жылдарда кыргыз драматургиясында психологиялык планда жаңыдан тереңдетип изилдөөгө алына баштаган. Бул учурда калемгерлер замандаштарынын руханий дүйнөсүнө үнүлүшүп, сырткы жыргалчылык менен ички байлыктын ортосундагы гармониянын же кайчылаштыктын түп мотивин көркөм түзүүгө өзгөчө көңүл бурушкан.

Ал эми бул маселе драматургдардын жаңы жанрдык-стилдик ыкмаларды пайдалануусун шарттаган. Бул туурасында драматургия боюнча өз изилдөөлөрүн жүргүзүп жүргөн илимпоз А.Абдыразаков “Азыркы кыргыз совет драматургиясында жанрдык-стилдик изденүүлөр бүгүнкү күндүн адамынын жан дүйнөсүнүн, нравалык сапатын, мүнөз өзгөчөлүктөрүн ачуу багытында жүрүп, психологиялык жанрлардын аналитикалык-реалисттик стилдин пайда болуп өнүгүшүнө алып келди”¹ деген олуттуу пикирин жазган.

Мурдагыдай адамдын турмушунун бакубаттыгы анын коомдук пайдалуу коэффициенти менен гана аныкталбастан, “жеке бакыт” деген түшүнүктүн ар түрдүү кырдаалга ылайык индивидуалдуу формуласын аныктоону ишке ашырууга өтүшкөн. Драмалык чыгармаларда эми каармандын жашоо-тиричилигинин бардык сфералары камтылып, кеңири масштабдагы адамгерчилик маселеси менен ченеле баштаган. Ошонун натыйжасында драмалык чыгармаларда буга чейин каралбаган проблемалар, ал тургай интимдик мамилелерге чейинки сфералар да чагылдырылды. Бул учурда андай типтеги мамилелер эротикалык көрүнүш катары эмес, биринчи иретте адамдын кимдигин, кандайлыгын, анын түпкү насилини түзгөн моралдык, этикалык элементтерди аныктоо максатында киргизилген эле. Ушул бийик мүдөөнү көркөм ачуу ниетиндеги Ш.Бейшеналиевдин драмаларынын структуралык-композициялык түзүлүшүндө ар дайым жакшы менен

¹ Абдыразаков А. Кыргыз драматургиясындагы изденүүлөр. – Ф.:Кыргызстан, 1986. – 123-б.

жамандын, ак ниеттүүлүк менен кара ниеттиктин, бийиктик менен пастыктын айыгышкыс кагылышы орун алып келет. Сюжеттеги окуялардын түйүндөлүшү келишкис позицияны туткан каармандардын ортосундагы күрөштүн тымызын курчушу, апогейине жетиши калемгердин драмалык чыгармаларынын мазмундук, композициялык базасын түзөт. Автор ошол эле учурда жеке позициясын ачык билдирүүгө антипатия, симпатиясын таңуулоого ашыкпайт. Бирок пьесанын сюжетиндеги интриганы, конфликтти кызыктуу абалда берүү ниетинде атайын “татаалдаштырып” жиберип, чыгарманын көркөмдүк-эмоционалдык таасирине шек келтирип жиберген учурлары да жок эмес.

Калемгердин “Мейман” аттуу пьесасынын сюжеттик негизин достук мамиле жана ишке берилгендик проблемалары түзөт. Эки бөлүмдүү пьесанын катышуучулары саналуу. Азим — башкы зоотехник, аялы — врач, Бакир Батырович, Самак Темирович — булар Азимдин достору жана биринчиси — белгилүү окумуштуу, экинчиси — райкомдун катчысы. Булардан тышкары Бакирдин жары, артистка, колхоздун башкармасы жана чабан катышат. Жайкы отпуска учурунда эс алуу үчүн Бакир Батырович эски досторуна келүү ниети бардыгын билдирет. Беркилер аны татыктуу тосуу камын көрүшөт. Бирок окуянын чиеленишине түрткү болгон нерсе бул эмес. Ал Азимдин Төр Жайлоону өздөштүрүү боюнча жүргүзгөн иш чаралары. Буга башкарма каршы экендигине карабастан райком тарабынан колдоо көрсөтүлүп суу чыгаруу үчүн бургулоо жумуштары жүргүзүлөт. Ортодо келген мейман досу, башкалар да суу чыгар бекен, чыкпас бекен дешип убайым чегишип, өйдө-төмөн талашка чалдыгышат. Пьесанын негизги конфликтиси ушул суу чыгаруу маселесинен улам өөрчүп, Азимдин “бетегеси буралган кең жайыт, суусу мол, мал жайлар” Төр жайлоону өздөштүрүү боюнча жасаган эмгектик экспериментине байланышат.

“А з и м. Карачы, ушунча жандыкка бобу жайыт түтө алабы?”

С а р ы м с а к. Келечекте койду дагы эки эсеге көбөйтөбүз.

А з и м. Эгер багуу шарты келсе, малды өстүрүү оңой.

С а р ы м с а к. Тонналаган кой этин, уяң жүнүн мамлекетке жогорку сапатта жылдан-жылга арбын өткөрүп, колхозчуларыбыздын казасын байытабыз элибизди жыргатабыз.

А з и м. Аны азыр бешиктеги бала да түшүнөт.

С а р ы м с а к. Сен эмне туураланасың.

А з и м. Башкарма-а... Жайытты кеңейтиш керек. Төр жайлоодогу бетегеси буралган кең жайыт суу жок, мал барбай кеберсип жатат.

С а р ы м с а к. Ага суу чыгарууга сен демилге чыгарып кириштиң го.

А з и м. Киришээрин кириштим... Кудук мени кутултат, же тутултат. Мынча болду, аякка көчүп барайын. Уруксат эт башкарма.”¹

Алынган сценадагы Азимдин демилгеси, тобокелдиги, ишке берилгендиги бир караганда кынтыксыз, өз учурунун типтүү жетекчилеринин образына төп келгенсип турат. Бирок анын демилгелүү портрети тышкы эффект үчүн гана дегендей таасир калтырат. Себеби, Азимдин иш аракетинде кооз сөздөр көбүрөөк. Ыгы келсе да, келбесе да кудук жөнүндөгү идея аныкы экендигин жана мунун жоопкердигин мойнуна алгандыгын, ишке ашпай калса, уят болорлугун кайталай берет. “Жетинчи кудуктан, 600 метрдеги тереңдиктен араң суу оргуштап” чыккандан кийинки сөзүн келтирсек жетиштүү. Анда Азим “суу чыкты эми тилек ишке ашты, малды жаңы жайытка көчүрөлү, жанагы тонналаган этти, жүндү алууга кезек келди” дегендей сөздөрдү айтыштын ордуна: “Секретарь, бүт колхоздун малчыларын жаңы жайытка көчүр”, — деп кубанычын билдирет.

Драмалык чыгармалардын негизги жана башкы өзгөчөлүгү окуя автордун баяндоосуз, тикеден тике каармандардын диалог, монологдорунда, ымдоо-жандоолору аркылуу өнүгүп, алар аркылуу каармандардын образдары түзүлөт, мүнөз сапаттары ачылат. Өзгөчө, драмалык чыгармаларда

¹ Бейшеналиев Ш. Тоо койнундагы гүл. Пьесалар жыйнагы. – Ф.:Кыргызстан, 1975. – 60–61-беттер.

каармандардын диалогдоруна чоң роль таандык, ал эки же андан көп адамдардын өз ара жөн нарды эле аңгемелешүүсү болбостон, конфликт түзүүчү жана анын чечилиши менен мүнөздүн ачылышын камсыз кылуучу стилдик каражат. Өз учурунда В.Г.Белинский драматизм курууда диалогдун мааниси тууралуу мындай деген экен. “Драматизм жөнөкөй эле сүйлөшүү эмес, сүйлөшкөндөрдүн бири-бирине тийгизген жандуу таасири. Мисалы эки адам кандайдыр бир нерсе жөнүндө талашып кетсе, бул жерде драма эмес, драманын элементи да жок. Бирок бири биринен үстөм болушу үчүн, бири-биринин мүнөзүнүн кандайдыр бир жагына тийүүгө аракет кылса, же кычык жерине тийип койсо жана ошол талашта алардын мүнөзү көрүнсө, ал эми талаштын жыйынтыгында экөөнүн бири-бирине болгон мамилеси өзгөрсө — бул өзүнчө бир драма” (кыргызча котормосу —Д.А.).

Эгерде Ш.Бейшеналиевдин биз жогоруда келтирген диалогунун табиятына көз жүгүртсөк, анда ал курак декларация болуп калганын байкоо кыйынчылык деле туудурбайт. Буга окшогон мүчүлүштүктөр канткен менен да “Мейман” драмасынын идеялык-эстетикалык сапатына көлөкө түшүрбөй койбойт.

Искусстводогу актуалдуу маселе, теманын табылышы, алардын курчтугу ийгиликтин али өзү эмес. Ал баарыдан мурда образдардын көркөм реалдуу өнүгүшү, иш аракеттеринин мотивдүү ачылышы менен жабдылышына муктаж. Мындагы учураган кемчилик жалгыз Ш.Бейшеналиевке таандык деш болбос. Ушундай демилгеге ээ каармандардын тибин кыргыз драматургиясын эстетикалык жаңы баскычка көтөрүүгө аябагандай зор салым кошкон калемгерибиз Т.Абдумомуновдун “Бюро жүрүп жатат” аттуу пьесасынан да жолуктурууга болот. Анын башкы каармандарынын бири Аскар Кең-Төр жайлоосунун миңдеген гектар жерине суу чыгарып, өздөштүрүүнү көздөйт да, экспериментин ишке ашырууга бел байлайт. Бирок Аскардын демилгеси Азимдин (идеялык, замандаш курбусунан) айырмаланып ийгиликке алып келбейт. Ошол себептүү “Бюро жүрүп жатат” драмасынын каармандарынын ортосунда тике тирешүү пайда болот. Ал эми

драманын финалында алдыртан уюшулган интригалар, тымызын көрө албастыктар оңой эле ачылып, акыйкат ордуна келери ачык болуп чыгат. Мындайча айтканда окуянын өнүгүшү менен пьесанын драматизми чыңалбастан, риторикалык речтер, кургак сөз түрүндөгү кайымдар, кер-мур айтышуулар аркылуу мезгилдин үлгүлүү каармандарынын сырткы модели үстүрт түзүлүп калган эле. Ш.Бейшеналиевдин “Мейман” пьесасында жаңы эле аталган драмалык чыгарма менен тематикалык жакындык бар экендиги айгине. А тургай образдардын көркөм-эмоционалдык таасирлери да алыс эмес. Бул танапташтык, белгилей кетүү зарыл, Азим менен Аскардын демилгеси, эксперименттери, сүйлөө пафосу гана боюнча. Ал эми “Мейманда” айрым көрүнүштөрдүн тарбия-таалимдик, эстетикалык функциясы, эмоционалдык таасири Абдымомуновдук пьесада да төмөн турган учурлары кездешет дешке болот. Аны төмөнкүлөрдөн көрөбүз.

“Мейман” драмасында да Ш.Бейшеналиевдин башка пьесаларындай мүнөзүн өзгөрүүсүз күткөн, консерватор же өзүн принципалдуу көргөзүүгө умтулган, кожойгон каарман катышат. Ал — Азим жана Самактын досу, окумуштуу Бакир. Атайын мейман деп, ал үчүн арналып тигилген боз үйгө түнөмөк тургай, кирбей коюп, бул кылыгы үчүн аялы менен да таарынышып, союлган койду ысырапчылык катары санап, морализатордук кылууга киришет. Райкомдун секретарына арыз жазып, анда боз үй тиккен, кой сойдурган башкарманын кылыгын кошоматчылык сыңары бааларын билдирип, чара көрүүнү, мындайча айтканда, кызматынан кетирүү маселесин кабыргасынан коет. Эгерде райкомдун секретары бул катка иштиктүү чара көрбөсө, жогорку инстанцияларга барарын билдирип, өтө принципалдуу, коомдун кызыкчылыгын так сактаган, ал үчүн күрөшүүгө даяр каарман болуп сыпатталат. Албетте, булардын баары, биринчиден, коомдук үлгүдөгү адамдын тибин чагылдырууга багытталса, экинчиден, сюжеттин жүрүшүндө күлкү чыгаруу үчүн жасалган автор тарабынан болгон аракет. Бирок күлкүнүн күлкүдөн айырмасы, эң башкысы түрлөрү бар экендиги белгилүү. Жөнөкөй күлкү, бул учурда жасалма куудулдануу, купшундап күлүү үчүн,

күлкү чыгаруу үчүн жасалган аракет. Мында күлкү тек көңүл теренин козгобостон, “куркак” чыккан күлкү болуп калат. Ал эми эмоционалдык дүрмөт берген, коомдук мааниге ээ болуу менен ой арымына да бирдеме берүүгө жарамдуу күлкүнүн түрү катышкан драмалык чыгарма комедия формасына жатат. Арийне, бардык эле комедия деп сунушталган чыгармаларда бул күлкүнүн түрү орун ала бербейт. Ал үчүн автор тарабынан тандалып алынган материал, анын көркөм-структуралык чечилиши талапка жараша деңгээлде болушу لازым. Турмуштагы бардык күлкү чыгара турган окуя социалдык мааниге ээ күлкүнүн түрүнө кире бербейт. Дал ушул көз караштан алганда “Мейман” драмасындагы Бакирдин кылык-жоругу идеалдуу көрүнгөнсүгөнү менен терең мазмундуу күлкү бере турган көрүнүшкө кирбейт. Эски менен жаңы мамиленин, мейман күтүүнүн кийинки салттарын жайылтууну көздөгөн Бакирдин жорук-жосуну реалдуу турмуштун шартынан жана талабынан алып караганда орунсуз да чыгып калышы ыктымал болууда. Бардык эле турмуштун өзүнөн калпып алынган окуялар, адамдардын мүнөз өзүнчөлүктөрү кайталангыстыкты түзгөндүгү менен жалпылаштырылган типтүү көрүнүштү, оригиналдуулукту чагылта бербешти да абзел.

Ш.Бейшеналиевдин “Мейман” аттуу драмасы жогорку ойлордон улам толук жарамсыз дегендей корутунду чыкпасы зарыл. Анда эске каларлык образдардын бири катарында Жаркын менен Бакирдин аялы Шайырды, алар катышкан эпизод, сценаларды күбөгө тартса туура. Эки айым тең өздөрүнө таандык амплуада сүйлөп, адамдык табиятындагы назиктик, боорукердик, кесибине берилгендикти жарыялап турушат. Айрыкча Шайыр кесиби боюнча артист, анда кандайдыр бир үлбүрөгөн назиктик, оор иштерге алсыздык бардай туюлат. Бирок чечүүчү учурларда ал күйөөсү Бакир моюн толгогон иштерди аткарып, аны да иши аркылуу уяткарып коюуга жараган мүнөзгө ээ. Бул Шайырдын аба ырайы бузулуп, чабан Кыяз койлорго ээ боло албай калган учурда жардамга барган чечкиндүү кадамынан байкалат.

Ш.Бейшеналиевдин “өндүрүштүк конфликттерге” негизделген драмасы катары “Тоо койнундагы гүл”. Аталган пьесада сүрөттөлгөн атмосферадан улам окуя 50-жылдардын соңу 60-жылдардын башында болгондой сезим жаралат. Автор бул драмасында өзүнө таандык манерада эрки күчтүү, турмуштун ар кандай кырдаал кысымдарына туруштук бере алган адамдарды борбордук ролдорго коёт. Алардын тагдырларына андай же мындай таасирлери бар адамдардын кылык-жоругун чагылтуу аркылуу турмуштун көп кырлуу жүзүн, тиричилик жүрүмүн көркөм түзөт. Чыгарманын сюжети жөнөкөй эмес, анда бир канча катмардык түзүлүш бар. Драманын өзгөчөлүгү катары өндүрүштүк кырсыкка байланыштуу соттолуп кетип, кайра келген адамдын (Саламат) тагдыры, ага тиешеси бар адамдардын мамилелерин көрсөтүү керек. Саламаттын атасы Мергенбайдын тагдыры пьесада трагедиялуу тагдырлардын бири. Баласы капилет кырсыктан сотко кириптер болгондо, келини, кемпири удаа көз жумуп, булардын үстүнө кошумча кирип турган үйүн айыл активдеринин бири ээлеп алып, тирүүлөй кордукка салат. Бирок карыя өзүнүн күйүтүн алдынкы планга коюп, жалпыга таарыныч күтпөйт, тескерисинче жалпынын бакыбатчылыгы, көпчүлүктүн ишинин ийгилиги ал үчүн табылбаган “дары” болот. Карыянын тагдыры аркылуу автор канчалык кыйынчылыкка дуушар болбосун, ичтеги кайгысына мүнкүрөп тизе бүкпөстөн, алдыга тике караган, башын бийик көтөрүп, тынчтыкты, ынтымакты тилеген кайраттуу, жан дүйнөсү таза, руху бийик адамдын образын, кыргыз карыясынын типтүү өкүлүн түзө алган.

“Тоо койнундагы гүлдүн” башкы кейипкерлеринен болуп саналган Апал Черикова да эрки күчтүү, иштин көзүн билген, жалпы элдин жыргалчылыгы үчүн көп нерседен баш тартууга даяр жетекчи. Ал да Саламат сыяктуу үй-бүлөсүнөн ажыраган жалгыз бой жан. Албетте, экөөнүн тагдырындагы мындай окшоштуктун тамыры эки башка. Автор тагдырларындагы жакындык бар адамдардын мамилелерин түз сызыктуу сүрөттөөгө ашыкпайт. Тескерисинче, алардын ич ара мамилелериндеги табигый түзүлгөн татаалдыкты туура пайдаланат. Анткени, бири башкарма болуп турганда

кесилип кетсе, экинчиси анын ордуна капысынан келген башкарма. Ич ара атаандаштык, ич ара күнүлөштүк сезимдердин болушу бул учурда табигый көрүнүш. Бирок бул сезимдер аларды баррикаданын эки жагына бөлбөстөн, жалпы максаттын болушу аркылуу жакындашуу точкалары табылып, Саламат Апалдын кыйналып турган чагында анын жакын жардамчысы болууга далалаттанат.

Апалдын демилгеси боюнча тоолуу райондогу колхозго апийим айдалмак да, ал колхозчулардын эмгек күнүн арттырып, экономикалык жактан алгалатмак. Бирок кандайдыр бир себептерден улам апийим гүл ачпастан кечиңкиреп, ичтеги арамзалардын чырагына май куюлуп, Апалдын башына кара туман уюлгуй баштайт. Окшош ситуация, окшош тагдыр. Кайрадан жеке жыргалчылыгын жалпы демагогиялык фразаларга чүмбөттөгөндөрдүн күнү тууй турган маал. Ушул учурда иштеги кемчиликтердин себеби аныкталат. Көрсө, кеч гүлдөөчү апийим уругу себилген экен. Бардык куйтулуктун куйругу кесилип, акыйкат тилек ишке ашып, жалпы жакшы максат салтанат курат. Чыгармадан сүрөттөлгөн мезгилдин духун, атмосферасын көрүүгө болот. Бардык көркөм чыгармалардын структурасында болуп келген партиянын официалдуу өкүлү мында деле катышат. Болгондо да жөнөкөй, катардагы мүчөсү, жергиликтүү партиялык уюмдун жетекчиси эмес райкомдун секретары. Деги эле бир чындыкты моюнга алуу керек, Ш.Бейшеналиевдин дээрлик бардык драмалык чыгармаларында ушул рангадагы жетекчинин болушу башкы шарттан. Бул фактыга каршы бирдеме деш кыйын, себеби, ал жазуучунун жеке энтузиазмы боюнча киргизилбеген персонаждан. Ал — мезгилдин диктатынын туундусу.

Автор пьесадагы каармандардын кулк-мүнөзүн түзүүдө мүнөздөмө берүүгө азгырылбайт. Драманын законуна ылайык мүнөздөрдүн кагылышы аркылуу адамдык сапат айкындалат. Сыңар, Тоялы сыяктуу персонаждарды сүрөттөө менен сыртынан караганда кыргыздын нукура жакшы салттарын алып жүргөнсүгөн, аныгында жеке кызыкчылыктары үчүн кимди гана болбосун курмандыкка чалууга даяр турган митайым адамдардын кешпири

даана элестүү кылып түзөт. Алар — бир туруп кыргыздын нарктуу салтын колдонууш этишип, бир туруп кимдир бирөөлөргө жан тарткансышып көрүнүп, а иш жүзүндө өз көмөчтөрүнө күл тартууга, башкаларды жаманатты кылууга бардык амал-айларын жумшаган жандар. Автор аларды сүрөттөөдө тап душмандарынын же экономиканын өсүшүнө саботаждык кылуучу чыгармаларда нечен ирет жолуккан типтердин моделин ээрчибеген. Тек гана турмушта учуроочу ылайыктуу кырдаалды күтүү менен кара өзгөй максаты үчүн жанын үрөгөн адамдардын драмалык портретин берет. Окуя кызыктуу жана актуалдуу адам баласынын жашоо ориентирлери, нравалык критерийлери сыяктуу проблеманы козгогон менен каармандардын психологиялык портреттери анча элестүү чыга бербегендигин моюнга алыш керек. Айрыкча Саламаттын образы драматизмдүү окуяларга бай экендигине карабастан мезгилдин татаал атмосферасын констатациялаган статикалык образ тейинде калган десек болот.

Шүкүрбек Бейшеналиевдин чыгармачылыгында талдоо көрсөткөндөй, драмалык чыгармалар деле кыйла. Аларда калемгер өз мезгилинин актуалдуу саналган проблемаларын драмалык формада берүүгө аракеттенген. Биринчи кезекте драматург катары Ш.Бейшеналиев адам тиричилигине, инсандын коом, мезгил менен байланышына маани берип, алмустактан бери келаткан адеп-ахлак маселесинин бүгүнкү күндүн адамдарынын жүрүм-турумунда алган ордуна, алардын тагдыр бурулуштарына тийгизген таасирине назарын кадала салат. Бул маселелердин көркөм чагылышында автор тарабынан түркүн структуралык-композициялык стиль пайдаланылгандыгы айгине болду.

Ш.Бейшеналиевдин драмалык чыгармалары тематикасы боюнча ар кыл. Ал биринде тарыхый инсандарга (Тоголок Молдо, Кычан) кайрылып, ар биринин жашаган дооруна жараша кыял, кызыкчылыктарын коом алдында, прогресс үчүн салымдарын чагылтса, башкасында адамгерчилик менен пастыктын күрөшүн моралдык-этикалык пландагы драмаларынын (“Дос”, “Устат жана шакирттер”, “Бойдоктор”, “Мейман”, “Тоо койнундагы гүл”)

образдар системасында мотивдүү берүүгө умтулат. Анын кандай гана темадагы драмаларында болбосун биринчи планда гуманисттик пафос өзөктү түзүп, жакшынын салтанатына карата болгон автордук ишеничтин импульсу үзгүлтүксүз берилет. Албетте, Ш.Бейшеналиевдин драмалык чыгармаларын - дагы көркөмдүк-эстетикалык проблемалар кынтыксыз дешке болбос. Аларда анализ көрсөткөндөй, схематизм, сентенциялуулук, а тургай мезгилдин утурумдук көрсөтмөлөрүнө элпек баш ийүүчүлүк менен табылган сюжеттик линиялар, образдардын чечилиштери да жолугары чындык. Бирок ошондой кемчиликтерине карабастан Ш.Бейшеналиевдин драмаларында жалпы адамзаттык маанилүү маселелердин көркөм динамикасы адамкерчиликтен тыш, өзүмчүлдүк, кастык көрүнүштөр менен кагылышта берилип, окурмандын насиллиндеги бийик түшүнүктөргө, изденүүлөрүнө турмуштун татаал лабиринтинен жол табууга көмөкчүлүк ролду аткарууга жөндөмдүү экендигин тана албайбыз. Анын драмалык чыгармаларынын баалуулугу мына ушунда. Ш.Бейшеналиевдин драмалары дайым актуалдуу репертуардык активдеги чыгармалардын биринчи сабында турбаса да жалпы драматургиябызда өз алдынчалыкка ээ адабий факт иретинде кала береринде шек жок деп корутунду чыгарууга туура келет.

К О Р У Т У Н Д У

Шүкүрбек Бейшеналиев жарым кылымдан ашуун кыргыз адабиятынын көркөм-идеялык, эстетикалык жактан өнүгүшүнө салым кошкон көрүнүктүү калемгерден. Анын чыгармалары СССРдеги элдердин тили менен катар көптөгөн чет тилдерге да которулган. Балдар адабияты боюнча Эл аралык жюринин чечими менен Ш. Бейшеналиевге Г. Х. Андерсен атындагы Ардактуу диплом ыйгарылган (1976-жыл). Ал эми 1982-жылы Ш.Бейшеналиев Кыргыз Республикасынын Токтогул атындагы Мамлекеттик сыйлыгына татыктуу болгон.

Ш.Бейшеналиевдин чыгармачылыгы көп кырдуу. Бул аныктама ага тек жалпы таризде ыйгарылып жаткан жок. Анын чыгармачылык мурасына анализ жүргүзүү изилдөөчүлүк эмгегибизде үч багытта гана ишке ашырылды. Биринчи — жазуучунун балдар адабиятына кошкон чыгармачылык көркөм-эстетикалык салымы. Экинчи — кыргыз романистикасынын көркөм структуралык жактан жетилүүсүнө, өнүгүүсүнө кийирген жеке мүнөздөгү кошумчалары, изденүү горизонтунун кеңейишине карата болгон таасири. Үчүнчү — кыргыз драматургиясынын жалпы процессинде драматург иретиндеги жекелик орду.

Ш. Бейшеналиевдин чыгармачылыгына үч багытта анализ жүргүзүүдөгү негизги максат — анын чыгармачылык эволюциясынын картинасын панорамдуу жана жалпы адабий процесстин тизмегиндеги ордун жекелиги жана жалпылыгы менен ачуу. Биздин илимий максаттын жүзөгө ашышы үчүн аталган калемгердин адабий-эстетикалык, идеялык, тематикалык пландагы изденүүлөрүнүн оош-кыйышын таасын айкындаар чыгармаларынын негизинде жүргүзүлгөн илимий мүнөздөгү анализ толук жетиштүү экендигин изилдөөчүлүк процесс толук далилдеди.

Ш.Бейшеналиевдин чыгармачылыгын ушул багытта кароо менен ага карата изилдөөлөрдүн алкагы ушуну менен жыйынтыкталып бүттү деш

натуура. Себеби, жазуучунун журналисттик тариздеги публикациялары, адабиятчы иретиндеги макалалары өзүнчө изилдөөнү талап кыла турган зор көлөмдөгү адабий материал экендигине ынанууга туура келди.

Ш.Бейшеналиев чыгармачылыгынын алгачкы этабында социалисттик реализм методу талап кылган алкакта жана идеологиялык багытта чыгармаларын жазган. Белгилеп коюу керек, айрым жазуучуларыбыз сыяктуу соңку кездерде „мажбур болгонбуз“ дегендей позицияда, жасалма позада Ш.Бейшеналиев эч качан турган жок жана антүүгө да далалаттанбады. Өзүнүн чыгармаларындагы айрым кемчиликтер үчүн өткөн тоталитардык коомду “күнөөгө” тартып, эми анын “компенсациясын” алуу үчүн ар кандай «көз боёмочулукка» барууга, кайра оңдоолор киргизүүгө диттенбеди.

Ш.Бейшеналиевдин чыгармачылыгы поэзиялык үлгүдөн башталгандыгына карабастан ал өзүн прозаик катары кыргыз жана башка тилдеги окурмандарга таанытууга жетишти. Анын алгачкы повесттериндеги маселелер, сюжеттик өзөк мезгилдин талабына үндөш темадан экендигин танууга болбос. Буга анын республикалык жаштар жана өспүрүмдөр үчүн газета, журналдардагы жетектөөчү кызматтарда болгондугу кандайдыр бир даражада шыкак берген деп айтуу менен аны, бирок, негизги фактор дешибиз ашыктык. Себеби, согуш, согуштан кийинки учурлардагы жалпы көтөрүңкү дем, жаш өспүрүмдөрдү патриоттук духта тарбиялоо тууралуу маанай ал мезгилдеги бардык жазуучулардын чыгармачылык изденүүлөрүнө түрткү болгондугун ким билбейт?! Ошол себептүү ал учурдагы чыгармаларындагы (“Чыныгы достук”, “Алкыш”) каармандардын көркөм-идеялык функциялары саясатташтырылуу менен бирге көркөмдүк жагынан алганда плакаттык мазмунда болгон дешибиз кажет. Ал эми анын “Кычан” наамдуу повестинен тартып чыгармачылык максат менен коомдук талаптын шайкештиги, тактап айтканда, гармония акырындап орундала баштаган. Бул гармония анын роман жанрындагы чыгармаларында али набат түрүндө болбосо да, турмуштук, өзгөчө улуттук маанидеги маселелерди көтөрүү

тууралуу публицистикалык тариздеги ой баамдарына аралаш образдык системада чагылткан. Буга “Урпактар үнү” романындагы элдик мурас тууралуу ой арымдарын эске алуу жетиштүү. Роман жарыялангандан кийинки коомдук турмушубуздагы айрым маданий окуялар, мисалы: калпактарды массага жеткиликтүү тигүү, улуттук кийим-кечелерди фестивалдык атрибут катары гана эмес, башка дагы көптөгөн маданий иш чараларга кошуу көрүнүштөрү – жазуучунун ой жүгүртүүсүнүн көркөм-публицистикалык формада гана эмес, турмуштук-практикалык, улуттук-социалдык денгээлде абдан таасирлүү болгондугун жана ошону менен бирге жазуучунун атуулдук позициясынын өзүнчөлүгүн дааналайт.

Ш.Бейшеналиевдин чыгармачылыгында балдар дүйнөсүн көркөм ачууда өзүнчөлүк бар. Ал айрыкча пейзаждын көркөм психологиялык функциясын пайдаланууда чебер. Бул сапат “Кычан” повестинен тарта туруктуу көрүнүшкө ээ болгондугу аныкталды. Жазуучунун чыгармачылыгында байкалган дагы бир өзгөчөлүк – сюжеттик окуяга негиз кылып алынган турмуштук фактыларга сынчыл кароо сапаты өнүмдүү колдонулгандыгы аныкталды. Чыгармачылыгына **сынчыл кароо сапаты**, биринчиден, турмуштук материалды ийине жеткире өздөштүрмөйүнчө аны көркөм формага айлантууга шашпагандык. Буга мисал, англиялык кичинекей кыз В.Смиттин өтүнүчүнө болгон мамилеси. Жазуучу мүйүзүнөн айрылган сүзөнөгүн кантип, кандай толгонуулардан кийин уланткандыгын мисалга тарттык. Экинчиден, прозалык же башка формада жазылган теманы, идеяны, образды башка түрдө ачып берүүгө умтулуш. Буга “Кычан” темасындагы чыгармаларын, Тоголок Молдого байланыштуу жаралгаларын мисалга тартуу жөн.

Жазуучунун мурда жазгандарына кайрадан башка формада кайрылуусу жазылган вариантка канааттанбагандыктан келип чыгат деп так кесе айтуу туура эместей. Жазуучу канааттанбаганынан, мисалы, «Кычан» повестине экинчи жолу кайрылбаганын жана аны жаңы вариантта жазып чыгыш себебин көрсөткөн элек. Бир эле темага башка жанрда кайрылуусу автор

тарабынан ал темага болгон терең кызыгуусунун, жаңыча ойлорду, идеяны берүүгө умтулуусунун гана натыйжасы деген ойду бекемдейт. Мындан ал мурда жазгандарын жөнү жок эле ондоону ылайыксыз көргөндүгү, андан көрөкчө башка жанрда, формада айтчу оюн, идеясын, образын толуктоону артык санагандыгын далилдейт.

Ш.Бейшеналиевдин повесть жанрын формалык жактан жаңыртууга да салымын белгилемекчибиз. Анын “Кордун тукуму” повести кыргыз адабий процессинде 60-70-жылдар ичинде повесть-дилогия, повесть-трилогия сындуу көркөм кубулуштун башатында туруусу керек. Ийгиликтүү жасалган эксперименттин жазуучу батынбагандыктан эки бөлүмүн бириктирип “Даңка жараша жүк” наамдуу роман деп атап салган. 70-жылдарда Ш.Бейшеналиевдин чыгармачылыгында формалык эксперименттер менен бирге көркөм-эстетикалык жаңы табылгалар да орун очок ала баштагандыгы байкалат. Ал көркөм кубулушту орус адабиятчысы В.Александров жетимишинчи жылдарда тарта Ч.Айтматовдун жана Ш.Бейшеналиевдин аракеттери аркасында кыргыз адабиятында мектеп курагындагы өспүрүмдүн мүнөзүнүн терең, сыйымдуу психологиялык чагылдырылышы лидердик абалга ээ болгон¹ деп таамай белгилеген.

Жазуучунун чыгармачылыгында тарыхый - автобиографиялык темага кайрылуу маанилүү орундардын биринде. Анын “Кычан”, “Болот калем”, “Даңка жараша жүк”, “Тайлак баатыр” сындуу повесть, романдары жана даректүү баяны тарыхый инсандардын өрнөктүү өмүр жолдорун көркөм түзөт. Айрыкча Кычан темасы жазуучуну өзгөчө тарткан. Ал повесттин эки вариантын, драмалык вариантта пьеса жана либероттону жараткан. Повесттин кийинки варианты ийгиликтүү чыккандыгы адабий сында жана Кычандын замандаштарынын эскерүүлөрүндө белгиленет. Тоголок Молдо тууралуу роман-дилогиясын да автор (“Болот калем”) драмалык жанрда иштеген. “Кайра жашарган өмүр” драмалык чыгармасы бул темадагы кыргыз

¹ Александров В. Сквозь призму детства. – М., 1968. – стр. 75.

адабиятындагы драмаларга (мис., Садыков Ж. “Боз торгой”) тарыхый материалды көркөм интерпретациялоодо идеялык танабы боюнча жакын турганы менен сюжет өнүктүрүүдөгү тыкыр историзм принциби, стили боюнча кескин жана сапаттык айырмачылыкка ээ экендиги аныкталды. Ал эми “Болот калем” романы жалпы эле кыргыз романдарына мүнөздүү болгон көп сөздүүлүктөн, ыксыз ашыкча кооздоодон арыла албагандыгын жана ага карата адабиятчы, окумуштуу К.Асаналиевдин айткан айрым бир дооматтары орундуу экендигин моюнга алуу керек. Бирок, негизинен роман белгилүү акын, чыгармачыл инсан Тоголок Молдонун көркөм образын өз доорунун фонунда таасирлүү, элестүү чагылдырып бергендиги менен кыргыз романистикасында омоктуу салмакка ээлигин да көз жаздымда калтыруу жарабас. Чындыгында «Болот калем» романы – чыгармачылык изденүү менен жазылган олуттуу чыгарма.

Ш.Бейшеналиевдин тарыхый темаларга кайрылуусу кокустук эмес экендигин дагы бир турмуштук факты айгинелейт. Ал эгемендик келгенден тарта «Өкүттөлүү өмүрлөр» аттуу романын баштап, анын айрым бөлүмчөлөрүн мезгилдүү басмаларда жарыялап келген эле.

Жазуучунун чыгармачылык лабораториясында мезгилдин талабын туура туюу менен андай же мындай кубулуштун өнүгүү процессинин тарыхый перспективасын көркөм түзүү өзүнчөлүгү жолугат. “Карлыгач” повестинин көркөм-идеялык таасирдүүлүгү жана образдар системасынын берилиши айтылган ойду ырастап келет. Андагы жаш кыздын айыл чарбасында калуу демилгеси кийин коомчулук тарабынан реалдуу практикалык иштиктүү ой катары бааланып, массалык кыймылга айланганы ырас.

Калемгердин кыргыз адабиятында турмуштук жаңылыктарды көркөм адабияттын предметине айлантуу боюнча пионердик иш аракеттери мол. Кычандын образын адабиятташтырганы, кыргыз студент жаштарынын турмушуна арналган чыгармасы, кыргыз интеллигенттерин, журналистикасынын образын көркөм түзүү жагындагы чыгармачылык жигери

жазуучунун жаңычыл нускалуу иштеринин катарына жатат. “Солдат махабаты” аттуу чыгармасында автор интернационалдык маселени, аны менен бирге жалпы адамзаттык көрүнүштү — тили, маданияты ар башка, бирок дили бир жаш адамдардын арзуу сезимдеринин палитрасын көз алдыга элестүү тартат.

Жазуучунун көркөм ойлоосунун өзгөчөлүгү катары турмушта учураган жакшы, жаман сапаттардын элдешкис күрөшүн көрсөтүүдө реалисттик стилди бек туткандыгы. Жакшынын салтанаты дайыма үстөмдүк этүүчү абалда боло бербестигин түшүндүрүү менен оптимисттик маанайдын чөгүшүнө да жол берилбейт. Гуманисттик идея, гуманисттик пафос анын чыгармаларынын бардык формаларында кызыл жип сыңары өтүп, сюжеттик өзөктүн таасирдүүлүгүнө өбөлгө берет. Автордук антипатия же симпатия каармандарынын таптык, жана башка сапаттарына жараша айрым калемгерлердикиндөй өзүмдүк оюн окурманга ачыктан таңууланбагандыгы Ш.Бейшеналиевдин чыгармачылык өзүнчөлүгүн түзгөн көрүнүштөн болуп саналат.

Арийне, жазуучунун түркүн формадагы чыгармаларын адабий анализден өткөзүүдө башка кыргыз жазуучуларынын адабий үлгүлөрүндө деле учураган образдык, темалык, идеялык жакындыктар бар экендиги байкалды. Бул – табигый көрүнүш. Себеби, ага биринчиден мезгил, шарттын жана коомдун талаптарынын жалпылыгы “күнөөлүү”. Экинчиден, кыргыз жазуучуларынын көркөм ойлоосунун улуттук, социалдык, саясий негиздеги типтештик жактарынан келип пайда болгондугу менен түшүндүрүлөт. Маселе тиги же бу чыгармаларда учураган образдык, идеялык айрым окшоштуктарда эмес, кептин кыязы чыгарманын структурасындагы алардын кандай чечилишинде. Бул жагынан алып караганда Ш.Бейшеналиевдин жалпыдай туюлган темадан, образдан өз алдынчалыкты ачууга болгон умтулушу бар экендиги жана ал көп учурларда ийгиликтүү чыккандыгы аңдалды.

Калемгердин балалык чагы согуштун оор жылдарына туш келгенине карабастан ал кыргыз жазуучуларынын ичинен ал жылдар тууралуу эң аз жазгандардын биринен. Анын “Жараланбаган жаралуулар” романы жазуучунун көркөм мурасынын арасынан согуш жылдарына арналган, ал учурду кеңири чагылдырган чыгармасына кирет. Бирок бул учурда автор мезгилдин катаалдыгына басым койбостон биринчи планга адамдардагы алдыңкы сапаттарга өзгөчө кунтун, чыгармачылык мамилесин салат. Адам баласындагы эң мыкты сапаттар гана адилетсиздикти, жаманчылыкты, арамдыкты жеңерине терең ишенет жана ал ишеничтин образдарынын таасирдүү күчү, өрнөгү аркылуу жашоонун нормаларына айлантууну жазуучулук озуйпасы катары санагандыгы Ш.Бейшеналиевдин ар кыл темадагы, формадагы, жанрдагы чыгармаларынын көркөм-идеялык, структуралык -композициялык бөтөнчөлүктөрүнөн дааналанып турат.

Адамкерчиликтин ар дайым көөнөрбөс үлгүсүн сактоо чакырыгын Ш.Бейшеналиевдин драмалык чыгармаларынын образдар системасы аркылуу да дамамат жар салынып келген. Албетте, анын драмалык чыгармаларынын көркөм структуралык, композициялык биримдиги бардык эле учурда канааттандыруучулук деп кескин бүтүм чыгаруу кыйын. “Тоо койнундагы гүл” таризиндеги чыгарманын көркөм-структуралык табияты буга толук мисалдан. Анын достук, кадырлаштык мамилелери орчундуу сюжеттик өнүгүштү ээлеген драмалык чыгармалар катары «Дос», «Бойдоктор», «Устат жана шакирттер», «Мейман» сындууларын эске алуу керек. «Кычан», «Кайра жашарган өмүр», «Байымбет» пьесалары кыргыз драматургиясында тарыхый-автобиографиялык жанрдын алгалашына маанилүү салым киргизген чыгармалардан болуп кала береринде шек жок.

Ал ар кыл тагдырдагы, турмуштун оош-кыйыш барасына тушуккан адамдардын майышпас эрктери, эртеңки күндүн жакшылыгынан үмүт үзбөгөн үмүткөрдүктөрү аркылуу оптимисттик маанайды сээп, образдар системасынын көркөм таасирдүүлүгү менен жакшылыктын үрөнүн жайылтууга зор салым кошкон калемгерлердин бири катары Ш.Бейшеналиев

XX кылымдагы адабиятыбыздын тарыхында кала берерине терең ишеним бардыгын изилдөө далилдеди.

Шүкүрбек Бейшеналиевдин көркөм мурасы XIX кылымдын акыры, Октябрь революциясынын алдындагы кыргыз коомунун турмушунан тартып (“Болот калем”), коллективдештирүү (“Кычан”), согуш жылдары (“Жараланбаган жаралуулар”), согуштан кийинки билим алууга умтулган жаштар (“Уядан учкандар”, “Таалай жолу”), Хрущевдук “жазгы баардагы” улуттук маданият маселесиндеги козголуулар (“Урпактар үнү”), өндүрүш, интеллигенция, балдар темасы ж. б. у. с. XX кылымдын тарыхынын реалдуу адабий көркөм полотносун түзгөн чыгармалар катары бүгүнкү жана эртеңки муундар үчүн кызмат кыла берерине ишенебиз.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

1. КӨРКӨМ ТЕКСТТЕР

1. Айтматов Ч. Үч томдон турган чыгар. жыйнагы. 2-т. – Ф.: Кыргызстан, 1983. – 510 б.
2. Айтматов Ч. Чыгармаларынын 8 томдук жыйнагы. 1-том. – Б.: Бийиктик, 2008. – 380 б.
3. Айтматов Ч. Чыгармаларынын 8 томдук жыйнагы. 2-том. – Б.: Бийиктик, 2008. – 432 б.
4. Айтматов Ч. Чыгармаларынын 8 томдук жыйнагы. 3-том. – Б.: Бийиктик, 2008. – 480 б.
5. Абдумомунов Т. Пьесалар. – Ф.: Кыргызстан, 1982. – 376 б.
6. Алыбаев М. Аңгемелер. Фельетондор. Пьесалар. Очерктер. – Б.: Учкун, 1993. – 416 б.
7. Бейшеналиев Ш. Алкыш. Повест. – Ф.: Кыргызстан, 1953. – 202 б.
8. Бейшеналиев Ш. Аманат: Повесттер. – Ф.: Мектеп, 1976. – 304 б.
9. Бейшеналиев Ш. Болот калем. Роман. 2-китеп. – Ф.: Кыргызстан, 1983. – 536 б.
10. Бейшеналиев Ш. Болот калем. Роман. – Ф.: Кыргызстан, 1981. – 424 б.
11. Бейшеналиев Ш. Голос наследников. Роман / Авториз. пер. с кирг. Л. Лебедовой. – М.: Советский писатель, 1973. – 248 с.
12. Бейшеналиев Ш. Данакер. Повесттер, аңгемелер жана очерктер. – Ф.: Мектеп, 1969. – 218 б.
13. Бейшеналиев Ш. Даңка жараша жүк. Роман. – Ф.: Кыргызстан, 1973. – 464 б.
14. Бейшеналиев Ш. Демилге. Аңгемелер жыйнагы. – Ф.: Кыргызокуупедмамбас, 1954. – 98 б.
15. Бейшеналиев Ш. Жараланбаган жаралуулар. Роман. Тайлак баатыр. Даректүү баян. – Б.: Кыргызстан басма үйү, 1998. – 384 б.
16. Бейшеналиев Ш. Испытание славой. Роман / Пер. с кирг. Н. Голосовской. – М.: Советский писатель, 1976. – 320 с.
17. Бейшеналиев Ш. Карлыгач. Аңгемелер, публицистикалык-сатиралык этюддар жана комедия. – Ф.: Кыргызмамбас, 1961. – 204 б.
18. Бейшеналиев Ш. Кордун тукуму. Солдат махабаты. Повесттер. – Ф.: Кырг., 1965. – 344 б.
19. Бейшеналиев Ш. Кычан. Повесть. – Ф.: Кыргызокуупедмамбас, 1956. – 244 б.
20. Бейшеналиев Ш. Кычан. Повесть. – Ф.: Мектеп, 1967. – 244 б.
21. Бейшеналиев Ш. Мүйүздүү козу. – Ф.: Мектеп, 1965. – 40 б.
22. Бейшеналиев Ш. Стальное перо. Роман / Авториз. пер. с кирг. Т. Жирмунской. – М.: Советский писатель, 1985. – 480 с.
23. Бейшеналиев Ш. Сын Сарбая. Повесть / Пер. Е. Босняцкого. Испытание славой. Роман / Пер. Н. Голосовской. – М.: Хужож. лит., 1987. – 543 с.

24. Бейшеналиев Ш. Таалай жолу. Роман. 1-китеп. – Ф.: Кыргызмамбас, 1957. – 352 б.
25. Бейшеналиев Ш. Таалай жолу . Роман. 2-китеп. – Ф.: Кыргызмамбас, 1962. – 424 б.
26. Бейшеналиев Ш. Тандалган чыгармалар. Роман ж-а др. – Ф.: Кыргызстан, 1978.– 472 б.
27. Бейшеналиев Ш. Тандалмалар. Повесттер. – Ф.: Мектеп, 1978. – 468 б.
28. Бейшеналиев Ш. Тандалмалар. I том. Повесттер ж-а аңг. – Ф.: Кыргызстан, 1987.–472 б.
29. Бейшеналиев Ш. Тандалмалар. II том. Повесттер. – Б.: Адабият, 1989.
30. Бейшеналиев Ш. Тоо койнундагы гүл. Пьесалар жыйн.– Ф.: Кыргызстан, 1975. –280 б.
31. Бейшеналиев Ш. Урпактар үнү. Роман-публицистика. – Ф.: Кыргызстан, 1969. –316 б.
32. Касымбеков Т. Эки томдук тандалган чыгармалар. 1-том. – Ф.: Мектеп, 1990. –736 б.
33. Кыргыз совет балдар прозасынын антологиясы / Түз. Бейшеналиев Ш., Кыдыров А. – Ф.: Мектеп, 1985. – 304 б.
34. Осмонов А. Чыгармалар жыйнагынын үч томдугу. 2-том. Поэмалар, драмалар, легендалар / Түз. Алыкулов Ж. – Ф.: Кыргызстан, 1985. –344 б.
35. Садыков Ж. Пьесалар. – Ф.: Кыргызстан, 1976. –232 б.
36. Сыдыкбеков Т. Тоо балдары. Роман. Ф.: Кыргызмамбас, 1953. –310 б.
37. Токтомушев А. Жакып уулу. Поэма. – Ф.: Кыргызокуупедмамбас, 1957. –67 б.

2. ИЛИМИЙ БУЛАКТАР

Китептер:

38. Абдраимов Ж. Чыгармаларга ойлор. Макалалар жыйнагы – Ф.: Кыргызстан, 1967. – 164 б.
39. Абдраимов Ж. Чыгармадагы турмуш. Адабий сын макалалар, рецензиялар. – Ф.: Мектеп, 1981. –120 б.
40. Абдыразаков А. Драматургияда акындын образын түзүүнүн поэтикасы /Китепте: Тоголок Молдо: Изилдөөлөр, эскерүүлөр /Түз. Кайыпов С. – Б.: Адабият, 1991. – 224 б.
41. Абдыразаков А. Кыргыз драматургиясындагы изденүүлөр. – Ф.:Кырг., 1986. –168 б.
42. Адабият теориясынын проблемалары / А.Садыков, М.Түлөгабылов, Ж.Төлөев, С.Чекирбаева. – Ф.: Илим, 1965.
43. Акматалиев А. Ч.Айтматовдун чыгармачылык жолу. – Ф.: Мектеп, 1988.
44. Акматалиев А. Кыргыз фольклору жана тарыхый каармандар. – Анкара, 2001.
45. Александров А. Сквозь призму детства. М., 1968.
46. Анализ литературного произведения / Под ред. Л.И.Емельянова и А.Н.Иезутова. – Ленинград: Наука, 1978.
47. Аманалиев Б. Социально-политические идеи Токтогула и Тоголока Молдо. – Ф.: Киргосиздат, 1963.

48. Артыкбаев К. XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы. – Б.: ТАС, 2004. –656 б.
49. Артыкбаев К. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. Окуу куралы. – Ф.: Мектеп, 1982. – 528 б.
50. Артыкбаев К. Мезгил элестери: Адабий сын макалалар, адабий портреттер. – Ф.: Кыргызстан, 1979. –196 б.
51. Асаналиев К. Контрасты киргизской прозы/ В кн.: Движение во времени: Портреты, полемика, заметки, критические миниатюры. – Ф.: Кыргызстан, 1978. –276 б.
52. Асаналиев К. Көркөм нарк: Адабий сын макалалар. – Ф.: Кыргызстан, 1988. -236 б.
53. Байгазиев С. XX кылымдагы кыргыз драматургиясынын тарыхы. – Б.: Бийиктик, 2002.
54. Байгазиев С. Калем изи. Адабий сын макалалар. – Ф.: Кыргызстан, 1987. –127 б.
55. Бобулов К. Пути реализма в Киргизской прозе. – Ф.: Мектеп, 1969.
56. Борбугулов М. Учү-кыйырсыз жол: Макалалар. – Ф.: Кыргызстан, 1968. –182 б.
57. Вакуленко В.Я. Детская киргизская литература. – Ф., Республиканская детская библиотека, 1977.
58. Вакуленко В.Я. Детская литература Киргизии. Очерки. – М.: Дет. лит., 1976. – 128 с.
59. Горький М. Беседа с молодыми /В кн.: О писательском труде. – М.: Сов. писатель, 1955.
60. Горький М. О детской литературе. – М.: Дет. лит., 1968.
61. Горький М. О пьесах /В кн.: О литературе. – М.: СП, 1953. -375 с.
62. Давыдова Т.Т. Современная киргизская повесть. – Ф.: Адабият, 1989. – 108 с.
63. Жумаев М. Образ и время в киргизском романе. – Б.: Бийиктик, 2004. –104 с.
64. Жолдошева Ч. Киргизская проза в русских переводах. – Ф.: Кыргызстан, 1997.
65. Жолдошева Ч. Современная киргизская повесть и проблемы перевода. – Ф.: Кырг., 1981.
66. Карымшаков С. Азыркы кыргыз адабиятындагы социалдык проблемалар: Сын макалалар. – Ф.: Кыргызстан, 1983. –184 б.
67. Карымшаков С. Көркөм образдын табияты: Адабий сын макалалар. – Ф.: Кыргызстан, 1977. –108 б.
68. Карымшаков С. Көркөм сөз күчү: Адабий сын макалалар. – Ф.: Мектеп, 1978. –140 б.
69. Киргизская детская литература: Библиограф. указатель (1967–1976). – Ф., 1979. –204 с.
70. Кыргыз адабиятынын тарыхы. 7-т. – Б.: Шам, 2002. –720 б.
71. Кыргыз адабиятынын тарыхы. XX кылым (20-60-жылдар). 6-т. – Б.: Шам, 2002. –684 б.
72. Кыргыз балдар адабияты: Библ. көрсөткүч (1977–1986). – Ф.: Мектеп, 1990. –156 с.
73. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. 1-т. – Ф.: Илим, 1987. –820 б.
74. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. 2-т. – Ф.: Илим, 1990. –694 б.
75. Кыдырбаева Р., Асаналиев К. Кыргыз адабий илиминин терминдер сөздүгү. – Б., 2004. –572 б.

76. Мотяшов И. Мир, увиденный с гор. Очерк творчества Ш.Бейшеналиева. – Ф.: Мектеп, 1978. – 136 с.
77. Мусаев А. Азыркы кыргыз романынын поэтикасы. – Б.,2003. –72 б.
78. Мусаев А. Жаңылануу драматизми. – Б.,2000. –76 б.
79. Озмитель Е.К. Зрелость национальной литературы: Достижения, проблемы, перспективы. – Ф.: Адабият, 1990. –240 с.
80. Озмитель Е.К. Наследие классики и киргизская литература.– Ф.: Кырг., 1980. –256 с.
81. Садыков А. Адабий сын айдыңында. – Ф.: Илим, 1979. –168 б.
82. Садыков А. Бирдиктүү үй-бүлөдө: Обзорлор, изилдөөлөр. – Ф.: Кыргызстан, 1983. –236 б.
83. Садыков А. Жетилүү сапарында: Адабий сын макалалар.– Ф.: Кыргызстан,1980. –180 б.
84. Садыков А. Мезгил менен адымдаш: Адабий сын макалалар.– Ф.: Кырг.,1987. –200 б.
85. Садыков А. Проблемалар жана ой жүгүртүүлөр: Адабий сын макалалардын жыйнагы. – Ф.: Кыргызстан,1973. –180 б.
86. Скобелев Э. Путь Танабая /В кн.: Чингиз Айтматов: Статьи и рецензии о его творчестве/ Сост. Абдылдабеков К. – Ф.: Кыргызстан, 1975. – 324 с.
87. Станиславлева В. Думы горькие и светлые/ В кн.: Чингиз Айтматов: Статьи и рецензии о его творчестве/ Сост. Абдылдабеков К. – Ф.: Кыргызстан, 1975. – 324 с.
88. Современная русская советская литература. В 2-х ч. Ч.I. /Под ред. А.Г.Бочарова, Г.А.Белой. – М.: Просвещение, 1987. –256 с.
89. Сулайманов М. Азыркы кыргыз балдар прозасы (50–60-жылдары жазылган айрым повесттер боюнча): Адабий очерк. – Ф.: Мектеп, 1980.
90. Сулайманов М. Балдар аңгемелери жөнүндө (кыргыз жазуучуларынын 50–60-жылдардагы аңгемелери боюнча). – Ф.: Мектеп, 1977. –72 б.
91. Таштемиров Ж. Тоголок Молдонун чыгармачылык жолу. – Ф., Кыргыз ССР илимдер академиясы, 1956. –85 б.
92. Токомбаев А. Биздин Тоголок Молдо/ Китепте: Тоголок Молдо: Изилдөөлөр, Эскерүүлөр / Түзг. Кайыпов С. – Б.: Адабият, 1991. – 112 б.
93. Токомбаев А. Элдик чыгармачылык мурастар эстен чыкпоо керек/Китепте: Элдик маданий мурастар (1956 –1957). –Бишкек, 2003. – 224 б.
94. Түлөгабылов М. Кыргыз адабиятындагы тарыхый жана өмүр баян романдары. – Ф.: Илим, 1978. –192 б.
95. Түлөгабылов М. Кыргыз балдар адабиятынын тарыхы. – Б.: Мектеп, 1991. –270 б.
96. Үкүбаева Л. Азыркы кыргыз прозасынын өнүгүшүнүн негизги тенденциялары/Китепте: Адам дүйнөсү көркөм образда. – Б.: Илим, 1994. –62 б.
97. Үкүбаева Л. Азыркы кыргыз адабиятынын арымы: Адабий сын макал. – Б.,1995. –96 б.

98. Үкүбаева Л. Айтматов: Эстетика жана улуттук негиз. – Б., 2004.
99. Үкүбаева Л. Айтматовдун адабий эстетикалык көз карашы.– Б., 2000. –108 б.
100. Храпченко М.Б. Творческая индивидуальность писателя и развитие литературы. – М.: Художественная литература, 1977.
101. Храпченко М.Б. Художественное творчество, действительность, человек. – М.: Советский писатель, 1978. –368 с.
102. Эдилбаев К. Мезгилдин чакырыгы: Адабий сын макалалар. – Ф.: Кыргызстан, 1985. – 136 б.
103. Элдик маданий мурастар: 1956–1957-жылдары “Ленинчил жаш” гезитине жарыяланган элдик маданий мурастар тууралуу талкуунун материалдары. – Бишкек, 2003. –112 б.
104. Эркебаев А. Кыргыз прозасынын контрастары: Сын макалалар. – Ф.: Кыргызстан, 1983. –140 б.

3. Мезгилдүү басма сөздөгүлөр:

105. Абакиров К. Мезгил сынынан өткөн чыгарма// Кыргызстан мад.– 1982.– 16-сент.
106. Абдраимов Ж. Жаштардын жазуучусу //Жаш ленинчи. –1970. – №10.
107. Адабий санжыра: “Аманат” повестинин башкаарманы// Кыргыз маданияты.– 2003.– №1.
108. Артыкбаев К. Чабыттуу жолдо// Советтик Кыргызстан.– 1978. – 26-окт.
109. Асаналиев К. Көркөмдүктүн реалдуулугу жана иллюзиясы // Кыргызстан маданияты.– 1985.– 19-дек.
110. “Бишкек шамы” газетасынын кабарчысы М.Өмүрзаков менен болгон маеги// Шүкүрбек Бейшеналиев: Өмүрү, чыгармачылыгы жөнүндө. – Бишкек, 1998. –90 б.
111. “Болот калем” романынын тегерегиндеги талаштан улам: Редакциядан// Кыргызстан маданияты.– 1986.– 16-январь.
112. Бейшеналиев Ш. Арымдуу азамат // Эркин Тоо. – 1994. – 2-ноябрь.
113. Бектенов З. Дос// Кыргызстан маданияты. – 1976. – 14-апр.
114. Жакишев Ө. Геройлору кең көрсөтүлбөгөн повесть// Советтик Кыргызстан.– 1952, декабрь.
115. Иманалиев К. Алкыш повести жөнүндө// Мугалимдерге жардам.– 1958.– №3.
116. Карымшаков С. Адамгерчилик, акыйкат издегендер// Кыргызстан маданияты.– 1982.– 18-февр.
117. Кулбатыров Д. Мен Кычанды көргөм //Сов. Кыргызстан.– 1970.– 12-март.
118. Ли Л. Балдар үчүн жазуу – сүйгөн иши// Ленинчил жаш.– 1987. – №3.
119. Лялин Н. Даңка жараша жүк // Кыргызстан маданияты.– 1977.– 27-окт.
120. Матиев К. Верность земле и красоте// Детская литература.– 1985.– №3.

121. Матиев К. Тарыхый-реалисттик роман //Кыргызстан маданияты.– 1984.– 1-март.
122. Разумневич В. Радость открытия // Комсомолец Киргизии.– 1978.– 5 окт.
123. Самаганов Ж. Чоң бакыт жөнүндө сөз//Кызыл Кыргызстан.– 1949.– 10-май.
124. Субанбеков Ж. Биздин Павлик жөнүндө// Советтик Кыргызстан.– 1957. –7-апр.
125. Сулайманов М. Анын өчпөс образы// Кыргызстан маданияты.– 1980.– 15-апр.
126. Сулайманов Д. Балдар үчүн баалуу чыгарма //Ленинчил жаш.– 1953.– 9-авг.
127. Эдилбаев К. Жанрдын жаңылануу процесси //Кыргызстан маданияты. – 1985.– 14-февр.